नं: १२-घ

सिद्धान्त कौमुदी उत्तरार्द्धं

पत्राणि १६१

नं० १२-घ
सिद्धान्त कौमुदी उत्तरार्द्ध
पत्राणि १६१

व्याक०

श्री

इदं पुस्तकं म०

॥श्रीअं तकौमुदि उत्तरार्द्ध प्रारंभः शेषोपनामक

श्रीगणेश श्रीग णे लिखितं ॥ श्रीगणेशायन

समेह की हहलश्रीगणेशाशाशाश शा ना

श्रीगणेशायनमः

करवगघङ॥

ददमहहन॥ पश्रीगणेशायनमः श्रीत्राई

कलत्रयान्

श्री श्रायनम शायनम मश्री

गनेशायन

श्रौत्रं श्रोत्रियत्वं वेदाध्ययनकर्तृत्वं॥ आर्हंती योग्यता तद्विहितकर्मानुष्ठातृत्वं ताभ्यां वित्तैः प्रसिद्धैरित्यर्थः॥ अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यस्य रूपे यमप्रशस्ता गुणा येषां त इति॥ श्रियः सर्वे प्रियो आत्मा भवतीति॥ वर्त्तमा

सि० १

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥श्रीः॥ अर्हत्तांचरणौगुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् तोषूय्यमा
नोप्यगुणोविभुर्विजयतेतराम् १ पूर्वार्द्धेकथितास्तुर्यपंचमाध्यायवर्त्तिनः
प्रत्यया अथकथ्यंतेतृतीयाध्यायगोचराः २ तत्रादौदशलकाराःप्रदर्श्यंते
लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् एषुपंचमोल
कारश्छंदोमात्रगोचरः वर्त्तमानेलट् वर्त्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात्
अटावितौ लःकर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यः लकाराःसकर्मकेभ्यःकर्मणिक
र्त्तरिचस्युरकर्मकेभ्योभावेकर्तरिच लस्यअधिकारोयं तिप्तस्झिसिप्थस्
थमिप्वस्मस्ताताञ्झथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् एतेष्टादशलादेशास्युः लःपरस्मै
लादेशाःपरस्मैपदसंज्ञास्युः तङानावात्मनेपदं तङ्प्रत्याहारःशान

पकारात्कर्त्तरि रूदिलतःकर्त्तरि लनुवृष्यते धातुपाठस्या पारस्मैपदा धिकरणफलपदं वाचकलं अक र्मकत्वं दि॥

कौ० १

उपदेशेऽजनुनासिक इत्यतोऽनुवर्त्तते ॥ परस्मैपदमात्मनेपदमितिऽनुवर्त्तते तेन पदद्वयेप्र
येकं त्रयस्त्रिकः इति यथासंख्यं संज्ञाः प्रवर्त्तंते ॥

चकारान्नवौ चैतत्संज्ञाः स्युः पूर्वसंज्ञापवादः अनुदात्तङित आत्मनेपदं अनु
दात्तेत उपदेशे ङितश्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् स्वरितञितः
कर्त्रभिप्राये क्रियाफले स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि र्लस्याने
क्रियाफले शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्त
रि परस्मैपदं स्यात् तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः तिङः उभयोः प
दयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्ये ×नार
कशः लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिसं
नि० ८ ज्ञाः स्युः युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः तिङ्वाच्य
कारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् प्र

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां कस्मिन्नर्थे वृत्तिः समानाधिकरण्यं ॥२

सि० २

हासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्त
स्मिन् प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात् परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तूत्तमः स्या
त् स च एकार्थवाचकः स्यात् अस्मद्युत्तमः तथाभूते अस्मद्युत्तमः शेषे
प्रथमः मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः भू सत्तायां कर्तृविवक्षायां भूति
इति स्थिते तिङ् शित्सार्वधातुकं तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एत
त्संज्ञाः स्युः कर्तरि शप् कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् शपावि
तौ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्या
त् अवादेशः भवति भवतः झोन्तः प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्या
त् अतो गुणे भवन्ति भवसि भवथः भवथ अतो दीर्घो यञि

लघु० २

न२

अतोंगस्यदीर्घः स्याद्यञादौ सार्वधातुके भवामि भवावः भवामः सः भ
वति तौ भवतः ते भवंति त्वंभवसि युवांभवथः यूयंभवथ अहंभ
वामि आवांभवावः वयंभवामः एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सो
तिथिभिः एतं एत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे भोक्ष्ये भोक्ष्याव
हे भोक्ष्यामहे मन्यसे मन्येथे मन्यध्वे इत्यादिरर्थः युष्मद्युपप
दे इत्याद्यनुवर्त्तते तेनेह न एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इत्यादि
प्रहासे किं यथार्थकथने माभूत् एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये भुक्तः सो
तिथिभिरित्यादि परोक्षे लिट् भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट
स्यात् लस्यतिबादयः लिट् लिडादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञः एव

परोक्षत्वं साक्षात्कृतमित्येतादृशज्ञानाविषयत्वं २
वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वं २ अतीतायाः
रात्रेः पश्चार्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दि
वसः अद्यतनस्तद्भिन्नोनद्यतनः ॥२॥

सि० २

स्यान्नतुसार्वधातुकसंज्ञः तेनशबादयोन परस्मैपदानांणलतुसुस्थ
लथुसणल्वमाः लिटस्तिबादीनांनवानांणलादयोनवस्युः भूअइति
स्थिते भुवोवुग्लुङ्लिटोः भुवोवुगागमःस्याल्लुङ्लिटोरचिनित्यत्वाद्गु
गुणवृद्धीबाधते एकाचोद्वेप्रथमस्य अजादेर्द्वितीयस्येत्यधि
कृत्य लिटिधातोरनभ्यासस्य लिटिपरेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैका
चःप्रथमस्यद्वेस्तःआदिभूतादचःपरस्यतुद्वितीयस्य भूव्भूव्अइति
स्थिते पूर्वोभ्यासः अत्रयेद्वेविहितेतयोःपूर्वोभ्याससंज्ञःस्यात् ह
लादिःशेषःअभ्यासस्यादिर्हल्शिष्यतेअन्येहलोलुप्यन्ते इतिवलो
पः ह्रस्वः अभ्यासस्याचोह्रस्वःस्यात् भवतेरः भवतेरभ्यासोकार

धा० २

स्यअः स्याह्लिटि अभ्यासेचर्च अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च [illegible]ंजशः ख
यां चरः तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकं आ
न्तरतम्यात् असिद्धवदत्राभात् इत ऊर्द्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् समा
नाश्रये तस्मिन्कर्त्तव्ये तदसिद्धं स्यात् इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते वुग्यु
टावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ वभूव वभूवतुः वभूवुः आर्द्धधातुकस्ये
ड्वलादेः वलादेरार्द्धधातुकस्येडागमः स्यात् वभूविथ वभूवथुः वभू
व वभूव वभूविव वभूविम अनद्यतने लुट् भविष्यत्यनद्यतनेर्थे
धातोर्लुट् स्यात् स्यतासी लृलुटोः लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् धातोः स्य
तासी एतौ प्रत्ययौ स्तः लृलुटोः परतः शबाद्यपवादः आर्द्धधातुकं शेषः

सि॰कौ॰
४

प१

तिङ्शिद्भ्योन्योधातोरितिविहितःप्रत्यय एतत्संज्ञःस्यात् आर्द्धधातुकस्येती
ट् लुटः प्रथमस्य डारौरसः डारौरसः एते क्रमात्स्युः डित्वसामर्थ्यादभस्या
पिटेर्लोपः पुगंतलघूपधस्य च पुगंतस्य लघूपधस्य चांगस्येको गुणः स्या
त्सार्वधातुकार्द्ध(धातु)कयोः येननाव्यवधानं तेनव्यवहितेपिवचनप्रामा
ण्यात् तेनभिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येकोनगुणः भवित् आइति
स्थिते अत्रेको गुणे प्राप्ते दीधीवेवीटाम् दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी
नस्तः भविता तासस्त्योर्लोपः तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्ययेपरे
रि च रादौ प्रत्यये प्राग्वत् भवितारौ भवितारः भवितासि भविता
स्थः भवितास्थ भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः लृट् शेषे च

तृ॰
४

प्रागभावप्रतियोगि

भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट्स्यात् क्रियार्थायांक्रियायामसत्यांसत्यांच स्यः इट्वत्वं भविष्यति भविष्यतः भविष्यंति भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः लोट् विध्याद्यर्थेषुलोट् आशिषिलिङ्लोटौ एरुः लोटइकारस्योकारः स्यात् भवतु तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् आशिषितुह्योस्तातङ्स्यात् अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः यद्यपिङिच्चेत्यपमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्वेष्वनङादिषुचरितार्थइतिगुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतयासंभवत्प्रयोजनङकारेतातङिमंथरं प्रवृत्तःपरेणबाध्यते इहोत्सर्गापवादयोरपिसमबलत्वात् भवतात् लोटोलङ्वत् लोटोलङइवकार्यंस्या

प्रवर्त्तनायां॰

सि० ५

त् तेनतामादयः सलोपश्च तथाहि तस्यस्थमिपांतांतंतामः ङितश्चतुर्णांतामादयः क्रमात्स्युः नित्यंङितः सकारांतस्यङिदुत्तमस्यनित्यंलोपः अतोन्त्यस्येतिसलोपः भवतां भवंतु सेर्ह्यपिच्च लोटः सेर्हिः स्यात्सोपिच्च अतोहेः अतः परस्यहेर्लुक् स्यात् भव भवतात् भवतं भवत मेर्निः लोटोमेर्निः स्यात् आडुत्तमस्यपिच्च लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्सःपिच्च हिन्योरुत्वंन इकारोच्चारणसामर्थ्यात् भवानि भवाव भवाम अनद्यतनेलङ् अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः एषुपरेषुअंगस्याडागः स्योत्सचोदात्तः इतश्च ङितोलस्यपरस्मैपदमिकारांतंयत्तस्यलोपः अभवत् अभवतां

लघु० ५

अभवन् अभवः अभवतं अभवत अभवम् अभवाव अभवाम विधि
निमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ् एतेष्वर्थेषु द्योत्येषुवाच्येषुवा
लिङ्स्यात् विधिः प्रेरणम् भृत्यादेर्निकृष्टस्यप्रवर्त्तनम् निमंत्रणंनियो
गकरणम् आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्त्तनम् आमंत्रणंका
मचारानुज्ञा अधीष्टः सत्कारपूर्वकोव्यापारः प्रवर्त्तनायांलिङ् चतुर्णांपृ
थगुपादानंप्रपंचार्थम् यासुट्परस्मैपदेषूदात्तोङिच्च लिङः परस्मैप
दानांयासुडागमः स्योदात्तोङिच्च ङित्वोक्तेर्ज्ञायतेक्वचिदनुबंध
कार्यमप्यनल्विधावितिप्रतिषेधइतिश्चारेशस्यशानचः शित्वमपीहलिं
गम् सुट्तिथोः लिङस्तकारथकारयोः सुट्स्यात् सुटायासुड्बाध्यते

वक्ष्यमाणोस्यत्रिटिला...
दुगित्वाभ्रूशिवन॥१॥

सि०
६

धकारस्य १
लिङ्लोयासुट् तकारस्यसुडितिविषयभेदात् लिङःसलोपोनंत्यस्य सार्वधा
तुकलिङोनंत्यस्यसस्यलोपःस्यात् इतिसकारद्वयस्यापिनिवृत्तिःसुटःश्रव
णंत्वाशीर्लिङिस्फुटतरं तत्रात्मनेपदे अतोयेयः अतःपरस्यसार्वधातुका
वयवस्ययाइत्यस्यइयूस्यात् गुणः यलोपः भवेत् सार्वधातुकेकिम्
चिकीर्ष्यात् मध्येपवादन्यायेनहिअतोलोपएवबाध्येत भवेदित्यादौतु
परत्वाद्दीर्घःस्यात् भवेताम् झेर्जुस्लिङोझेर्जुसस्यात् जइत् उस्यप
दांतात् अपदांतादवर्णादुसिपरे पररूपमेकादेशःस्यात् इतिप्राप्ते पर
त्वान्नित्यत्वाच्चातोयेयइतिप्राप्तः यद्यप्यंतरंगत्वात्सररूपंन्याय्यं तथा
पियासङुस्येतस्यइयूइतिव्याख्येयम् एवंचसलोपस्यापवादइयू

क्रो०
६

अतोयेयः इत्यत्रतुसंधिरार्षः भवेयुः भवेः भवेतं भवेत भवेयम् भवेव
भवेम लिङाशिषि आशिषिलिङ् इत्ति ङार्द्धधातुकसंज्ञः स्यात् किदाशिषि आ
शिषिलिङ्लोयासुट् कित्स्यात् स्कोरितिसलोपः क्ङितिच गितकितङिन्निमि
त्तेइग्लक्षणेगुणवृद्धीनस्तः भूयात् भूयास्तां भूयासुः भूयाः भूयास्त भूया
स्त भूयासं भूयास्व भूयास्म लुङ् भूतार्थेधातोर्लुङ् माङिलुङ् सर्व
लकारापवादः स्मोत्तरेलङ् स्मोत्तरेमाङिलुङ्स्याल्लङ् च्लिलुङि शवा
द्यपवादः च्लेःसिच् इच्चावितौ गातिस्थाघुपाभूभ्यःसिचःपरस्मैपदेषु एभ्यः
सिचोलुक्स्यात् गापाविहेणादेशपिवतीग्रह्येते भूसुवोस्तिङि भूसुएतयोः
सार्वधातुकेतिङिपरेगुणोनस्यात् अस्तिसिचोपृक्ते सिच् अस्चेतिसमा

सिं०
७ ६

हारद्वंद्वः सिच्छब्दस्य सौत्रं मतमस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः ततः पंचम्याः सौत्रो लु
क् विद्यमानात् सिचो सत्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् इति ईण्नेह सि
चो लुप्तत्वात् अभूत् हलः किम् एधिषि अभूताम् सिजभ्यस्तविदि
भ्यश्च सिचो भ्यस्तात् विदेश्च परस्य ङित्संबंधिनो भेर्जुस् स्यात् इति प्राप्ते
आतः सिज्लुकि आदंतादेव भेर्जुस् स्यात् अभूवन् अभूः अभूतं
अभूत अभूवम् [illegible] अभूव अभूम नमाङ्योगे अ
डाडौ न स्तः माभवान्भूत् मास्मभवत् भूद्वा लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियाति
पत्तौ हेतुहेतुमद्भावादि लिङ् निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रिया
या अनिष्पत्तौ गम्यमानायां अभविष्यत् अभविष्यतां अभविष्यन्

धातो २

भ्वा०
७ ६

अभविष्यः अभविष्यतं अभविष्यत अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्या
म तेषामाग्धातोः तेगत्युपसर्गसंज्ञाः धातोःप्रागेवप्रयोक्तव्याः आनिलोट् उप
सर्गस्थान्निमित्तात्परस्यलोडादेशस्य आनित्यस्यनस्यणःस्यात् प्रभवाणि
दुरःषत्व णत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः दुःस्थितिः दुर्भवानि अंत
शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वंवाच्यम् अंतर्भवाणि शेषेविभाषाक
खादावषांतउपदेशे उपदेशेकादिखादिषांतवर्जेगदनदादेरन्यस्मिन्धा
तोपरे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यनेर्णत्वंवास्यात् प्रणिभवति प्रनिभव
ति इहोपसर्गाणां असमस्तत्वेपिसंहितानित्यातदुक्तम् संहितैकपदेनि
त्यानित्याधातूपसर्गयोःनित्यासमासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षते सत्ताधर्य

सी० निर्देशश्चोपलक्षणम् यागात्स्वर्गोभावतिइत्यादावुत्पद्यतइत्याद्यर्थात् उपस

८ र्गास्त्वर्थविशेषस्यद्योतकाः प्रभवति पराभवति संभवति अनुभवति

अभिर्भवति उद्भवति परिभवतीत्यत्रविलक्षणार्थावगतेः उक्तंच उपसर्गेण

धात्वर्थो बलादन्यत्रनीयते प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्इति ए

धवृद्धौ कर्त्तर्यंताःषड्त्रिंशदनुदात्तेतः टितआत्मनेपदानांटेरे टितो

लस्यआत्मनेपदानांटेरेत्वम् एधते सार्वधातुकमपित् अपित्सार्वधा

तुकंङिद्वत्स्यात् आतोङितः अतःपरस्यङितामाकारस्यइत्स्यात् एधे

ते एधंते थासस्से टितोलस्यथासःसेस्यात् एधसे एधेथे एध ध्वे

अतोगुणे एधे एधावहे एधामहे इजादेश्चगुरोमतोऽनृच्छः इजा

१८

दिर्यो धातुर्गुरुमान्ऋच्छत्यन्यस्ततआम्स्याल्लिटि आमोमकारस्यनेत्वम् आस्का
सोराम्विधानात्ज्ञापकात् आमः आम्ऽपरस्यलुक्स्यात् कृञ्चानुप्र
युज्यतेलिटि आमंताल्लिट्परःकृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यंते आम्प्रत्ययवत्
कृञोऽनुप्रयोगस्येतिसूत्रेकृञ्ग्रहणसामर्थ्याद्नुप्रयोगोन्यस्यापीतिज्ञा
पते तेनकृभ्वस्तियोगइत्यतःकृञोद्वितीयेतिञकारेणप्रत्याहाराश्रय
णात्कृभ्वस्तिलाभः तेषांक्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनांविशेष
वाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः संपदिस्तुप्रत्याहारेन्तर्भूतोप्यनन्वितार्थ
त्वान्नप्रयुज्यते कृञस्तुक्रियाफलेपरगामिनिपरस्मैपदेप्राप्ते आम्प्र
त्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य आम्प्रत्ययोयस्मादित्येतद्गुणसंविज्ञानो

सि०
९

वहुव्रीहिः आम्प्रत्ययात्तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोप्यात्मनेपदं स्यात्
इहपूर्ववदित्यनुवर्त्त्यवाक्यभेदेन सम्बध्यते पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु त
द्विपरीतमिति तेन कर्त्तृगेऽपि फले इन्धांचकारे स्यादेव तङ् लिट
स्तङ्योरेशिरेच् लिडादेशयोस्तङ्योरेश इरेच् एतौ स्तः ऐकारोच्चा
रणं ज्ञापकं तङ् आदेशानां टेरेत्वं नेति तेनङारौरसांन छए इति स्थि
ते असंयोगाल्लिट् कित् असंयोगात्परोपि लिट् कित् स्यात् क्ङिति चे
ति निषेधात्सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणो न द्वित्वात्परत्वाद्गुणि
प्राप्ते द्विर्वचनेऽचि द्वित्वनिमित्तेऽचि परेऽजादेशो न स्यात् द्वित्वे
कर्त्तव्ये उरत् अभ्यासस्य ऋवर्णस्य अत्स्यात् प्रत्यये परे रपर

धुं०
९

त्वम् हलादिशेषः प्रत्ययेपरेकिं बभ्रश्चकुहोश्चुः अभ्यासकवर्गहका
रयोश्चवर्गादेशः स्यात् एधांचक्रे एधांचक्राते एधांचक्रिरे एका
च उपदेशेऽनुदात्तात् उपदेशेयोधातुरेकाऽजऽनुदात्तश्चततः
परस्यार्द्धधातुकस्येण्नस्यात् उपदेशेत्तुभयान्वृऽपि एकाच् इति
किं पठ्तुग्व्यावृत्तिर्यथास्यात् स्मरं तिहि तिपाशपानुवंधेन
निर्दिष्टयद्ग्रणेनच पत्रैकाच्ग्रहणंचैव पंचैतानिनयङ्लुकिति
स्ते हैवैकाच्ग्रहणेनज्ञाप्यते अच इत्येवएकत्वेविवक्षयात
ततोग्रहणेनचसिद्धेरेकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशोव्यावर्त्य
ते तेनवधेर्हंत्युपदेशएकाचोपिननिषेधः आदेशोपदेशेऽनेका

सी०
१०

चकृवात् अनुदात्तश्चानुपदमेवसंग्रहीष्यते एधांचकृषे एधांच
कृाथे इणः षीध्वंलुङलिटांधोंगात् इण्णंतादंगात्परेषां षीध्वंलुङ्लि
टांधस्यमूर्द्धन्यःस्यात् एधांचकृढ्वे एधांचक्रे एधांचकृवहे एधां
चकृमहे एधांबभूव अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न अन्यथा
हि कृञ्चानुप्रयुज्यतइतिह्रस्मितिवाब्रूयात् अतआदेः अभ्या
सस्यादिरतोदीर्घस्स्यात् पररूपाऽपवादः एधामास एधामासतु
रित्यादि एधिता एधितारौ एधितारः एधितासे एधितासाथे
धि च धादौ प्रत्ययेपरेसलोपःस्यात् एधिताध्वे हएति तासस्त्योः
सस्यहःस्यात् एतिपरे एधिताहे एधितास्वहे एधितास्महे ए

ह्रं०
१०

एधिष्यसे॥एधिष्येथे॥एधिष्यध्वे॥एधिष्ये॥एधिष्यावहे॥एधिष्यामहे॥१

धिष्यते एधिष्येते एधिष्यंते आमेतः लोट एकारस्यामस्यात् एध
तां एधेतां एधंताम् सवाभ्यांवामो सवाभ्यांपरस्यलोडेतः क्रमाद्वामो
स्तः एधस्व एधेथां एधध्वम् एतऐ लोडुत्तमस्यैतऐस्यादामोपवा
दः एधै एधावहै एधामहै आडजादीनाम् अजादीनामाट्
स्यात् लुङादिषु अटोपवादः आटश्च ऐधत ऐधेताम् ऐधंत
ऐधथाः ऐधेथां ऐधध्वं ऐधे ऐधावहि ऐधामहि लिङः सी
युट् सलोपः एधेत एधेयातां झस्यरन् लिङोझस्यरनस्या
त् एधेरन् एधेथाः एधेयाथाम् एधेध्वम् इटोत् लि
ङादेशस्यइटोत्स्यात् एधेय एधेवहि एधेमहि आशीर्लि

सि०
११

डि. आर्द्धधातुकत्वाल्लिङः सलोपो न सीयुट् सुटोः प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम्
एधिषीष्ट एधिषीयास्तां एधिषीरन् एधिषीष्ठाः एधिषीयास्थाम् एधि
षीध्वम् एधिषीय एधिषीवहि एधिषीमहि ऐधिष्ट ऐधिषाताम् आ
त्मनेपदेष्वनतः अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशस्स्या
त् ऐधिषत ऐधिष्ठाः ऐधिषाथाम् इणः षीध्वं इति ऐधिढ्वं इड्डिन्न
एवेति [illegible] हरदत्तइतिमते तु ऐधिध्वम् ढधयोर्वस्य मस्य चाद्वित्वं वि
कल्पात् षोडशरूपाणि ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि ऐधिष्यत उ
दात्तत्वाद्धलादेरिट् प्रसंगात् अनुदात्ताः संगृह्यन्ते ऊदृदन्तैर्यौति
रुक्ष्णुशीस्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु

ऊ. १

एधिष्येतां । ऐधिष्यंत । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथां । ऐधि
ष्यध्वं । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि ॥ ३

कौ०
११

नि हताःस्मृताः १ शक्लृपच्मुच्रिच्वच्विच्सिच्प्रछित्यजनिजिर्भ
जः भंजभुजभ्रस्जमस्जियजयुजरुजरंज्विजिरस्वंजिसंजसृजः २
अद्क्षुद्खिद्छिद्तुदिनुदःपद्यभिद्विद्यतिर्विनद् शद्सदीस्विद्यतिः
[illegible] स्कंदिहदीक्रुधक्षुधिबुध्यती ३ बंधिर्युधिरुधीराधिव्यध्
शुधःसाधिसिध्यती मन्यहन्नापक्षिप्छुपितप्तिपस्तृप्यतिदृप्यती ४
लिप्लुपवप्शप्स्वप्सृपियभ्रभ्लभ्गम्नम्यमोरमिः क्रुशिर्दंशिदिशी
दृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशःकृषिः ५ त्विष्तुष्द्विष्दुष्पुष्य
पिष्विष्शिष्शुष्श्लिष्यतयोघसिः वसतिर्दह्दिहिदुहोनह्मिह्रुह्
लिह्वहिस्तथा ६ अनुदात्ताहलंतेषुधातवोद्व्यधिकंशतम् तुदादौमत

सिं०
१२

भेदेनास्थितौयोश्चक्षुरादिषु ७ रपूहपीतौवारयितुंश्यनानिर्द्देशआदृतः किं
च स्त्रियपथोसिध्यवुध्योमन्यपुष्यःश्लिषःश्पना ८ वसिःशपाल्लुकायौति
निर्दिष्टोन्यनिवृत्तये निजिर्विजिर्शल्हइतिसानुवंधाअमीतथा ९
विंदतिश्चांद्रदौर्गादेरिष्टोभाष्येपिदृश्यते व्याघ्रभूत्यादयःस्त्वेनंनेहपेठु
रितिस्थितम् १० रञ्जिमस्त्ञीअदिपदीतुदक्रुधृस्तुषिपुषीशिषिः भाष्या
नुक्तानवेहोक्ताव्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ११ स्पर्द्धसंघर्षे संघर्षःपराभिभवे
छा धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः स्पर्द्धतेशर्पूर्वाःखयः अभ्यासस्य
शरपूर्वाःखयःशिष्यंते हलादिशेषइत्यस्यापवादः पस्पर्द्धे स्पर्द्धिता
स्पर्द्धिष्यते स्पर्द्धताम् अस्पर्द्धत स्पर्द्धेत स्पर्द्धिषीष्ट अस्पर्द्धिष्ट

ह्रां०
१२

अस्यद्विंष्यत ३ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रंथेच गाधते ४ वाधृलोडने
लोडनंप्रतिघातः वाधते ववाधे ५ नाधृनाधृयाञ्चोपतापैश्वर्याशीःषु॥
६ ७ आशिषिनाथइतिवाच्यम् अस्याशिष्येवात्मनेपदंस्यात् नाथते
अन्यत्रनाथति नाधते दधधारणे दधते ८ अतएकहल्मध्येनादेशा
देर्लिटिलिटनिमित्तादेशादिकंनभवतियदंगंतदवंयवस्यासंयुक्तहल्मध्य
स्थस्यअकारस्यैकारादेशः स्यादभ्यासलोपः किति लिटि थलिचसेटि इडु
तिथलिचप्रागुक्तंस्यात् आदेशश्चेहवैरूप्यसंपादकएवाश्रीयते शशि
दद्योःप्रतिषेधवचनात्ज्ञापकात् तेनप्रहृतिजशश्चरांतेषुसत्स्वपिप्र
ताभ्यासलोपोस्त्येव देधे देधाते देधिरे अतः किम् दिदिवतुः त

सी०
१३

परःकिंररासे सकेसादिकिं तत्सरतुः अनादेशादेःकिम् चकणतुः लिटा
देशविशेषणादिहस्यादेव नेमिथ सेहे स्कुदिआप्रवणे आप्रवणमुत्प्र
वनमुद्धरणंच इदितोनुम्धातोः स्कुंदते चुस्कुंदे श्विदिश्वैत्येअक
र्मकःशिश्विंदे अभिवादनस्तुत्योः मदिकल्याणसुखेच बमंदे मदिस्तु मंदते॥
तिमदमोदस्वप्नकांतिगतिषु ममंदे स्पदिकिंचिच्चलने पस्पंदे क्लि स्पंदते ५
दिपरिदेवने शोकेइत्यर्थः सकर्मकः क्लिंदते चैत्रं चिक्लिंदे मुदहर्षे मोदते दददाने ददते नशसददवादिगुणानाम् शसेर्ददेर्वकारा
दीनांगुणशब्देनभावि तश्चयोकारस्तस्यैत्वाभ्यासलोपौन ददे दद
दाते ददिरे ष्वदस्वर्दआस्वादने अयमनुभवेसकर्मकः स्वावके

ह्वां०
१३

क्षिंदते॥४ वंदते॥ववंदे॥४ मंदते॥५॥मुमुदे॥६॥

र्मकः धात्वादेः षः सः धातोरादेः षस्य सः स्यात् सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः

अनुष्वदते सस्वदे २० स्वर्दते उर्द माने क्रीडायां च उपधायां च

धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः ऊर्दते ऊर्दांच

क्रे कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव कूर्दते खूर्दते गूर्दते गोदते जुगु

सूदते ५ दे षूद क्षरणे सुषूदे सेकसृप्सृस्तृस्त्यजस्तुस्वान्ये दंत्याजंतसादयः

एकाचः षोपदेशाः ष्वष्कस्विदुस्वहृस्वंजस्वपस्मिङः दंत्यः केवलदंत्यः

नतु दंतोष्ठजोपि ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणात् ह्राद अव्यक्ते शब्दे जह्रादे

ह्लादी सुखे च चाद अव्यक्ते शब्दे स्वाद आस्वादने पर्द कुत्सिते शब्दे गु

दरव इत्यर्थः पर्दते यती प्रयत्ने येते युत्ल जुत्ल भासने योतते यु

पततेरु

पुते विथ्र वेथ्र याचने विविथे विवेथे श्रथि शैथिल्ये श्रंथते शश्रंथे ग्र
थिकौटिल्ये ३७ ग्रंथते कत्थ श्लाघायाम् ३८ कत्थते एधादयोनुदात्ते
तोगताः अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयांताः परस्मैपदिनः अत सातत्यगमने ३९
अतति अत आदेः आत आततुः आतुः लुङि आतिसईदिति
स्थिते इट्ईटि इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे सिजलोप एकादेश
सिद्धोवक्तव्यः आतीत आतिष्टाम् आतिषुः वदव्रजहलंतस्याचः व
देर्व्रजेर्हलंतस्य चांगस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात् सिचि परस्मैपदेषु इति
प्राप्ते नेटि इडादौ सिचि वृद्धिर्न स्यात् माभवान् अतीत् अतिष्टाम्
अतिषुः चिती संज्ञाने ४१ चेतति चिचेत अचेतीत् अचेतिष्टा

म् अचेतिषुः च्युतिर आसेचने ४२ सेचनमार्द्रीकरणम् आङीषदर्थे अभिव्याप्तौच इर् इइत संज्ञावा च्यौच्योतति चुच्योत इरितोवा इरितो धातोश्च्लेरङ्वास्यात् परस्मैपदे अच्युतत् अच्योतीत् श्च्युतिरक्षरणे श्च्योतति चुश्च्योत अश्च्युतत् अश्च्योतीत् सकार रहितोप्ययम्॥ श्च्योतति मंथविलोडने ४३ यासुट् किदाशिषीति कित्वादनिदितामिति न लोपः मं- तं कुथिपुथिलुथिमथिहिंसाइदितित्वात् नलोपो नैकुंथ्यात्
४४ ४५ मंथ्यात् षिधगत्याम् ४६ सेधति सिषेध सेधिता असेधित् सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधेप्राप्ते उपसर्गात्सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोमति स्थासेनयसेध सिच संज स्वजाम् उपसर्गस्था

थ्या ५

क्लेशनयोः ६

षे ७

न्निमित्तादेषां सस्यषःस्यात् सदिरप्रतेः प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्यषःस्यात्
स्तंभेः स्तंभेः सौत्रस्य सस्य षःस्यात् योगविभाग उत्तरार्थः किंच अप्रतेरिति
नानुवर्त्तते बाहुप्रतिष्टंभविवृद्धमन्युः अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः अ
वात्स्तंभेरेतयोरर्थयोः सस्य षःस्यात् वेश्चस्वनो भोजने व्यवाभ्यां स्वनतेः
सस्य षःस्याद्भोजने परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वंजा
म परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षःस्यात् निषेधति प्राक्सितादड्व्यवा
येपि सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राग्ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेपि ष
त्वम् न्यषेधत् न्यषेधीत् न्यषेधिष्यत् स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य
प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेपि षत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य

नतुसुनोत्सादीनाम् निषिषेध निषिषिधतुः सेधतेर्गतौ गत्यर्थस्यसेध
तेः षत्वंनस्यात् गंगाविसेधति षिधूशास्त्रेमांगल्येच ५७ शास्त्रंशासन
म् स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितोवा स्वरत्यादेरूदितश्चपरस्यवला
देरार्द्धधातुकस्येड्वास्यात् झषस्तथोर्द्धोधः झषःपरयोः तथोर्धस्यान्नतुद
धातेः जश्त्वम् सिषेद्ध सिषेधिथ सेद्धा सेधिता सेत्स्यति सेधिष्यति
असैत्सीत् झलोझलि झलः परस्यसस्यलोपः स्यात झलिअसैद्धाम् अ
सैत्सुः असैत्सीः असैद्धं असैद्ध असैत्सं असैत्स्व असैत्स्म
पक्षेअसेधीत् असेधिष्टामित्यादि ५८ खादृभक्षणे ऋकारइत्
खादति ५९ खदस्थैर्येहिंसायांच चाद्भक्षणे स्थैर्येकर्मकः खदति
सै १

सि० १६

अतउपधायाः उपधाया अतोवृद्धिः स्यात् ञितिणितिचप्रत्यये चखाद णलुत्तमोवा उत्तमोणल्वाणित्स्यात् चखाद चखद अतोहलादेर्लघोः हलादेर्लघोरकारस्यइडादौ परस्मैपदे परे सिचिवृद्धिर्वास्यात् अखादीत् अखदीत् ५० बदस्थैर्ये पवर्गीयादिः बदति बबाद बेदतुः बेदिथ गद्व्यक्तायांवाचिगदति जगाद नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषुच उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यनेर्णःस्याद्गदादिषु प्रणिगदति रदविलेखने विलेखनंभेदनं ररद ५३ णदअव्यक्तेशब्दे णोनः धातोरादेर्णस्यनःस्यात् णोपदेशास्त्वनर्द्दनाटिनाथ्नाध्नंद्रक्रन्द्रन्त्तः नाटेर्दीर्घाहस्यपर्युदासाद्यगादिर्णो

खां० १६

पदेशाव तवर्गचतुर्थांतनाधतेर्न्दनर्घोष्ठ्चके चिणेपदेशातामाहुः उपसर्गादसमासेपिणो
पदेशस्य उपसर्गस्थात्रिमित्तात्परस्यणोपदेशस्यधातोर्न्नस्यणःस्यात्समासेऽसमासेपि प्रण
दति प्रणिनदति ५४ अर्दगतौयाचनेच अतआदेः तस्मान्नुड्द्विहलः द्विहलोधातो
दीर्घीभूतादकारात्परस्यनुट्स्यात् आनर्द आर्दीत् ५५ नर्दगर्दशब्दे णोपदेशत्वा
भावान्नणः प्रनर्दति गर्दति जगर्द ५७ तर्दहिंसायाम् तर्दति ५८ कर्दकुत्सिते
शब्दे कुत्सितेकोष्ठे कर्दति ५९ खर्ददंदश्रूके दंशहिंसादिनूपायांदंदश्रूकक्रि
यायामित्यर्थः खर्दति चखर्द ६० अतिअदिबंधने अंतति आनंत अंदति
आनंद ६१ इदिपरमैश्वर्ये इंदति इंदांचकार ६२ बिदिअवयवे पवर्गादिती
यादिः विंदति अवयवंकरोतीत्यर्थः ६४ भिदीतिपाठांतरं ६५ गडिवदनैकदेशे गं
डति अत्यादयःपंचैतेनतिङ्विषयाइतिकाश्यपः अन्येतुतिङमपिच्छंति ६६ णि

सिं०
१७

दिकुत्सायां निंदति प्रणिंदति ६७ टुनदि समृद्धौ आदिर्ञिटुडवः उपदेशेधातोरा
द्याएतेइतःस्युः नंदति इदित्वान्नलोपोन [illegible] नंद्यात् ६८ चदि आह्ला
दने चचंद ६९ त्रदिचेष्टायाम् तत्रंद ७० कदिक्रदिक्लदि आह्वानेरोदनेच
चकंद ७१ चक्रंद ७२ चक्लंद ७३ क्लिदिपरिदेवने क्लिंदति चिक्लिंद शुंध
शुद्धौ शुशुंध नलोपः शुध्यात् अथकवर्गीयांताअनुदात्तेतो द्विचत्वारिंश
त् शीकृसेचने तालव्यादिः दंत्यादिरित्येके शीकते शिशीके लोकृदर्शने लो
कते लुलोके श्लोकृसंघाते संघातोग्रंथः सचेहग्रथ्यमानस्यव्यापारोग्रंथितु
र्वा आद्येऽकर्मकः द्वितीयेसकर्मकः श्लोकते द्रेकृध्रेकृशब्दोत्साहयोः उत्साहो
वृद्धिरौद्धत्यंच दिद्रेके दिध्रेके रेकृशंकायाम् रिरेके सेकृस्रेकृस्रकिश्रकिश्लकि

द्रा०
१७

गतौ त्रयोदंत्यादयः द्वौतालव्यादी अषोपदेशत्वान्नषः सिसेके शकिशंकाया

रा १

म् शंकते अकिलक्षणे अंकते आनंके वकिकौटिल्ये वंकते मकिमंडने क
कलोल्ये लौल्यं गर्वश्लाघपल्कश्च चककं ९१ कुककआदाने कोकते चुकुके ९२
वर्कते ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन वेवृके ९३ चकतृप्तौ प्र
तीघाते च चेके ९४ ककि वकि स्वकि त्रकि टोकृ त्रोकृ ष्वष्क वस्क मस्क टिकृ टीकृ तिकृ
तीकृ रघि लघि गत्यर्थाः कंकते वंकते स्वंकते त्रंकते डुढौके तुत्रोके सुष्वा
तुष्टिवुष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ष्वष्कते षष्वष्के अत्र तृतीय दंत्यादि
मेके लघिर्भोजननिवृत्तावपि २८ अघिवघिमघिगत्याक्षेपे आपेक्षे निंदागतौ गत्या
रंभे च वेसके अंघते आनंघे मघिकैतवे च राघलाघद्राघ सामर्थ्ये श्लाघ इति
अपि केचित् द्राघआयामे च १६ श्लाघकत्थने अथपंचाशत्परस्मैपदिनः फक्क

सि०
१८

नीचैर्गतौ नीचैर्गतिर्मंदगमनम् असद्व्यवहारेऽपि फक्कति तकहसने तकति
तकि कृच्छ्रजीवने तंकति बुक्कभषणे भषणं श्वरवः कखहसने प्रतिकखति ओ
खृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ १८ उख उखि वख व
खि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि म
गि लगि त्वगि श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः द्वितीयांताः पंचदश तृतीयांतास्त्र
योदश इह खांतेषु रिखत्र खत्र खि शि खिइत्यपि चतुरः केचित्पठंति अभ्यासस्या
सवर्णे अभ्यासस्येवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णे चि परे उवोख संनिपा
तपरिभाषयाइजादेरित्याम् न ऊखतुः इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणा
ह्रस्वः प्राप्तो न भवति सद्धप्रवृत्तत्वात् आंगत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे

ह्वं०
१८

ह्लतेलतोर्दीर्घः वारणादांगवलीयइतिन्यायात् परत्वाच्च उंखति ववखतुः वंखति मेखतुःखगिकंपने १६१ युगिजुगिवुगिवर्जने युंगति १६४ घघहसने बघति १६५ मघिमंडने १६६ शिघिआघ्राणे १६७ अथचवर्गीयांतास्तत्रानुदात्तेतएकविंशतिः वर्चदीप्तौ १६८ षचसेचनेसेवनेच सचते सेचे १६९ लोचृदर्शने लोचते लोलुचे १७० शचव्यक्तायांवाचि १७१ श्वचश्वचिगतौ श्वचते श्वंचते १७३ कचवंधने कचते १७४ कचिकाचिदीप्तिवंधनयोः कंचते कांचते मचमुचिकल्कने कल्कनंदंभःशाठ्यंच कथनमित्यन्ये मेचे मुमुंचे मचिधारणोछ्रजनेषु ममंचे पचिव्यक्तीकरणे पंचते १८०

ष्टुच प्रसादे स्तोचते तुष्टुचे १८१ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु अ
र्जते नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते तेन द्विहल्त्वान्नुट् आ
नृजे १८२ ऋजि भृजी भर्जने ऋंजते उपसर्गादृतीति वृद्धिः प्रार्ज्जते
ऋंजांचक्रे आर्ज्जिष्ट भर्जते बभृजे अभर्जिष्ट १८४ एजृ भ्रेजृ भ्रा
जृ दीप्तौ एजांचक्रे १८७ ईज गतिकुत्सनयोः ईजांचक्रे १८८ अथ ७२
द्विसप्ततिर्व्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः शुच शोके शोचति १८९ कुच शब्दे तारे
कोचति १९० कुंच क्रुंच कौटिल्याल्पीभावयोः अनिदितामिति नलो
पः कुच्यात् क्रुच्यात् १९१ लुंच अपनयने १९३ अंचु गतिपूजनयोः
अच्यात् गतौ नलोपः पूजायां तु अंच्यात् १९४ वंचु चंचु तंचु त्वंचु मुंचु

चुर

म्लुंचु म्रुचु म्लुचु गत्यर्थाः म्लुच्यात् म्रुच्यात् म्लुच्यात् म्लुच्यात् अम्रुंची
त् अम्लुंचीत् २०० ज्रुस्तंभु म्रुचु म्लुचु ग्रुचु ग्लुचु ग्लुंचु श्विम्यश्च ॥ सम्यश्चेर्
अ३ ह्रास्यात् म्लुचत् अम्लोचीत् २०२ ग्रुचु ग्लुचु कुजु खुजु स्तेयकरणे जु
ग्रोच अग्रुचत् अग्रोचीत् जुग्लोच अग्लुचत् अग्लोचीत् अकोजी
त् अखोजीत् ग्लुंचु षस्ज गतौ अङः अग्लुचत् अग्लुंचीत् सस्यश्चु
त्वेनशः जश्त्वेनजः सज्जति अयमात्मनेपद्यपि सज्जते २०८ गुजि अ
व्यक्ते शब्दे गुंजति गुंज्यात् २०९ अर्च पूजायां आनर्च २१० म्लेछ अ
व्यक्ते शब्दे अस्फुटे अपशब्दे सर्थः म्लेछति मिम्लेछ २११ लेछ लाछि ल
क्षणे ललछ ललांछ २१२ वाछि इछायां वांछति आछि आयमे आं

सि०
२०

च्छति अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थं तेनदीर्घभा
वान्ननुट् आंच्छ तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् आनांछ ह्रीछ
लज्जायां जिह्रीच्छ हुर्छा कौटिल्ये कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः उपधा
यां चेति दीर्घः हूर्छति मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः मूर्छति स्फुर्छा विस्तृतौ
स्फूर्छति युच्छ प्रमादे युच्छति २२० उछि उंछे, उंछः कणश आदानं कणि
शाद्यर्जनं शिलमिति यादवः उंछति उंछांचकार उछी विवासे विवासः स
माप्तिः प्रायेणायं विपूर्वः व्युच्छति ध्रज ध्रजि ध्वज ध्वजि ध्वज ध्वजि
गतौ ध्रजति ध्रंजति ध्वजति ध्वंजति ध्वजति ध्वंजति कूज अव्यक्ते
शब्दे चुकूज अर्ज षर्ज अर्जने अर्जति आनर्ज २३० सर्जति सस

धां०
२०

४५

र्ज गर्जशब्दे गर्जति तर्जभर्त्सने कर्जव्यथने खर्जपूजने च चखर्ज अ
जगतिक्षेपणयोः अजति अजेर्व्यघञपोः अजेर्वीइत्ययमादेशः स्यादार्द्ध
धातुके विषये घञमपं च वर्जयित्वा वलादावार्द्धधातुके वेष्यते विवाय वि
व्यतुः विव्युः अत्र वकारस्य हल्परत्वादुपधायां चेति दीर्घे प्राप्ते ऽचः परस्मि
न्निति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वं नचनपदांतेति निषेधः स्वरदीर्घयलोपेषु
लोपादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः थलि एकाच इति इण्निषेधे प्राप्ते कृसृभृ
वृस्तुद्रुश्रुस्रुवो लिटि एभ्यो लिट इण्न स्यात् क्रादीनां चतुर्णांग्रहणं नियमार्थं
प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव
नान्येभ्य इति ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादि

जा० ६

सि० २१

नियम प्रापितस्यचेटोनिषेधार्थं अचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यं उपदेशेऽजंतोयो
धातुस्तासौनित्यानिटः परस्यथलइण्नस्यात् उपदेशेत्वतः॥ उपदेशेऽत्वंतो
योधातुस्तासौनित्यानिट् ततः परस्यथलइण्नस्यात् अतोभारद्वाजस्य
तासौनित्यानिट् अत्वंतादेवथलोनेट् भारद्वाजस्यमतेन तेनान्यस्यस्या
देव अयमत्रसंग्रहः अजंतोकारवान्वायस्तास्यनिट्थलिवेडयंमत
द्वयोक्रेरिट्किविकल्पः फलितइत्यर्थः। अदंतईदृङ् नित्यानिट्
क्राद्यन्योलिटिसेड्भवेत् नच स्तुद्वादीनामपि थलिविकल्पः शंक्यः
अचस्तास्वदिति उपदेशेत्वतइति च योगद्वयप्रापितस्यैवहि प्र
तिषेधस्यभारद्वाजनियमोनिवर्त्तकः अनंतरस्येतिन्यायात्

सि० २१

विवयिथ विवेथ आजिथ विव्यथुः विव्य विवाय विव्यिव विव्यिम वेता अजिता वेष्यति अजिष्यति अजतु आजत् अजेत् वीयात् सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इगंतांगस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि अवैषीत् आजीत् अवेष्यत् आजिष्यत् तेज पालने तेजति खज मंथे खजति खजि गतिवैकल्ये खंजति एजृ कंपने एजांचकार २४० टुओस्फूर्ज्जा वज्रनिर्घोषे स्फूर्जति पुस्फूर्ज क्षि क्षये अकर्मकः अंतर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः क्षयति चिक्षियतुः चिक्षियुः चिक्षयितुथ चिक्षेथ चिक्षियिम क्षेता अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः अजंतांगस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः क्षीयात् अक्षैषीत् क्षीज अव्यक्ते शब्दे कू

चिक्षायिथ

सि॰
२२

जितासहायंपठितुंयुक्तैः ज्ञिक्षीजलजलजिमर्ज्जने लाजलाजिभर्त्सने च जजजजियुद्धे तुजहिंसायाम् तोजति तुतोज २५॰ तुजिपालने गजगजिगजगजिमुजमुजिशब्दार्थाः ग्रजमर्दनेच वजव्रजगतौ व व्रजेतिवद्धिः अव्राजीत् अथटवर्गीयांताः शाड्यंताअनुदात्तेतः षड्त्रिंशत् अट्टअतिक्रमहिंसयोः दोपधोयं तोपधइत्येके अट्टते आनट्टे २६॰ वेष्टवेष्टने चेष्टचेष्टायां अचेष्टिष्ट गोष्टलोष्टसंघाते जुगोष्टे लुलोष्टे घट्टचलने जघट्टे स्फुटविकसने स्फोटते पुस्फुटे अठिगतौ अंठते आनंठे वठिएकचर्यायां ववंठे मठिकठिशोके शोक इह आध्यानं मंठते कंठते २७॰ मुठिपालने मुंठते हेठविबाधायां

खं॰
२२

जिहेठे एठन्वद्दोजादेश्चेति श्राम्एठांचक्रे हिडि गत्यनादरयोः हिंडते
जिहिंडे हुडि संघाते जुहुंडे कुडि दाहे चुकुंडे वडि विभाजने
मडि च भडि परिभाषणे परिहासः सनिंदोपालम्भश्च परिभाषणं पि
डि संघाते २८० मुडि मार्जने मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च मुंडते तुडि
तोडने तोडनं दारणं हंसनं च तुंडते हुडि वरणे हरण इत्येके च
डि कोपे शडि रुजायां तडि ताडने पडि गतौ कडि मदे खडि मंथे
हेडृ होडृ अनादरे जिहेडे २८१ जुहोडे वाडृ आप्लाव्ये वृशादिः
आप्लाव्यम् अप्लवः वाडते द्राडृ ध्राडृ विशरणे शाडृ श्लाघायां अथ
आत्वर्गीयांतसमाप्तेः परस्मैपदिनः शौडृ गर्वे शौडति शुशौड यौडृ

सि० वंधे यौडति स्रेदृस्रेदृ उन्मादे द्वितीयोऽन्तः टांतमध्येपाठस्त्वर्थसा
२२ म्यान्नाथतिवत् स्नेति स्रेडति कटेवर्षावरणयोः चकाट सिचिअ
तोहलादेर्ल्घ्योरितिवृद्धौप्राप्तायां ह्म्यंतक्षणश्वसजागृणिश्वेदितां
ह्मयांतस्यक्षणादेर्ण्यंतस्यश्वयुतेरेदितश्चवृद्धिर्नस्यादित्यदोऽसि
चि अकटीत् ३०० अटपटगतौ आट आटतुः आटुः पपाट
पेटतुः रटपरिभाषणे लटबाल्ये शटरुजाविशरणगत्यवसादेषु
वटवेष्टने ववाटववटतुः ववटुः ववटिथ किटिखिटत्रासे शिट
षिटअनादरे शेटति शिशेट सेटतिसिषेट जटझटसंघाते
भटभृतौ तटउछ्राये खटकांक्षायांणटनृत्तौ पिटशब्दसंघातयोः सि० २३

हठतीत्यो षट अवयवे लुट विलोडने अंतोयमित्येके चिट परप्रैष्ये
विट शब्दे विट आक्रोशे बशादिः हिठेत्येके इट किट कटी गतौ इटति
केटति कटति ईकारः श्वीदितो निष्ठायामिति निषेधार्थः केचित्तु ई
दितं मत्वानुमिच्छतेकं टतीत्यादिवदंति अंतेत्वेईइति प्रश्लिष्य अ
यति इयाय इयतुः इयुः इयायिथ इयेथ इयाय दीर्घस्य त्विजादेरि
त्यामि अयां चकारेत्याउदाहरंति मडि भूषायां कुडि वैकल्ये कुंडति
कुंडतेइति तु दाहे गतं मुट क्षुट मर्दने चुडि अल्पीभावे मुड खंडने
मुंडति पुडि चेत्येके पुंडति रुटि लुटि स्तेये रुंटति लुंटति रुठि
लुठि इत्येके रुडि लुडि इत्यपरे स्फुटिर विशरणे इदित्वादस्या अस्फु

सी॰
२४

टल असफोटीत् स्फुटीत्यपि केचित् इदित्वान्नुम् स्फुंडटति पठव्यक्तायांवाचिपेटतुः पेठिथ अपठित् अपाठीत् वठ स्थौल्ये ववठतुः ववठिथ मठमद्दनिवासयोः कठकृच्छ्रजीवने रठपरिभाषणे हठ प्लुतिशठत्वयोः बलात्कारेइत्येके हठति जहाठ रुठलुठउठउपघाते ओठते ऊठेत्येके ऊठति ऊठांचकार पिठहिंसासंक्लेशनयोः शठकैतवे च शुठ प्रतिघाते शोठति शुठीतिस्वामी शुंठति कुठिच कुंठति लुठिआलस्ये प्रतीघाते च शुठिशोषणे ३५० रुठिलुठिती चुड्ड भावकरणे भावकरणंमभिप्रायसूचनं चुड्डति चुचुड्ड अड्ड अभियोगे अड्डति आनड्ड कड्ड कार्कश्ये कड्डति चुड्डोदय

ग ७
धा॰
२४

स्युपोद्येपधाः तेनक्विपिचुत अत कताइत्यादि क्रीड विहारे क्रीडत्वि
डेतुड तोडने तोडति तुतोड वुडइत्येके हूडहुडहोडगतो हूड्यात
हुड्यात होड्यात रौडअनादरे रौडृलोडउन्मादे अडउद्यमे अ
डति आड आडतुः आडुः लडविलासे लडति लेडयोरैक्यियोश्च २६
कलस्मरणाज्झलतीतिस्वाम्यादयः कडमदे कडति कडिइत्येके कंड
ति गडिवदनैकदेशे गंडति इतिटवर्गीयांताः अथपवर्गीयांताः तत्रा
नुदात्तेतस्तोभस्यंताश्चतुस्त्रिंशत तिपृतेपृष्टिपृष्टेपृक्षरणार्थाः आद्योतु २७
दात्तः क्षीरस्वामीत्वयंसेडितिबभ्राम तेपते तितिपे क्रादिनियमादिट्
तितिपिषे तेप्ता तेप्स्यतितितिप्सिचापात्मनेपदेषु इकसमीपाद्धलः प

सिं०
२५

रीमृल्लादिर्दीत्किद्‌आत्मनेपद्परः सिद्धेत्येतोकितीस्तः किलान्तगुणः ति
प्सीष्ठ तिप्सीयास्तां तिप्सीरन् अतिप्त अतिप्सातां अतिप्सत तिते
पे तिष्टिपे तिष्टिपाते तिष्टष्टिपरे तिष्टपे तिष्टेपाते तिष्टेपिरे तेपृ कं
पने० च लेपृदेत्ये टुवेपृ कंपने वेपते केपृगेपृ कंच चालकंपनेगतौच गेपृ४
सूत्रविभागादितिस्वामी मैत्रेयस्तु चकारमंतरेणपठित्वाकंपनेइत्सपे
क्षतइत्याह गेपेरर्थभेवास्तुनःपाठः मेपृरेपृलेपृगतौ त्रपूषलज्जायां
त्रपते त्रफलभेजत्रपश्च एषामतएकारोभ्यासलोपश्चस्यात्किति लि
टिसेट्थलिच त्रेपेत्रेपाते त्रेपिरे ऊदित्वादिड्वा त्रपिता त्रप्ता त्र
पिषीष्ठ त्रप्सीष्ट कपिचलने कंपते चकंपे रविलविअविशब्दे ररंवे

धा०
२५

ललंवे आनंबेलविस्रअविस्रंसनेच कव्व वर्णे चकवे क्लीवृअ
धार्ष्ट्ये चिक्लीवे क्षीवृमदे क्षीवते शीभृकत्थने शीभते चीभृच
रेभृशब्दे रिरेभे अभिरभीक्रचित्थेते अंभते रंभते ष्टभिस्कभिप्रति
वंधे स्तंभते उत्तंभते उदःस्थास्तंभोरिति पूर्वसवर्णः विस्तंभते स्तंभे
रितिषत्वंतुनभवति स्तुविधौनिर्दिष्टस्यसौत्रस्यैवतत्रग्रहणात् त
ह्वीजंतुस्तात्वंस्तंभोरितिपवर्गीयोपधपाठः स्तम्भेरितिपवर्गीयोपध
पाठश्चेतिमाधवः केचिद्ध्रस्वटकारश्चोपदेशिकइत्याहुः तन्मते ष्टं
भते टष्टंभे जभीजृभिगात्रविनामे रधिजभोरचि एतयोर्नुमा
गमः स्यादच्चि जंभते जजृंभे शल्भकत्थने शशल्भे वल्भभोजने

सि० २५

दंसोष्ठ्यादिः ववर्ग धाष्ठे गत्भते श्रंभु प्रमादे तालव्यादिर्दंसादिश्च श्रंभते ष्टुभु स्तंभे स्तोभते विष्टोमते तुष्टुभे व्यंष्ठोभिष्ट अथपर स्मैपदिनः गुपू रक्षणे गुपूधूपविछपणिपनिभ्य आयः सभ्यआयप्र त्ययःस्यात्स्वार्थे पुनंतेतिगुणः सनाद्यंताधातवः सनादयआर्द्धधा तुकेवा आर्द्धधातुकविवक्षायांआयादयोवास्युः कास्प्रत्ययादाममं त्रेलिटि कास्धातोप्रत्ययांतेभ्यश्चाम्स्याल्लिटिनतुमंत्रे कास्यनेका ज्ग्रहणंकर्त्तव्यं सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाचइति वाच्यमित्यर्थः अतोलोपः आर्द्धधातुकोपदेशकालेयदकारांतंतस्या कारस्यलोपःस्यादार्द्धधातुके परे गोपायांचकार गोपायांबभूव गोपा

सौ० २६

यामासे जुगोप जुगुपतुः ऊदित्वादिट् जुगोपिथ जुगोप्थ गोपायि
ता गोपिता गोप्ता गोपाय्यात् गुप्यात् अगोपायीत् अगोप्सीत् धूपसं
तापे धूपायति धूपायांचकार दुधूप धूपायितासि धूपितासि जप
जल्पव्यक्तायांवाचि जपमानसेच चपसांत्वने षपसमवाये समवायः
संभेवंधः सम्यगवबोधोवा सपति रपलपव्यक्तायांवाचि चुपमंदायांग
तौ चोपति चुचोप चोपिता तुपतुम्पतुपतुम्पतुफतुम्फतुम्फ हिं
सार्थाः तोपति तुतोप ४१० तुंपति तुतुंप तुतुंपतुः संयोगात्परस्य
लिटः कित्वाभावान्नलोपोन तुप्यात् प्रातुंपतोगविकर्त्तरीतिपारस्करा
दिगणपाठात्सुट् प्रस्तुंपतिगौः श्रियानिर्देशाद्घञि·न्दुकिन प्रतोत्तुपीति

सी०
२७

त्रोपति त्रुंपति तोफति तुंफति त्रोफति त्रुंफति इहाद्यौद्वौपंचमय
द्यौन्वतीरेफाः अन्येसरेफाः आद्याश्चत्वारःप्रथमांताः ततोद्वितीयांताः
अष्टावप्युकारवंतः पर्परफरफि अर्बपर्वलर्ववर्बमर्बकर्बखर्वगर्वश
र्वषर्वचर्वगतौआद्यःप्रथमांतः ततोद्वितीयांतौ ततएकादशात्तृतीयां
ताः द्वितीयतृतीयौमुक्त्वासर्वेरोपधाः पर्पतिपपर्प रफतिरंफति ४२०
अर्वति आनर्ब पर्वति लर्वति बर्वति पवर्गीयादिरयं मर्वति
कर्वति खर्खर्वति गर्वति शर्षति सर्वति ४३ चर्वति कुविच्छाद
ने कुंवति लुविलुविअर्दने लुंबवि तुंबति चुविवक्त्रसंयोगे चुंवति
समुसंभुहिंसार्थोसमति ससर्भ सामिता स्तंभति सस्तंभ स्तम्या

धा०
२

त्रषिभुषिंभुइत्येके सेमति सिंमति श्रुभश्रुंभभाषणे भासनेइत्येके हिं
सायामित्यन्ये अथानुनासिकांताः तत्रकम्यंता अनुदात्तेतोदश घि
णिघुण्घृणिग्रहणे नुम् ष्टुत्वं घिण्णते जिघिण्णे ४७२ घुण्णते जुघुण्णे घृण्णते जघृण्णे घुणघूर्णभ्रमणे घोणते घूर्णतेइमौतुदादौप
रस्मैपदिनौ पणव्यवहारेस्तुतौच पनचस्तुतावेवसंबध्यतेएयद्विर्ईशा
तपनिसाहचर्यात्पणेरपिस्तुतावेवायप्रत्ययः व्यवहारेतु पणते पेणे
पणितेत्यादि स्तुतावनुबंधस्यकेवलेचरितार्थत्वादायप्रत्ययांतान्नात्मने
पदं पणायति पणायांचकार पेणे पणायितासि पणितासे पणाय्यात्
पणिषीष्ट पनायति पनायांचकार पेने भामक्रोधे भामते बभामे क्ष

सी० २८

मूक्षइहने क्षमते चक्षमिषे चक्षंसे चक्षमिध्वे चक्षंध्वे चक्षमिमहे
चक्षरामहे क्षमिष्यति क्षंस्यते क्षमेत क्षमिषीष्ट क्षंसीष्ट अक्षमि
ष्ट अक्षंस्त कमुकांतौ कांतिरिच्छा कंमेर्णिङ् स्वार्थे णिङित्वातङ्
कामयते अयामंताल्वाय्येत्न्विस्नुषु आम् अंतआलुआय्यइत्नुइ
स्नुएषुणेरयादेशः स्यात् वक्ष्यमाणलोपापवादः कामयांचक्रे आया
दयइतिवाचकमे कामयिता कमिता कामयिष्यते कमिष्यते णि
श्रिद्रु ते स्रुभ्यः कर्त्तरिच्वङ् ण्यंतात् श्र्यादिभ्यश्च्ले श्चङ् स्यात्
कर्त्रर्थे चङि परे कामइ अ ते तिस्थिते णेरनिटि अनिडादावा
र्द्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् परत्वादेरनेकाच्चइतियणिप्राप्ते ण्यल्लो

सी० २८

पाविपयङ् पङ् गुणाद्वृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकं णिलोप
स्यतु पाचयतेः पाक्ति रित्यादि क्तिजंतमवकाशङ्गतिभावः वस्तुतस्तु निटी
ति क्त्वन सामर्थ्यादार्द्धधातुकमात्रस्य विषयः तथाचेयङादेरपवादएवा
यं इयङ् अततक्षत् पण् आरिठत् गुणः कारणा वृद्धिः कारकदी
र्घः कार्यते णौ च ङ्युपधाया ह्रस्वः चङ्परे णौ यदंगं तस्योपधाया ह्रस्वः
स्यात् चङि चङि परे अनभ्यासस्य धातुरवयवस्यैकाचः प्रथमस्य
द्वेस्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे चङ्परेत
इति बहुव्रीहिः सन्चांगस्येति च द्वयमप्यावर्तते अंगसंज्ञानिमित्तं
यञ्चङ्परणिरितियावत् तस्मिन् यल्लघु तत्परो यो गस्याभ्यासस्तस्य

सी०
२९

सन्नीवत्कार्यंस्यात् णावग्लोपेऽसति अथवांगस्येतिनावर्त्तते चङ्परे णौयदंगंतस्ययोभ्यासोलघुपरस्तस्येत्सादिप्रागवत् सन्यतः अभ्यास स्यातइकारःस्यात्सनि दीर्घोलघोः लघोरभ्यासस्यदीर्घःस्यात्सन्वद्भा वविषये अचीकमत णिङभावपक्षे कमेश्चङ्युक्तव्यः णेरभा वान्नदीर्घसन्वद्भावौ अचकमत संज्ञायोःकार्यकालत्वादङ्यत्रहि रुच्यते तत्रैवदीर्घःसन्वच्चनानेकाक्षिवितिमाधवः १ चकास्त्यर्थापय त्सणोत्सादौनांगंहिरुच्यते किंत्वस्यावयवःकश्चित्तस्मादकाक्षिवदद्वयं २ वस्तुतोंगस्यावयवोयोभ्यासइतिवर्णनात् ऊर्णोदीर्घोर्थापयतोद्वयं स्यादितिमन्महे ३ चकास्तोत्भयमिदंनस्यात्सात्त्वव्यवस्थया॥णेर्विशे

सी०
२९

ध्यं संनिहितं लघुनीसंगमेव च॥ ॥ इति व्याख्याविकल्पस्य कैय्य
टेनैव वर्णनात् णेरध्ययनेपि पिपिसंबंधस्त्वगितामपि सिद्धये ५ अथक्र
म्यतास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः आण रण वण भण मण कण क्वण व्रण
भ्रण ध्वण शब्दार्थाः अणति ४५० रणति० वणति० वकारादित्वा
देत्वाभ्यासलोपौन ववणतुः ववणिथ धणिरपिकैश्चित्पठ्यते
धणति ओण अपनयने ओणति० ओणांचकार० ४८० शो
ण वर्णगत्योः शोणति श्रु शोण श्रोण संघाते श्रोणश्च शोण
दयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः पैण गतिप्रेरणश्लेषणेषु पिपै
ण धण शब्दे उपदेशेनांतोयं धणति नोपदेशफलं यङ्लुकि

सी०
३०

दंभ्रंति वणेत्सपिकेच्चित् वेणतुः वेणिथ० कनीदीप्तिकांतिगति
षु चकान स्तनवनशब्दे स्तनति वनति षन षण संभक्तौ
षनेरर्थभेदासुनः पाठः सनति० ससान० सेनतुः येविभा
षा सजनखनामात्वंवास्यादायादौ क्ङिति सायात् सन्यात्
६७० अमगत्यादिषु कनीदीप्तिगतौ सर्वत्र गतेः परयोः शब्दसं
भक्त्योरादिशब्देनग्रहः अमति० आम० द्रमहम्ममीम्गतौ
द्रमति० दद्राम ह्म्यंतेतिनवृद्धिः अद्रमीत् जहंममीमति
मिमीम अयंशब्देच चहुलमुजमुरुमुअदने छिबुक्कसु
चमाशितिएषामचोदीर्घःस्याच्छिति आडिचमइतिवक्त

ह्वां०
३०

व्यं आचामति आङ्किं चमति विचमति अचमीत् जिमिं के विस
ढंति जेमति क्रमुपादविक्षेपे वाभ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटि
लषः श्यन्यश्यन्वास्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके क्रमः परस्मैपदेषु क्रमेर्दी
र्घस्यात्परस्मैपदे शिति क्राम्यति क्रामति चक्राम क्राम्यतु क्रामतु स्नुक्र
मोरनात्मनेपदनिमित्ते अत्रैवेट् अयते अक्रमीत् अथ रेवसंता अनुदात्ते
तः अयवयःपयमयचयतयणयगतौ दयापासश्च दय अय आस एभ्य आ
म्स्यात् लिटि अयांचक्रे अयेत अयिषीष्ट विभाषेटः इणः परो य इट् ततः
परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्द्धन्यादेशो वा स्यात् अयिषीढ्वं अयिषीध्वं आयि
ष्ट आयिढ्वं आयिध्वं उपसर्गस्यायतौ अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य

सी॰
३१

लत्वंस्यात् ग्लायते पलायते निसदुसोरुत्वस्यासिद्धत्वात्नलत्वं निरयते दुरयते निरदुरोस्तु निलयते दुलयते प्लयय इतिसिद्धोरूपं अथ कथमुव यति वितताेर्द्धुरिशिमरज्जावितिमाघः इट किट कटी इत्यत्र प्रश्लिष्यस्य भविष्यति यद्वां अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिङोङित्क रणात्ज्ञापकात् वादित्वाद्ववेये चेये तेये प्रणयते नेये दयदान गतिलक्षणहिंसादानेषु आदानंग्रहणं दयांचक्रे रयगतौ ऊपीतं तुसंताने ऊयांचक्रे पूयीविशरणे दुर्गंधेच पूयते पूपुये ४९० क्नूयीशब्दतुंदेच चुक्नूये क्ष्मायीविधूनने चक्ष्मायेस्फायीओ प्यायीवृद्धौ स्फायते पस्फाये प्यायते लिङ्यङोश्च लिटियङिच

ह्वा॰
३१

ण्यायः पीभावः स्यात् पुनः प्रसंगविज्ञानात्सीशब्दस्यहित्वं एरनेकाचः
इतियण् पिप्ये पिप्याते पिप्यिरे दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो
न्यतरस्यां एभ्यश्च्लेश्चिण्वास्यात्एकवचनेतशब्देपरे चिणोलुक्
चिणःपरस्यलुक्स्यात् अप्यायि अप्यायिष्टतायृसंतानपालनयोः
संतानंसंबंधः तायते तताये अतायि अतायिष्ट शल्चलसंवर
णयोःशेले वलवल्लसंवरणेसंवरणेच ववले ववल्ले मलमल्लधार
णे मेले ममल्ले ५०० मलभल्लपरिभाषणहिंसादानेषु वभले वभ
ल्ले कलशब्दसंख्यानयोः कलते चकले कल्लअव्यक्तेशब्दे कल्ल
ते अशब्देइतिस्वामीअशब्दस्तूष्णींभावइतिच तेवृदेवृदेवने ति

सी० ३२

तेवे दिदेवे षेव्टगोव्टग्लेव्टपेव्टमेव्टम्लेव्टसेवने परिविनिभ्यइतिषत्वं परिषिवते सिषेवे अयंशोपदेशोपीतिन्यासकारादयः तङ्गाश्यविरु द्धं गेवते जिगेवे ग्लेग्लेवे पिपेवे ५१० मेवते शेव्टखेव्टक्केव्टइत्यप्ये के रेव्टप्लवगतो प्लवगतिः प्लुवगतिः रेवते अथावसंताःपरस्मैपदि नः मव्यबंधने ममव्य सूक्ष्यईर्क्ष्यईर्ष्यईर्ष्यार्थाः हयगतो अहयी त् यांतसान्तव्द्धिः शुच्यअभिषवे अवयवानांशिथिलीकरणं सुरायाः संधावृंवाअभिषवः स्नानंच शुशुच्य चच्यइतिल्पके हर्यइतिकांसोःजहर्य ५२० अलभूषणपर्येप्तिवारणेषु अ लति आल अतोल्यांतरस्पत्वेतिलुप्तषष्ठीकं अतःसमीपो

ह्वा० ३२

योल्लौतदंतांगस्यातोवृद्धिः स्यासरस्मेपदेसिच्वि नेटीतिनिषेधस्या
तोहलादेरितिविकल्पस्य चापवादः माभवानालीत् अयंस्वरितेदि
त्येके तन्मते ऽलतेइत्साद्यपि जिफलाविशरणे त्रफलेत्सेत्वं फेल
तुः अफालीत् मील क्ष्मीलस्मीलक्ष्मीलनिमेषणे निमेषणं संको
चः द्वितीयस्तालव्यादिः तृतीयोदंत्यादिः पीलप्रतिष्टम्भे प्रतिष्टम्भो
रोधनं नीलवर्णे निनील शीलसमाध्यौ शीलति कीलबंधने ५३०
कूलआवरणे श्लरुजायांसंघोषेच्च तूलतिष्कर्षे तिष्कर्षो
निष्कोषणं तज्वांतर्गतस्यबहिर्निस्सारणं तुलल पूलसंघा
ते मूलप्रतिष्ठायां फलनिःस्पतौफेलतुः फेलुः चुल्लभावकरणे

भावकरणमभिप्रायाविष्कारः फुल्लविकसने चिल्लशैथिल्ये भावकर
णेच तिलगतौ तेलति तिल्लस्नेहे तिल्लति ५४० वेल्लचेल्लकेल्लखे
ल्लक्ष्वेल्लवेल्लचलने पंचकृदितः षष्ठोलोपधः पेल्लफेल्लशेल्लगतौ
षेल्लइत्येके स्खलसंचलने चस्खाल अस्खालीत् ५५० खल
संचये गलअदने गलति अगालीत् षलगतौ० सलति सल्लवि
शरणेश्वलश्वल्लआशुगमने शश्वाल अश्वालीत् शश्वल्ले अ
श्वल्लीत् खोल्लखोर्ऋगतिप्रतिघातौ खोलति खोरति धोर्ऋगा
तिचातुर्ये० धोरति त्सरछद्मगतौ तत्सार अत्सारीत् ५६० क्मर
हूर्छने चक्मार अभ्रवभ्रमभ्रचरगत्यर्थाः चरतिर्भक्षणेपि अभ्रति

आनम्र मामवानभ्रीत् अंगासरस्वरे फ्स्यातः समीपत्वाभावान्नवृद्धिः ष्ठिवु
निरसने ष्ठिवुल्कम्बितिदीर्घः ष्ठीवति अस्यद्वितीयस्थकार ठकारो वेति
वृत्तिः ष्ठेव तिष्ठिवतुः तिष्ठिवुः टिष्ठेवति टिष्ठिवतुः। तिष्टिवुः टिष्ठेव। टिष्टिव
तुः। टिष्ठिवुः। हलिचेतिदीर्घः। ष्ठीव्यात्॥ जि। जये॥ अयमजंतु षु पठितुं युक्तः।
जय उत्कर्षप्राप्तिः। अकर्मकोयं। जयति। सन्लिटोर्जेः जयनेः सन्लिटोर्निमित्तो
यो भ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात्। जिगाय। जिग्यतुः। जिग्युः। जिगयिथ। जि
गेथ। जिगाय। जिगय। जिग्यिव। जिग्यिम। जेता। जीयात्। अजैषीत्। जीव प्रा
णधारणे॥ जि जीव॥ पीव मीव तीव नीव स्थौल्ये॥ पिपीव। मिमीव॥ ५७०॥ तिती
व। निनीव॥ क्षीवु क्षेवु निरसने॥ उर्व १ तुर्व २ थुर्व ३ दुर्व ४ धुर्व ५ हिंसार्थाः॥ उर्वी

चकार। उपधायां चेति दीर्घः तूर्वति। तुतूर्व॥ गुर्वी उद्यमने॥ गूर्वति॥ ५८०॥
मुर्वी बंधने॥ पुर्व पर्व मर्व पूरणे चर्व अदने॥ भर्व हिंसायां॥ कर्व खर्व गर्व द
र्पे॥ अर्व शर्व षर्व हिंसार्थाः॥ आनर्व। ५९०॥ शर्वति। सर्वति। इवि व्याप्तौ॥ इन्व
ति॥ इन्वांचकार॥ पिवि मिवि णिवि सेचने॥ तृतीयो मूर्द्धन्योष्मादिरित्येके
। सेवन इति तरंगिण्यां। पिन्वति। पिपिन्व॥ हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणना
र्थाः हिन्वति। दिन्वति॥ धिन्वि कृण्व्योश्च॥ एनयोरकारान्तादेशः स्यात्। उ
प्रत्यये अत्र द्विजये। अतो लोपः। तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न।
उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः॥ धिनोति धिनुतः धिन्वंति० लोपश्चास्यान्य
तरस्यां म्वोः असंयोगपूर्वो यि प्रत्ययो कारस्तदंतांगस्य लोपो वास्या।

न्वोःपरयोः धिन्वः धिनुवः धिन्मःधिनुमः। मिपितुपरत्वाद्गुणः धि
नोमि उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वात् असंयोगपूर्वेपिः प्रत्ययोकारस्त
दंतागात्परस्यहेर्लुक्स्यात् धिनु नित्यत्वादुगाकारलोपात्पूर्वमाट् धि
नवाव॰ धिनवाम॰ ज़िन्वतीत्यादि ६०० रिवि रवि धवि गत्यर्थाः रिण्व
ति धण्वति॰ कृवि हिंसाकरणयोश्च चकारात्कृतौ कृणोतीत्यादि
धिनोतिवत् अयंस्वादौच मव बंधने मेवतुः मेवुःअमवीत्॰ अमावी
त् अव रक्षणगतिकांतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रि
येच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगनहिंसादानभाववृद्धिषु अवति॰ आव॰ माभवा
नवीत् धावु गतिशुद्ध्योः स्वरितेत् धावति॰धावते॰ दधाव॰ दधावेअ

सी० ३५

योष्मांता आत्मनेपदिनः धुक्षधिक्षसंदीपनक्लेशनजीवनेषु धुक्षते दुधुक्षे
धिक्षते दि० धिक्षे वक्षवरणे वक्षते ववक्षे ८१ शिक्षविद्योपादने शि
क्षते भिक्षभिक्षायामलाभेलाभेच भिक्षते क्लेशअव्यक्तायांवाचि बाधनेइ
तिदुर्गः क्लेशते चिक्लेशे दक्षवृद्धौ शीघ्रार्थेच दक्षते ददक्षे दीक्षमौंड्येज्यो
पनयननियमव्रतादेशेषु दीक्षते दिदीक्षे ईक्षदर्शने ईक्षांचक्रे ईषगति
हिंसादर्शनेषु ईषांचक्रे भाषव्यक्तायांवाचि भाषते वर्षस्नेहने दंत्योष्ठ्या
दिः ववर्षे गेष्ऋअन्विच्छायां ग्लेष्ऋइत्येके अन्विच्छा अन्वेषणं जिगेषे ९२०
पेष्ऋप्रयत्ने जेषणेष्ऋएष्ऋप्रेष्ऋगतौ जेषते नेषते एषांचक्रे पिप्रेषे रेष्ऋ
हेष्ऋहेष्ऋअव्यक्तेशब्दे आद्योवृकशब्दे ततोह्वोअश्वशब्दे रेषते हेषते

धा० ३५

हूषते कासृशब्दकुत्सायाकासांचक्रे भासृदीप्तौ बभासे ६३० णासृरासृश
ब्देनासते प्रणासते णसकौटिल्ये नसते भ्यसभये भ्यसते बभ्यसे आ
ङःशासइच्छायां आशंसते आशशंसे ग्रसुग्लसुअदने जग्रसेजग्लसे
ईहचेष्टायां ईहांचक्रे बहिमहिवृद्धौ बंहते बवंहे मंहते ६४० अहि
गतौ अहंते आनंहे गर्हगल्हकुत्सायां गर्हते जगर्हे जगल्हे वर्हव
ल्हप्राधान्ये ओछ्यादी वर्हवल्हपरिभाषणहिंसाछादनेषु दंत्योष्ठ्यादी
केचित्तुपूर्वयोर्दंत्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितांचाहुः प्लिहगतौ पिप्लि
हे वेहजेहवाहप्रयत्ने आद्योदंत्योष्ठ्यादिः अंत्यःकेवलोष्ठ्यादिः उ
भावप्योष्ठ्यादीत्येकेदंत्योष्ठ्यादीत्यपरे जेहतिर्गत्यर्थोपि ६५० ववाहे

सी०
३८

द्राहृनिद्राक्षये० निक्षेपेइत्येके काशृदीप्तौ चकाशे ऊहवितर्के गाहूविलो
डने गाहते० जगाहे० जगाहिषे० जघाक्षे० जगाहिढ्वे० जगाहिध्वे०
जघाढ्वे० गाहिता० ढोढेलोपः ढस्यलोपःस्यात् ढेपरे गाढा० गाहिष्यते
० घाक्ष्यते गाहिषीष्ट० घाक्षीष्ट० अगाहिष्ट०अगाढ० अघाक्षातां०
अघाक्षत० अगाढाः अघाढ्वं० अघाक्षि० गृहूग्रहणे० गर्हते० ऋदु
पधेभ्योलिटः कित्वंगुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन जगृहेजगृहिषे० जघृ
ढ्वे० गर्हिता० गर्ढा० गर्हिष्यति० घर्क्ष्यते० गर्हिषीष्ट० घृक्षीष्ट० लुङि अ
गर्हिष्ट इडभावे० शलइगुपधादनिटः क्सः इगुपधोयःशलन्तस्
तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशःस्यात् अघृक्षत क्सस्याचि अजादौ

कौ०
३८

तङि कत्त्वलोपः अक्लोत्सस अष्टक्षायां अष्टक्षंत स्लहृच ल्लहते० घुषिकांतिकरणे जुघुषे किंचित् घषेत्यप्यदुपधं पठंति अत्र आर्हन्ताः पर स्मैपदिनः घुषिर अविशब्दने विशब्दनं प्रतिज्ञानं ततोन्यस्मिन्नर्थे इत्येके शब्दे इत्यन्ये पेठुः घोष्यति जुघोष घोषिता इरित्वादङ्वा अघुषत् त्वादि आघोषीत् अक्षू व्याप्तौ अक्षोन्यतरस्यां अक्ष्णोवा श्नुप्रत्ययः स्यादित कर्त्रर्थे सार्वधातुके पक्षेपाप् अक्ष्णोति अक्ष्णुतः अक्ष्णुवंति अक्षति० अक्षतः० अक्षंति० आनक्ष० आनक्षिथ० आनष्ठ अक्षिता अष्टा० अक्षिष्यति० अक्ष्यति० अक्ष्णोतु अक्ष्णुहि अक्ष्णवानि० आ स्कोरिति कलोपः षढोः कः सि अक्ष्यति० अक्ष्णोतु अक्ष्णुहि अक्ष्णवानि० आ क्ष्णोत्० आक्ष्णवं० अक्ष्णुयात् अक्ष्णुयुः अक्ष्यात् ऊदित्वाद्वेट् नेटि माभवा

सी॰
३७

नक्षीत् अक्षिष्टां॰ अक्षिषुः॰ इडभावेतुमाभवानाक्षीत् आष्टां॰ आक्षुः तक्षूत्व
क्षूतनूकरणे तनूकरणेतक्षः स्नुसाद्वाशद्विशये तक्ष्णोति तक्षतिवाकाष्ठं त
तक्षिथ ततक्ष अतक्षीत्॰ अतक्षिष्टां॰ अतक्षिषुः अताक्षीत् अताष्टां॰
अताक्षुः॰ तनूकरणेकिं वाग्भिः संतक्षति भर्त्सयतीसर्थः उक्षसेचने उक्षां
चकार रक्षपालने णिक्षचुंबने प्रणिक्षति लक्षङ्क्षणक्षगतौ लक्षति त्ल
क्षति नक्षति वक्षरोषे संघातरतन्ये मक्षसंघातेमक्षइत्येके ९०॰ तक्षत्व
चने त्वचनंसंवरणं त्वचोग्रहणंच पक्षपरिग्रहइत्येके सूर्क्षआदरे सुसू
र्क्ष अनादरइतितुकाचित्कोपिपाठः रीढावमाननावज्ञाप्यवहेलनमसूर्क्ष
णमित्यमरः काक्षिवाक्षिमाक्षिकांक्षायांद्राक्षिध्राक्षिध्वाक्षिघोरवाशितेत्व चू

क्षु॰
३७

षपाने चुचूष तूषतुष्टौ ६९८० रूषरंजौ मूषस्तेये लूषनूषभूषायां रूषप्र
सर्वे तालव्योष्मादिः यूषहिंसायांजूषच भूषअलंकारे भूषति० बुभूष ऊषरु
जायां ऊषांचकार ईषउंछे ६९९ कषखषशिषजषझषशषवषमषरुषरिषा
हिंसार्थाः तृतीयषष्ठौतालव्योष्मादी सप्तमोदंत्योष्मादिः चकाष चखाष शि
शेष शिशेषिषशेष्टा क्तः अशिक्षत अशेक्ष्यत जिषतुः जऊषतु शे
षतुः ववषतुःमेषतुः तीषसहतुमस्तुषरिषः इष्ठत्स्यादेःपरस्पतादेराईधा
तुकस्येड्वास्यात रोषिता रोष्टा रोषिष्यति रेषिता रेष्टा रेषिष्यति ७०० भृष
भर्त्सनेईहभर्त्सनिश्वरवः भषति वभाष उषदाहे ओषति उषविद्जागृभ्यो
न्यतरस्यां एभ्योलिण्यान्वास्यात ओषांचकार उवोष ऊषतुः उवोषिथजि

पुविषुमिषुसेच्वने जिजेष क्रादिनियमादिट् विवेषिथ विविषियववेष्टा वेक्ष्यति अविक्षत् पुषपुष्टौ पोषति पुपोष पोषिता पोषिष्यति अपोषीत् अलिट्केषुषुष्येतिश्यनानिर्देशादयंसेट् अतोनक्तः अङ्विधौदेवादिकस्यग्रहणान्ताङ् श्रिषुश्लिषुषुप्लुषुदाहे श्रेषति शिश्रेष श्रेषिता श्लेषति शिश्लेष श्लेषिता अयमपिसेट् अनिट्कारिकासुदैवादिकस्यैवग्रहणमितिकैयटादयः पत्वनिट्कारिकान्यासेद्वयोर्ग्रहणमित्युक्तंतत्त्वोक्तिविरोधात्ग्रंथांतरविरोधाच्चोपेक्ष्यं पुप्रोष पुप्लोष पृषुवृषुमृषु सेचने मृषुसहनेचने इतरौहिंसासंक्लेशनयोश्च पर्षति पपर्षपृष्यात् हृषु संघर्षे हृषुअलीके हसहसहसरसशब्दे तुतोस जहास जह्रास ररा

सलसश्लेषणक्रीडनयोः ७२० घस्लृ अदने अयंनसार्वत्रिकः लिड्यन्यतर
स्यामिति आदेशविधानात् ततश्चयत्रलिङ्गं चवन्वनंवास्तित त्रैवास्यप्रयोगः
अत्रैवपाठः शपिपरस्मैपदेलिङ्गं लृदित्करणमङि अनिट्कारिकासुपाठे
वलाद्यार्द्धधातुके क्तरन्विविशिष्योपादानंवसति घस्ता सःस्यार्द्धधातुके स
स्यतः स्यात्सादावार्द्धधातुके घत्स्यति घसतु अघसत् घसेत् लिङ्गाद्यभा
वादाशिष्यस्याप्रयोगः पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु श्यन्विकरणपुषादे
द्युतादेर्लृदितश्चपरस्यच्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु अघसत् जर्ज चर्च झर्झ
परिभाषणहिंसातर्जनेषु पिस्लृ पेस्लृ गतौ पिपिसतुः हसेहसने एदित्वा
न्नवृद्धिः अहसीत् णिसशमाधौ तालव्योष्म्योंतः प्रणेशति मिशमशश

सी० ३९

व्देरोपधकृतेच तालव्योष्मांतो ७३० शवगतौदंतोष्ठ्यांतः तालव्योष्मादिः शव
ति अशावीत अशावीत् शशप्लुतगतौतालव्योष्माद्यन्तः शशाश शेशुः
शिशिथ शसुहिंसायां दंसोष्मांतुः नशसददइत्येवंलंन शशासतुः शशसुः शं
सुस्तुतौअयं दुर्गता वऽपीति दुर्गःन्तशंसोप्याप्तुकः स्तूरइत्यमरः शशंस आ
शिषिनलोपः शस्यात् चहपरिकुकल्कने कल्कनंशाठ्यं अचहीत महपू
जायां अमहीत इहत्यागे रहिगतौ रंहति रंस्यात दृहवृहिवृहवृहिवृद्धौ
दर्हति दर्दह दहहतुः दृंहति ७५० वर्हति वृंहति वृहिशब्देच वृंहितं
करिगर्जितं वृहिरित्येके अवृहत अवर्हीत् तुहिर दुहिरउहिर अर्दने
तोहति तुतोह अतुहत अतोहीत दोहतिअदुहत अदोहीत अनिट्का

धा० ३९

रिकास्व॰स्यद्युहोर्ग्रहनेच्छुति ओहति उवोढ ओहिता माभवानुहत् औहीत
अर्हपूजयां आनर्हे अथद्यूपर्यन्तमनुदातेतः घुतदीप्तौ घोतते घुतिस्वप्योः
संप्रसारणं अनयोरभ्यासस्यसंप्रसारणंस्यात् दिद्युते विद्युताते द्योतिता द्यु
द्भ्योलुङि घुतादिभ्योलुङः परस्मैपदंवास्यात् पुषादीतिसूत्रेणपरस्मैपदे॰ङ्
अद्युतत् अद्योतिष्ट श्विताश्वर्णे श्वेतते शिश्विते अश्वितत् अश्वेतिष्ट ञि
मिदास्नेहने मेदते मिदेर्गुणः मिदेरिकोगुणःस्यादित्संज्ञकशकारादौ॰श आदि
शिलाभावान्नानेनगुणः मिमिदे अमिदत् अमेदिष्ट ञिष्विदास्नेहनमोचनयोः
मोहनयोरित्येके स्वेदते सिष्विदे अस्विदत् अस्वेदिष्ट ञिक्ष्विदान्वेत्येके अ
क्ष्विदत् अक्ष्वेदिष्ट ७५० रुचिदीप्तावभिप्रीतौच रोचते सूर्यः हरयेरोचतेभ

सी०
८०

क्तिः अरुचत् अरोचिष्ट घुट परिवर्त्तने घोटते जुघुटे अघुटत् ओअघो
टिष्ट रुट लुट लुठ प्रतीघाते अरुटत् अरोटिष्ट शुभ दीप्तौ क्षुभ संचलने णभ तुभ
हिंसायां आद्यो भावेपि नभंतामन्यके समे मानभन्त्वन्यके सर्वे इति निरुक्तं अ
नभत् अनभिष्ट अतुभत् अतोभिष्ट इमौ दिवादौ क्र्यादौ च स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु
अवस्रंसने ध्वंसु गतौ च अनिदितां नलोपः अस्रसत् अस्रंसिष्ट नास्रसत् करिणां
मौ वइति रघुकाव्ये ७६० स्रंसु इत्यपि केचित् सेतुः अत्र लृतीय एव तालव्यांत इत्य
न्ये भ्रंसु भ्रंशु अधःपतने इति दिवादौ स्रंभु विश्वासे अस्रभत् अस्रंभि
ष्ट दंत्यादिरयम् तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः वृतु वर्त्तने वर्त्तते ववृते वृद्भ्यः
स्यसनोः वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात् स्ये सनि च वृध श्रधु अर्थः एभ्यः सकारादे

कुं०
८०

रार्द्धधातुकस्येणनस्यात् तङानयोभवे वत्स्यति वर्त्तिष्यते अवृतत् अवर्त्तिष्ट
अवर्त्स्यत् अवर्त्तिष्यत वृधु वृद्धौ शृधु शब्दकुत्सायां इमौवृत्तवत् स्यंदू प्रस्रव
णे स्यंदते सस्यंदे सस्यंदिषे सस्यंत्से सस्यंदिध्वे सस्यंध्वे स्यंदितास्यंता वृद्भ्यः
स्यसनोः इतिपरस्मैपदे वृते ऊदित्वेक्षणमंतरंगमपिविकल्पंबाधित्वा चतुर्ग्रहण
सामर्थ्यात् नवृद्भ्य इतिनिषेधः स्यत्स्यति स्यंदिष्यते स्यंदिषीष्ट धुद्भ्योलुङि
तिपरस्मैपदपक्षे अङ् नलोपः अस्यदत् अस्यंदिष्ट अस्यंदत्त अस्यत्सातां
अस्यंत्स्यत् अस्यंदिष्यत अस्यंत्स्यत अनुपर्यभिनिभ्यः स्यंदतेर प्राणिषु एभ्यःप
रस्याप्राणिकर्तृकस्यस्यंदतेः सस्यषोवास्यात् अनुष्यंदते अनुस्यंदतेवाजलम् अ
प्राणिषुकिम् अनुस्यंदते हस्ती अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यंदतेइ सत्रा

सी०
५१

पिपक्षे षत्वंभवत्येवप्राणिषुनेसुक्तौतुनस्यात् कृप् सामर्थ्ये कृपोरोलः ५ कृपउऋतिछे
दः कृपेतिलुप्तषष्ठीकं तच्चानुवर्त्तते कृपोयोरेफस्तस्यलःस्यात् कृपेर्ऋकारस्यावय
वयोरः रेफसदृशस्तस्यचलकारसदृशःस्यात् कल्पते चक्लृपे चक्लृपिषे चक्लृ
प्से इत्यादिस्यंदवत् लुटिचक्लृपः लुटिस्यसनोश्चक्लृपेःपरस्मैपदंवास्यात् ता
सिचक्लृपः क्लृपेःपरस्यतासेःसकारादेरार्द्धधातुकस्याचेणनस्यात् तङानयोरभा
वे कल्प्तासि कल्प्तास्थः कल्पितासेकल्प्तासे कल्प्स्यति कल्पिष्यते कल्प्स्य
ते कल्पिषीष्ट क्लृप्सीष्ट अक्लृपत् अकल्पिष्ट अक्लृप्त अकल्प्स्यत् अक
ल्पिष्यत अकल्प्स्यत वृतवृत्तः संपूर्णोद्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः अथत्वरत्यंता
स्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च घट चेष्टायां घटते जघटे घटादयोमितइतिवक्ष्यमा

कौ०
५१

णेन। मित्संज्ञातस्य लुणो मितांह्रस्वः इतिह्रस्वमुत्वोर्दीर्घोन्यतरस्यामितिच्चवक्ष्यते घट
यति विघटयति कथंतर्हिकमलवनोद्घाटनंकुर्वतेये प्रविघाटयिता समुल्लसन्हरिद
श्वः कमलाकरानिवेसादि श्रणु घटसंघातइतिचौरादिकस्येदंतच्चतस्यैवार्थविशे
षेमित्वार्थमनुवादोयमितिवाच्यांनान्योमित्वोहेतावितिनिषेधात् अहेतौस्वार्थेणिचिविज्ञ
पादिपंचकव्यतिरिक्ताश्रुरादयोमितोनेत्यर्थः व्यथभयसंचलनयोः व्यथते व्यथोलि
टि व्यथोभ्यासस्यसंप्रसारणंस्याल्लिटि हलादिशेषइत्यस्यापवादः थस्यहलादिशेषेणनि
वृत्तिः विव्यथे ७७० प्रथप्रख्याने पप्रथे प्रसविस्तारे पप्रसे म्रदमर्दने स्वदस्ख
दने स्खदनंविद्रावणम् क्षजिगतिदानयोः मित्त्वसामर्थ्याद्वनुपधात्वेपिर्ह्रिस्वमुत्वोरि
तिदीर्घविकल्पः अक्षञ्जि अक्षाञ्जि क्षुंजक्षुंञ्ज क्षांजक्षाञ्ज दक्षगतिहिंसानयोः

सी०
४२

योयंवृद्धिविशेषप्रयोरनुदात्तेत्सुपठितस्तस्येहार्थविशेषेमित्त्वार्थोनुवादःकपत्ययायांगतो कश्क्रिदित्किदिवैक्लवव्ये वैकल्यइत्येके त्रयोप्यनिदितइतिनंदी इदितइतिस्वामी कदिक्रदो इदितो क्रदिक्रदेतिवानिदिताविति मैत्रेयः कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरो दनयोः परस्मैपदिषुक्तानांपुनरिह पाठोमित्त्वार्थमात्मनेपदार्थश्च॥ ७८० ।।जित्वरासंभ्रमे घटादयःषितःषित्वादङ्‌इत्युवक्ष्यते अथफणांताःपरस्मैपदिनः ज्वररोगेज्वरति जज्वार गडसेचने गडति जगाड हेडवेष्टने हेडृअनादरइतिआत्मनेपदि वुगतःसएवात्रस्पष्टानुवंधोभूयतेअर्थविशेषोमित्त्वार्थम् परस्मैपदिभ्योज्वरादिभ्यःप्रागेवानुवादेकर्त्तव्येतन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् हेडति जिहेड हिडयति अहिडि अहीडि अनादरेतुहेडयति वटभटपरिभाषणे वटवेष्टने भटभृतौ।

धा०
४२

५५८

५२

विति पठितयोः परिभाषणे मित्वार्थोऽनुवादः नटन्तौ इत्ययमेव पूर्वपठितं तत्रा
यं विवेकः पूर्वपठितस्य नाट्यमार्थः यत्कारि षुनर्त्तकव्यपदेशः वाक्यार्थाभिन
योनाट्यम् घटादौ तु नृत्यं नृत्तं चार्थः यत्कारिषु पुनः नर्त्तकव्यपदेशः वा
[illegible] पदार्थाभिनयोनृत्यम् गा
त्रविक्षेपमात्रं नृत्तं केचित्तु घटादौ नटनता वितिपठंति गतावित्यन्ये णो
पदेशपर्युदासु वाक्ये भाष्ये [illegible] नाटीति दीर्घपाठात् घटादीणोपदेश एव
ष्टकेभता घाल्ते स्तकति चकल्ट तौ तृप्तिप्रतिघातयोः पूर्वपरितस्य तृ
प्तिमात्रे मित्वार्थेनुवादः आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदविध्यनुवादा
त्परस्मैपदं [illegible] पदार्थाभि

क ते ३

नयोन्त्यस्याम् परस्मैपदम् कखेहसने एदित्वान्नवृद्धिः [illegible] अकखीत् ७९०
रगेशंकायाम् लगेसंगे ह्रगेह्लगेषगेष्ठगेसंवरणे कगेनोच्यते अस्याऽयमर्थ
इत्तिविशिष्यनोच्यते क्रियासामान्याऽर्थत्वात् अनेकार्थत्वादित्यस्ये अक
अगकुटिलायांगतौ कणरणगतौचकाण ८०० रणचणशणश्रणदा
नेच शणगतावित्यन्ये श्रथक्लथक्रथक्लथहिंसार्थाः जासिनिप्रहरणेति
सूत्रेक्राथेतिमित्वेपिवृद्धिनिपात्यतेक्राथयति मित्वंतुनिपातनास्वरत्वाच्चि
स्ममुलोरितिदीर्घेचरितार्थं अक्रथिअक्राथि क्रथंक्रथं क्राथंक्राथम्
वनच हिंसायामितिविशेषः वतुचनोच्यते वनुइत्यस्यैवस्वायं धातु
नेतानादिकस्याऽनुवादः उदित्करणसामर्थ्यात् तेनक्रियासामान्येवनती

सादि प्रवनयति अनुपसर्गस्सतुमित्वविकल्पोवक्ष्यते ८९० ज्वलदीप्ती
णग्रस्यार्थम्पठिष्यमाणस्वायमित्यर्थमनूद्यते प्रज्वलयति हुलज्वल
चलने प्रहूलयति प्रलपति स्मआध्याने चिंतायाम्पठिष्यमाणस्य
आध्यानेमित्यर्थेऽनुवादः आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकंस्मरणं दृभयेदृविदा
रणइतिक्र्यादेरयमनुवादः दृणंतंप्रेरयति दरयतिः भयादन्यत्र दारयति
धात्वंतरमितिमतेतुदरतित्यादि केचित्तुघटादौअत्स्मदृत्वरातिसूत्रे
चदृइतिदीर्घस्थानेहुस्वंपठंति तत्रोतिमाधवः न्वनपे क्र्यादिषुपठिष्यमा
णस्यानुवादः नपादन्यत्रनारयति श्रापाके श्रैइतिछतात्वस्यश्राइत्यादि
कस्यचसामान्येनानुकरणम् लुविकरणाल्लुविकरणयोर्लुविकरणस्यले

सी०
५५

क्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येतिपरिभाषाभ्यां द्वयोर्ग्रहणम् ज्ञपय
ति विक्लेदयतीत्यर्थः पाकात्पत्र ज्ञापयति खेदयतीत्यर्थः मारण
तोषणनिशामनेषु ज्ञा निशामनञ्चाक्षुषज्ञानमितिमाधवः ज्ञानमात्र
मित्यन्ये निशानेष्विति पाठान्तरं निशानं तनूकरणं एष्वेवार्थेषु जा
नातिर्मित् ज्ञपमिच्चेति चुरादौ ज्ञापनं मारणादिकञ्च तस्यार्थः कथं वि
ज्ञापयनाभर्तृषु सिद्धिमेतीति तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च शृणु माधवम
ते ऽचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात् ज्ञानमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग
इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात् निशानेष्विति पठतां हरद
त्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः कम्पते चलिः चलकम्पते इति ज्वला

श्री०
५५

दिः चलयतिशाखाम् कंपनादन्यत्र शीलंचालयति अन्यथाकारोतीत्यर्थः
हरतीत्यर्थइतिस्वामी सूत्रंचालयति क्षिपतीत्यर्थः छदिरूर्जने छदिअप
वारणइतियौजादिकस्यस्वार्थीणिज भावेमित्वार्थोयमनुवादः अनेकार्थत्वादू
र्जेरर्थेवृत्तिः छदंतंप्रयुंक्ते छदयति बलवंतंप्राणवंतंवाकरोतीत्यर्थः अ
न्यत्रछादयति अपवारयंतंप्रयुंक्तइत्यर्थः स्वार्थीणिचितुछादयति बलीभव
तिप्राणीभवति अपवारयवेत्यर्थः जिह्वोन्मथनेलडिः लडविकासइतिपठि
तस्यमित्वार्थोऽनुवादः उन्मथनज्ञापनम् जिह्वाशब्देनषष्ठीतत्पुरुषः ल
डयतिजिह्वाम् लालीपातत्पुरुषोवा लडयतिजिह्वया अन्येतुजिह्वाशब्दे
नतद्व्यापारोलक्ष्यते समाहारद्वंद्वोयम् लडयतिशंत्तुम् लडयतिदधि

सी॰
४५

अन्यत्रत्वाज्यतिपुत्रम् मदीहर्षग्लेपनयोः ग्लेपनंदैन्यं दैवादिकस्यामित्वार्थो
यमनुवादः मदयति हर्षयति ग्लेपयतिवेत्यर्थः अन्यत्रमादयति चित्तवि
कारमुत्पादयतीत्यर्थः ध्वनशब्दे भाव्यज्यंमित्वार्थमनूद्यते ध्वनयति
घण्टां अन्यत्रध्वानयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः अत्रभोजः द
लिवलिस्खलिरणिध्वनित्रपिक्षपयश्चेतिपपाठ तत्रध्वनिरणीउदाहृ
तौ दलविदारणे वलसंवरणे स्खलसंचलने त्रपूषलज्जायामितिगताः
तेषांणौ दलयति वलयति स्खलयति त्रपयति क्षैक्षयेइतिषक्ष्यमा
णस्यहृतात्वस्यघुकानिर्देशः क्षपयति स्वनअवतंसने शब्देइतिपठिष्य
मानुव्यानुवादः स्वनयति अन्यत्रस्वानयति घटादयोमित मित्संज्ञाइत्य

क्षां॰
४५

र्थः जनीजृष्क्नसुरंजोमांताश्च मितइत्यनुवर्त्तते जृषिइतिनिर्देशा
ज्जीर्यतेर्ग्रहणम् जृणादेस्तुजारयतिकेचित्तुजनीजृशासुइतिपठित्वा
स्नसुनिरसनेइतिदैशादिकमुदाहरंति ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा
एषांमित्त्वंवास्यात् प्राप्तविभाषेयम् ज्वलयति ज्वालयति उपसृष्टेतुनि
त्यमित्वम् प्रज्वलयति कथंतर्हि प्रज्वालयति उन्नामयतीति घटंता
त्करोतीतिणौ कथंसंक्रामयतीति मितांह्रस्वइतिसूत्रेवाचित्तविरागइ
त्यतोवेत्यनुवर्त्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणादितिवृत्तिकृत् एतेनरजोविश्रा
मयन् राज्ञांधुर्यान्विश्रामयेत्यादिव्याख्यातम् ग्लास्नावनुवमांचअनु
पसर्गादेषांमित्त्वंवास्यात् आद्ययोरप्राप्तेइतरयोःप्राप्ते। विभाषा नकम्य

मित्वमाम् अमंतत्वात्प्राप्तं मित्वमेषांत कामयते आमयति चामयति शु
मोदर्शने शाम्यतिर्दर्शने मित्व निशामयतिरूपम् अन्यत्रतुप्रणयि नो
निशामयप्ययवधः कथा कथंतर्हि निशामयतद्दुसाक्तिमिति शमआलोच
नेइतिचौरादिकस्यधातूनामनेकार्थकत्वाच्छुंवणोवृत्तिः शाम्यतिवत्
यमोपरिवेषणे यच्छतिभोजिनातोन्यत्रमित्व आयामयति द्राघयति
व्यायास्यतिवेत्सर्थः॥ परिवेषणेतुयमयतिब्राह्मणान् भोजयतीतिवेत्स
र्थः पर्यषसितंनियमयन्नित्यादितुनियमवद्धव्रत्तेत्करोतीतिर्गो बो
ध्यम् स्खदिरवपरिभ्यांच मित्वेत्येव अवस्खादयति परिस्खा
दयतिअपावपरिभ्यइतिन्यासकारः स्वामीतुनकमीतितन्नमुक्तर

त्रिसूत्र्यामनुवर्त्स्यशामः अदर्शनेइतिच्छेदः पमस्लपरिवेषणेमित्वमाह
तन्मतेपर्यवसितन्निपमान्नित्सादिद्दिसम्पृगेव उपसृष्टस्यस्तवदेश्चे
दवादित्वर्वस्येति नियमात्प्रस्खादयतीत्याहपे उदाहरणप्रत्युदाहरणयो
र्व्यत्यासः फलितः इदंचमतंवृत्तिन्यासोदिद्विरोधाद्युपेक्ष्यम् फणगतौ
नेतिनिवृत्तितस्मात्सूत्रमसंभवात् निषेधात्पूर्वमसौनपठितः फणा
दिकार्यानुरोधात् फणांचसप्तानाम् एषांवाएत्वाभ्यासलोपौस्तः कि
तिलिटिसेटिथलिच्व फेणुः फेणिथ पफणतुः पफणुः फणयति वृ
त्तघटादिः समाप्तिः फणेःप्रागेववृदित्येके तन्मतेफाणयतीत्येवराजृ
दीप्तौ स्वरितेत राजति राजते रेजतुः रराजतुः रेजे रराजे अत

सि॰
८७

इसनुबन्तावपि सामर्थ्यादितरत्वं टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ अनुदात्तेतः भ्राजतइहपाठः फणादिकार्यार्थः पर्वम्पाठस्तु प्रश्वादी षत्वाभावार्थः तत्र हि राजसाहचर्यात्फणादेरेव ग्रहणम् अभ्रेजव भ्राजे वाभ्राशेति श्यन्वा भ्राश्यते भ्राशते अभ्रेशे वभ्राशे भ्लाश्यते भ्लाशते भ्लेशे क्षरान्तमीयोतालव्यान्तौ समुस्वनध्वनशब्दे समादयः क्षरान्ताः परस्मैपदिनः समतु सस्मतु अस्मीत् स्वेनतुः सस्वनतुः अस्वानीत्॥ विष्वणति॥ अवसशब्दभुक्ते इस्पर्धः वेश्वस्वनइतिषत्वम् फणादयोगताः दध्वनतु ८२० षमष्टम अवैकव्ये ससाम तस्ताम ज्वलदीप्तौ अज्वालीत् चलकंपने जलघा

फ॰
८७

मिदे ८९॰ मिमेदे थांताविभाविर्तिस्वामी नमामिमेथ थांतावितिन्यासः मे
थ संगमेच्च मेधति मेधते मिमेधे णिदृ णेदृ कुत्सासंनिकर्षयोः निनिदतुः
निनेदे निनिदतुः निनेदे ॐ धुम्र धुउंदने उन्दनमेदनम् शर्द्धति शर्द्ध
ते मर्द्धति मर्द्धते मर्द्धिता बुधिर बोधने बोधति बोधते इदित्वादबु अ
बुधत् अबोधीत् अबोधिष्ट दीपजनेतिचिण् लुनभवति एवेरित्तरसा
हचर्येणदेवादिकस्यैवतत्रग्रहणात् बुबुदिनिशामने निशामनंज्ञानम्
बुबुंद बुबुंदे अबुंदत् अबुंदीत् वेणगतिज्ञानचिंतानिशामनवादित्रग्र
हणेषु वेणति वेणते गतोप्ययं ८७॰ खनु अवदारणे खनति खनते
गमहनजनखनघसांलोपः क्ङित्यनङि एषामुपधायालोपस्यात् अजादौ

सी०
५०

क्षितिनत्वङिः चरब्भूतुः येविभाषा खायात् खन्यात् चीव्ह आदानसंवरण
योः चिचीव चीचीवे चायृ पूजानिशामनयोः व्यय गतौ अव्ययीत् दाशृ
दाने ददाशे भेषृ भये गतावित्येके भेषति भेषते भ्रेषृ भ्लेषृ गतौ अस
गतिदीप्त्यादानेषु असति असते आस आसे अपंषांतोपि स्पश बा
धनस्पर्शनयोः स्पशनं ग्रंथनम् स्पशति स्पशते ८८० लष कांतौ भ्वा
भ्राशेति श्यन्वा लष्यति लषति लेषे चष भक्षणे छष हिंसायाम् चषु
षे त्वषु आदानसंवरणयोः त्वष भक्ष अदने दासृ दाने माहृ माने गुहू
संवरणे ऊदुपधाया गोहः गुह उपधाया ऊत्स्यात् गुणहेतावजादौ प्रत्यये प
रे गूहति गूहते ऊदित्वाद्विड्वा गूहिता गोढा गूहिष्यति घोक्ष्यति

धा०
५०

गूहेत् गुह्यात् अगूहीत् इडभावे क्सः अघुक्षत् लुग्वा दुहदिहलिहगुहा
मात्मनेपदे दंत्ये एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दंत्ये तङि ढत्वधत्व ष्टुत्व ढलोपदीर्घाः अ
गूढः अघुक्षत क्सस्याचि इत्यन्त्यलोपः अघुक्षातां अघुक्षंत अगुह्वहि
अघुक्षावहि अघुक्षामहि अथाजंता उभयपदिनः श्रिञ् सेवायाम् श्रयति
श्रयते शिश्राय शिश्रियतुः श्रयिता शिश्रीचङ् अशिश्रियत् ॥ ८८ ॥
भृञ् भरणे भरति बभार बभ्रतुः बभर्थ बभृव बभृषे भर्त्ता ऋद्धनोः स्ये
ऋतो हंते श्च स्यस्य इट् स्यात् भरिष्यति रिङ् शयग्लिङ्क्षु शेयक्रियादावार्द्ध
धातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् रीङ् ऋतः रोतेर। उ ह्लिङि धिसामर्थ्याद्दी
र्घो न भ्रियात् उश्च ऋवर्णात्परो झलादी लिङ् तङ् परः सिच् कित्स्यातो।

सी० ५१

कितौस्तः अभाषीष्ट अभाषीयास्ताम् अभाषीत् अभार्ष्टांअभार्षुः ह्रस्वादंगा
त् सिचोलोपःस्यात्झलि अभृत अभृषातां अभरिष्यत् हृञ् हरणे
हरणंप्रापणंस्वीकारःस्तेयंनाशनंच जहर्थ जह्रिव जह्रिषे हर्त्ता हरि
ष्यति धृञ् धारणे धरति अधार्षीत् अधृत णीञ् प्रापणे निनयि
थ निनेथ निन्यिषे अथाजंतापरस्मैपदिनः धेट्पाणने धयति अ
दिशउपदेशेशिति उपदेशेएजंतस्य धातोरात्वंस्यान्नतुशिति आत
औणलः आदन्ताद्धातोर्णल्औकारादेशस्यात् दधौ आतोलोपइटि
च अजाद्योरार्द्धधातुकयोः क्ङिदितोः परयोरातोलोपःस्यात् द्विर्वचनेऽ
चीत्यल्लोपेप्राप्ते द्विर्वचनेऽचीतिनिषेधः द्वित्वेकृते आतोलोपः [illegible]धतुः द

धा० ५१

धुः दधिथ दधाथ दधिव धाता दाधाघ्वदाप् दारूपधारूपाश्चधातवो घुसंज्ञास्युः दाप्दैपौविना एर्लिङि घुसंज्ञानामास्थादीनां च स एत्वं स्यादार्द्धधातुके लिङि किति धेधेयात् धेयास्तां धेयासुः धेयाः विभाषाधेट्श्व्योः आभ्यां श्लेश्चङ् वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे चङीति द्वित्वं अदधत् अदधतां अदधन् विभाषाघ्राधेट्शाच्छासः एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात् परस्मैपदे परे अधात् अधातां अधुः यमरमनमातां सक् च एषां सक् स्यात् एभ्यः सिच इट् स्यात् परस्मैपदेषु अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिषुः ग्लै म्लै हर्षक्षये हर्षक्षयो धातुक्षयः ग्लायति जग्लौ जग्लिथ जग्लाथ वान्यस्य संयोगादेः घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा

सी० ५२

सादर्द्धधातुकेकिंतिल्लिङि ग्लायात् ग्लेयात् अग्लासीत् ग्लायति ये॒ न्यकरणे न्यकरणं तिरस्कारः द्रैस्वप्ने धैलृप्तौ ~ध्यै चिन्तायाम् रै शब्दे स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः स्त्यायति षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तु स्यं शोपदेशफलं तु तिष्ट्यासति अतिष्ट्यपत् स्त्रभवं खै खदने क्षै जै षै क्षये क्षायति जज्जौ घुमास्थेत्सत्र विभाषा घ्राधेट् इत्सत्र च सतेरेव ग्रहणं न त्वन्यस्य तेन एत्वसिज्लुकौ न सायात् असासीत् कै गै रै शब्दे अगात् ~ शै श्रै पाके पै ओवै शोषणे पायात् अ पासीत् घुमास्थेतीत्वं तद्ध्यपवादः एर्लिङि इत्येत्वं गातिस्थेति सिज्लु कौ न पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् ष्टै वेष्टने स्तायति ष्णै वेष्टने शो

छां० ५२

मांयां चेसेके स्नायात स्नै शोधने दापति अघुस्नादेलकि जुकोन
दायात् अदासीत् पापाने पा घ्राध्मेति पिबादेसः तुस्यादन्त्तस्ता मान्नो
पध्यागुणः पिबति पेयात् अपात् घ्रागध्योपादाने जिघ्रति घ्राया
त् घ्रेयात् अघ्रासीत् अघ्रात् ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः धमति
ध्मातिनिवृत्तौ तिष्ठति स्थादिष्वभ्यासेनेतिषत्वं अधितष्ठोऽप
सर्गादितिषत्वं अधिष्ठाता स्थेयात् ध्मः म्नाअभ्यासे मनति दा
णदावाने प्रणियच्छति देयात् कुक्कौटिल्ये कूरति अतश्चसंयोगा
देर्गुणः अतश्चसंयोगादेरंगस्यगुणः स्यात् लिटिकिदर्थमपीदं परात्वा
ल्लघपि भवतिरपत्वं उपधायांच ह्रिः जह्रार जह्रर तुज हूत्तुः ज हू

र्यंद्भूती अक्ष्णोस्सेट् हरिष्यति गुणोर्तिसंयोगाद्योः अर्त्तेःसंयोगादेरृ
दंतस्यचगुणःस्यात् यक्रियावाराद्वार्धधातुके लिङिच ह्वर्यात् अह्वा
र्षीत् अह्वार्ष्टां स्वृशब्दोपतापयोः स्वरति स्वृतीतिवेट् सस्वरिथ
सस्वर्थव मायोस्तु श्र्युकः किति श्रिञ् एकाच् उगंतात्व परयोगिति
कितोरिण्नस्यात् परमपि स्वरत्यादि विकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषे
धकाण्डारं भसामर्थ्याविवृतेनानिषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् स
स्वरिव सस्वरिम परत्वादृद्धनोरितिनित्यमिट् स्वरिष्यति स्वर्यात्
अस्वारीत् अस्वार्षीत् अस्वारिष्याम् स्मृ चिंतायाम् हृसंवरणे
स्मृतौ क्रादित्वान्नेट् सस्मर्थ सस्मृव रिङ् स्मियात् अस्मार्षीत्

सृर्त्तिशासर्त्तिभ्यश्च ए भ्यश्चेरङ् स्यात् कर्त्तरि लुङि इहलुग्वशपाशासि
नोसाह चर्यात्तुर्यत्तीजोहोत्सादिकावेवगच्छते तेतन्वादयोनाङ् शीघ्रगतौ
लुपाघ्रात्मेतिशितिधौरादेशः धावति ऋगतिप्रापणयोः ऋच्छति ऋच्छ
त्वृताम् तौदादिक ऋच्छे ऋधातोः ऋतां चगुणः स्याल्लिटि णलिआव त्उपधा
वृद्धिः आर आरतुः आरुः इरुसर्त्तिव्ययतीनां अर ऋव्येञ्रएभ्यस्थलोनि
त्यमिट्स्यात् आरिथ अर्त्ता अरिष्यति अर्पयित् आर्षीत् आर्षमृगघ्र
सेचने गरति जगार जगर्थ जग्रिव ग्रियात् अगार्षीत् ष्टुञ् स्तुर्ज्ञने
स्तुगतौ सुस्तोथ सुस्तुव स्तूयात् णिश्रीतिचङ् लघूपधगुणादन्तेर गला
द्ववङ् असुस्तुवत् षु प्रसवैश्वर्ययोः प्रसवोऽभ्यनुज्ञानं सुषोथ सुषुवि

सी०
५५

व सोता स्तुसुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ञ्भ्यः सिचइट् स्यात्परस्मैपदेषु असा
वीत् पूर्वोत्तराभ्यां जिड्भ्यां सुनोतेरवग्रहणमिति पक्षे असौसीत् श्रु श्रवणे
श्रुवः शृ च श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च शपोपवादः श्नोङित्वाद्धातो
गुणो न ॥ शृणोति शृणुतः हुश्नुवोः सार्वधातुके जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्याने
काचो ऽङ्गस्य चो ऽसंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके उवङोप
वादः शृण्वंति शृणोमि शृण्वः शृणुवः शृणुमः शुश्रोथ शुश्रुव शृणु
शृणवानि शृणुयात् श्रूयात् अश्रौसीत् धौ स्थैर्ये ध्रुवति ध्रुयं कुटादौ गत्य

ढं०
५५

स्थैर्योऽपि दुद्रुगतौ दुद्रो पद्दोथ दुदुविव दुद्रोथ दुद्रुवणिश्रिति च

ड्॰ श्र द्रु द्रुवत् जि ज्रि अभिभवे अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च आद्ये स
कर्मकः शत्रून् जयति द्वितीये त्वऽकर्मकः अध्ययनात्पराजयते अध्येतुं
ग्लायतीत्यर्थः विपराभ्यां जेरिति तङ् पराजेरसोढ इत्यऽपादानत्वं अथ ङी
ङं ताडितः ष्मिङ् ईषद्धसने स्मयते सिष्मिये सिष्मियिढ्वे सिष्मियिध्वे
८६० गुङ् अव्यक्ते शब्दे गवते जुगुवे गाङ् गतौ गाते इट् एत्वे हलते व
क्ङिः गै लङ् इटि अगे गेत गेयातां गेरन् गासीष्ट गाङ् कुटादिसूत्रे
इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वन्यस्य तेनाङित्वात् घुमास्थेतीत्वं न अगास्त
आद्यादिकोयमिति हरदत्ताद्यः फले तु न भेदः कुङ् घुङ् उङ् ङुङ् शब्दे
अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्याहुः कवते चुकुवे घवते अवे

ते ऊवे वाणिवाङ्क्मबलीयइच्चुवङ् ततः सवर्णदीर्घः ओता ओय्यते ओवी
ए ओवे ङवते ङुङुवे ङोता च्युङ् ज्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ क्लुङ् इत्ये
के ट९० रुङ् गतिरेषणयोः रेषणं हिंसा रुरुवे रविता से धृङ् अवध्वंस
ने धरते दध्रे मेङ् प्रणिदाने प्रणिदानं विनमयः प्रत्यर्पणं च प्रणिमय
ते नेगदितिणत्वम् तत्र घुप्रकृतिमाङितिपठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्र
हणस्येष्टत्वात् देङ् रक्षणे दयते दयतेर्दिगिलिटि दिग्यादेशेन द्वित्व
बाधनमिष्यत इति वृत्तिः दिग्ये दिग्याते दिग्यते स्थाघ्वोरिच्च अन
योरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात् अदित अदिथाः अदिषि श्यैङ्
गतौ श्यायते शश्ये प्यैङ् वृद्धौ प्यायते पप्ये प्याता त्रैङ् पालने

पूङ् पवने पवते पुपुवे पविता मूङ् बंधने मवते डीङ् विहायसा गतौ डयते डिड्ये डयिता ८६ तॄ प्लवनतरणयोः ऋत इद्धातोः ऋदन्तस्य धातोरंगस्य इत् स्यात् इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी पूर्वविप्रतिषेधेन तरति ऋच्छत्यृतामिति गुणः तफलेस्पेत्वं तेरतुः तेरुः वृतोवा वॄड्वॄञ्भ्याम् ॠदंताच्चेतो वेटो दीर्घोवा स्यान्नतु लिटि तरिता तरीता अलिटीतिकिम् तेरिथ हलिश्चेति दीर्घः तीर्यात् सिचि च परस्मैपदेषु अत्र वृतइटो दीर्घो न अतारिष्टां

अथाऽष्टावनुदात्तेतः गुप गोपने तिज निशाने मान पूजायां वध बंधने

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् मानवधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यात् मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च गुपेर्निन्दायां तिजेः

क्षमायां कितव्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च मानेर्जिज्ञासायां वधेश्चित्तविकारे दानेराजवे शानेर्निशाने सनाद्यंताइतिधातुत्वं सन्यङोः सन्नन्तस्य यङंतस्य च प्रथमैकाचो द्वित्वं आजादेस्तु द्वितीयस्य अभ्यासकार्यं सुपिप्रभृतयः कितभिन्नानिंदाद्यर्थका एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ एवे नित्यसनंता॥ अर्थांतरे तु अनुबंधकाश्चुरादयः अनुबंधस्य केवलेऽचरितार्थत्वात् सन्नंतात्तङ् धातोरिति विहितत्वात् सनोत्र नार्द्ध धातुकत्वं तेनेड्गुणौ न जुगुप्सते जुगुप्सांचक्रे तितिक्षते मीमांसते भषभावः

चर्त्वम् बीभत्सते रभराभस्ये आरभते आरभे दध्या रप्सते डुलभष्प्राप्तौ लभते लेभे ष्वंजपरिष्वंगे दंशसंजस्वंजांशपि रंजेश्च एषां

शपिलोपः स्वजते परिष्वजते श्रंथिग्रंथिदंभिस्वंजीनांलिटः किलवेति
व्याकरणांतरं देभतुः सस्वज इतिभ्याष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहा
प्याश्रीयते सदेःपरस्यलिटीतिसूत्रेस्वंजेरुपसंख्यानम् अतोभ्यासात्पर
स्यषत्वंन परिस्वजते परिषस्वंजेसस्वजिषे सस्वंजिषे स्वङ्क्ता स्वङ्
क्ष्यतेस्वजेत स्वङ्क्षीष्ट प्रत्यष्वङ्क्ता प्राक्सितादित्तीषत्वं परिनिविभ्य
स्तुशिवादीनांचेतिविकल्पः एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्येवसिद्धेस्तुस्वं
ज्योःपरिनिवीत्यत्रपुनरुपादानं पर्यष्वङ्क्तापुहदरीषोत्सर्गे हदते जह
दे हत्ताहत्स्यति हदेत हत्सीष्ट अहत्त ८७ अथपरस्मैपदिनः
ञिक्ष्विदाव्यक्तेशब्दे स्कंदिरगतिशोषतयोः चस्कंदिथ चस्कंथ स्कं

त्ता स्कंदस्यतिष्ठोपः स्कद्यात् इदित्वादङ्वा अस्कदत् अस्कांत्सीत्
अस्कांतां अस्कांत्सु वेस्कंदेर् निष्ठायाम् षत्वंवास्यात् छन्दस्येवेदं अति
ष्ठायामितिपर्युदासात् विष्कंता विस्कंता निष्ठायांतु विस्कन्नः परेश्च
अस्मात्परस्यस्कंदेः सस्यषोवा योगविभागादनिष्ठायामितिनसंवध्यते प
रिस्कंदति परिष्कन्नः परिस्कन्नः षत्वपक्षेणत्वं नत्वपदद्वयाश्रयत्वेन
यावहिरंगत्वात् सत्वस्यासिद्धत्वम् धातूपसर्गयोःकार्यमंतरंगमित्युपगमा
त् एवंधातुरुपसर्गेणयुज्यतेततःसाधनेनेतिभाष्यं एवंसाधनेनेति
मतान्तरेतुणत्वं यभमैथुने येभिथययथ्वयब्ध यप्स्यति अयाप्सीत्
णमप्रह्वत्वेशब्देच निनिथ ननंथ अनंसीत् अनंसीष्टां गम्लृस्रुप्लृ

गतौ इषुगमियमांछः एषांछस्याच्छितिपरेगच्छति जगाम जग्मतुः जगमि
थ जगंथ गंता गमेरिट् परस्मैपदेषुगमेः परस्यसकारादेरार्द्धधातुकस्येट्
स्यात् गमिष्यति ऌदित्वादङ् अनङीति पर्युदासान्नोपधालोपः अगम
त् सर्पति ससर्प अनुदात्तस्यचर्दुपधस्यान्यतरस्यां उपदेशेनुदात्तो
यऋदुपधस्तस्याम्वास्यात् झलादावकितिपरे स्रप्ता सर्प्ता स्रप्स्यति स
र्प्स्यति असृपत् यमउपरमे यच्छति येमिथययंथ यंता अयंसीत्
अयंसिष्टां तपसंतापे तपति तप्ता अताप्सीत् निसस्तपतावनासेवने
षः स्यात् आसेवनंपौनःपुन्यंततोन्यस्मिन्विषयेनिष्टपति षञ्जहाने
तत्यजिथ तत्यक्थ त्यक्ता अत्याक्षीत् षंजसंगे दंशसंजेतिलोपः

सी० ५८

सृजति सृष्टा दृशिर प्रेक्षणे पश्यति विभाषासृजिदृशोः आभ्यांथलइ
ड्वास्यात् सृजिदृशोर्झल्यमकिति अनयोर मागमःस्यात् झलादावकिति
ददृष्ठ ददर्शिथ दृष्टा द्रक्ष्यति दृश्यात् इरितोवाङ्वा अदृशोङि गुणः अ
वर्णान्तिनांदृशोश्वगुणःस्यादङि अदर्शत् अङ्भावेनदृशः दृशः लेवसो
न अद्राक्षीत् ८८० दंशदर्शने दशनंदंष्ट्राव्यापारः पृषोदरादित्वादनुना
सिकलोपः अतएवनिपातनादित्येके तस्याप्यत्रैवतात्पर्यं अर्थनिर्देशस्या
वुनिकत्वात् दंससंजेतिलोपः दशति ददंशिथ ददंष्ट दंष्ठ दङ्क्ष्यति
दशेत् दश्यात् अदाङ्क्षीत् कृषविलेखने विलेखनमाकर्षणं कृष्ट

सी० ५८

कर्षा क्रक्ष्यति कर्क्ष्यति स्पृशमृशकृषतृपदृपांच्लेःसिच्वावाच्यः अक्रा

क्षीत अक्राष्टाम् अकाक्षीत् अकार्ष्टां अकार्क्षुः पक्षेक्तः अह्लक्षत्
अह्लक्षतां अह्लक्षन् दह भस्मीकरणे देहिथ ददाघ दग्धा धक्ष्यति
अधाक्षीत् अदाग्धां अधाक्षुः मिह सेचने मिमेहिथ मेढा मेक्ष्य
ति अमिक्षत् अमेक्ष्यत् कित निवासे रोगापनयने च चिकित्सति
संशये प्रायेण विपूर्वः विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः अस्यानुदात्तेत्त्व
मास्थित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चित् दुदाजहार निवासे तु केतयति दान
खण्डने शान तेजने इतो वह्रस्वंतास्वरितेतः दीदांसति दीदांसते
शीशांसति शीशांसते अर्थविशेषे सन् अन्यत्र दानयति शानयति
डुपचष् पाके पचति पचते पेचिथ पपक्थ पक्षीष्ट षच षमवासे

सी० ५९

चसञ्चतिसञ्चते सचिता सचिष्यति भजसेवायां बभाज भेजतुः भेजिथ ब भक्थ भक्ष्यति भक्ष्यते अभाक्षीत् अभक्त अभक्षातां अभक्षत र० रंजरागे नलोपः रजति रजते अराङ्क्षीत् अरंक्त शपआक्रोशे आक्रो शोविरुद्धानुध्यानं शशाप शेपे अशाप्सीत् अशप्त लिषदीप्तौ त्वेषति तित्वेष तित्विषे त्वेक्ष्यति त्विक्षीष्ट अत्विक्षत् अत्विक्षतां अत्विक्ष त् अत्विक्षातां यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु यजति यजते लिट् भ्यासस्योभयेषां वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्याससंप्रसारणं स्यादिति इयाज वचिस्वपियजादीनां किति वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्र सारणं स्यात्किति पुनःप्रसंगविज्ञानात् द्वित्वं ईजतुः ईजुः इयजिथ

सी० ५९

रिकास्य ऽस्यद्दुहोर्ग्रहनेच्छुति ओहति उवोह ओहिता माभवानुहत् औहीत

अर्हपूजायां आनर्ह अथद्ध स्पर्ध्यायाम् अनुदात्तेत: द्युत दीप्तौ द्योतते द्युतिस्वाप्यो:

संप्रसारणं अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् दिद्युते दिद्युताते द्योतिता द्यु

ञ्योल्लुङि द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् द्युताबीति सूत्रेण परस्मैपदे ऽङ्

अद्युतत् अद्योतिष्ट श्विता वर्णे श्वेतते शिश्विते अश्वितत् अश्वेतिष्ट ञि

मिदा स्नेहने मेदते मिदेर्गुण: मिदेरिको गुण: स्यादित्संज्ञक शकारादौ शः आदि

शित्वाभावान्नानेन गुण: मिमिदे अमिदत् अमेदिष्ट ञिष्विदा स्नेहनमोचनयो:

मोहनयोरित्येके स्वेदते सिष्विदे अस्विदत् अस्वेदिष्ट ञिक्ष्विदा इत्येके अ

क्ष्विदत् अक्ष्वेदिष्ट ७५० रुचि दीप्तावभिप्रीतौ च रोचते सूर्य: हरये रोचते न

सी० ६०

वपिव्याधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभ्रस्जतीनां ङितिञ्च एषांकिति
ङितिचसंप्रसारणंस्यात् यकारस्यप्राप्ते लिटिवयोयः वयोयस्यसंप्र
सारणंनस्याल्लिटि ऊयतुः ऊयुः उवयिथ वयस्तासावभावात्थलिनि
त्यमिट् स्थानिवद्भावेनञित्वाच्चङ् ऊयेऊवे वयादेशाभावे वेञः
वेञोनसंप्रसारणंलिटि ववौ ववतुः ववुः वविथ ववाथ ववेवाता॥
ऊयात्वासीष्ट अवासीत् व्येञ्संवरणे व्ययति व्यो लिटि व्येञआ
त्वंनस्यात्लिटि वृद्धिः परमपिहलादिशेषंवाधित्वायस्यसंप्रसारणम्
उभयेषांग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथावच्यादीनांग्रस्यादीनांचानुवृ
त्यैवसिद्धेकिंतेन विव्याय विव्ययतुविव्ययुः इजस्यतीतिनित्यमिट्

ध्रुं० ६०

विव्ययिथ विव्याय विव्यय विव्ये व्याता वीयात् व्यासीष्ट अव्या
स्त हुञ् स्पर्द्धायांशब्देच अभ्यस्तस्यच अभ्यस्तीभविष्यतोह्विञः सं
प्रसारणंस्यात् ततोह्वित्वम् जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः जुहोथ जु
हविथ जुहुवे ह्वाता हूयात् ह्वासीष्ट लिपिसिचिह्वश्च एभ्यश्च्ले
रङ्स्यात् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां आतोलोपः अह्वत अह्वातां
अह्वास्त १००० अथह्वोपरस्मैपदिनो वदव्यक्तायांवाचि अह्वव
दति उवाद ऊदतुः उवदिथ वदिता उद्यात् वदव्रजेतिवृद्धिः अ
वादीत् टुओश्विगतिवृद्ध्योः श्वयति विभाषाश्वेः श्वयतेः संप्र
सारणंवास्याल्लिटियङिच शुशाव शुशुवतुः श्वयतेर्लिङ्घिस्यासत

सी०
६१

क्षणप्रतिषेधः तेनलिट्यभ्यासस्योभि संप्रसारणान शिश्वायशिश्वियतुः
शिश्वयुः श्वयिता श्वयेत् शूयात् अस्तंभिवसञ्चा श्वयतेरः श्वयते
रिकारस्याकारः स्यादङि पररूपं अश्वत् अश्वतां अश्वन् वि
भाषेटश्वोरिति चङ् इयङ् अशिश्वियत् स्वंतेति न वृद्धिः अश्व
यीत् अश्वयिष्टां वृत् यजादयो वृत्ताः भ्वादिस्त्वं आकृतिगणः तेन चु
लुंपदीत्यादिसंग्रहः सिद्धे किंतेन विव्याय विव्यतुः विव्युः इज
त्यतीति नित्यमिट् विव्ययिथ विव्याय विव्यय विव्ये व्याता
वीयात् व्यासीष्ट अव्यास्त ह्वेञ् स्पर्धायांशब्दे च अभ्यस्तस्य च
अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः संप्रसारणं स्यात् ततो द्वित्वम् जुहाव जु

कौ०
६१

॥ ॥इतिभ्वादयः॥ ॥ऋतेरीयङ् ऋतिः सौत्रः तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे जु
गुप्सायामयं धातुरिति वह्वः कृपायां चेत्येके सनाद्यंता इति धातुत्वं ऋ
तीयते ऋतीयाञ्चक्रे आयादय आर्द्धधातुके वेतीयङ् भावे शेषात्कर्त्त रिपर
इति परस्मैपदम् आनर्त्त अर्त्तिष्यति आर्तीत् अद भक्षणे द्वौ वर
स्मैपदिनौ अदिप्रभृतिभ्यः शपः लुक् स्यात् अत्ति अत्तः अदंति
लिट्यन्यतरस्यां अदो घस्लृ वा स्यात् लिटि जघासगमहनेत्युपधा
लोपः तस्य च विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् हस्य चर्त्वं शासिवसि
घसीनां चेति षत्वं जक्षतुः जक्षुः वसस्तास्यभावात् थलि नित्यमिट् जघ
सिथ आद आदतुः इडस्यत्तीति नित्यमिट् आदिथ अत्ता अ

सी० ६२

त्स्यति हुरुत्वम्योहेर्द्धिः होर्ढलंतेभ्यश्चहेर्धिस्यात् अर्द्धि अत्तात् अ
दानि अदः सर्वेषां अदः परस्याष्टक्स्य सार्वधातुकस्याडागमः स्या
त्सर्वमतेन आदत् आत्तां आदन् आदः आत्तं आत्त आदं
आद्व आद्म अद्यात् अद्यातां अद्युः अद्यात् अद्यास्तां अद्यासुः
लुङ् सनो घस्लृ अदो घस्लृवा स्याल्लुङि सनिच लृदित्वादङ् अ
घसत् हन् हिंसागत्योः प्रणिहंति अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्या
दीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति अनुनासिके ति लुप्तषष्ठीकं वन
तीतरे षांविशेषणं अनुनासिकांतानामषांवनतेश्च लोपः स्यात्क
लादौ क्ङितिपरे यमिरमिगमिहनिमन्यतयोनुदात्तोपदेशाः तनु

सी० ६२

क्षणुक्षिणुऋणुतृणुघृणुमनुवनुतनोत्याद्यः हृतः घ्नंति वमोर्वा उपसर्गस्थान
निमित्तात्परस्यहंतेर्नस्यणोवास्याद्धमयोः परतः प्रहण्मि प्रहन्मि प्रहण्वः प्रहन्वः
प्रहण्मः प्रहन्मः होहंतेरितिकुत्वं जघान जघ्नतुः जघ्नुः अभ्यासाच्च अभ्या
सात्परस्यहंतेर्हस्यकुत्वंस्यात् जघनिथ जघंथ हंता ऋद्धनोरितीट् हनिष्य
ति हंतु हतात् घ्नंतु हंतेर्जः हौपरेआभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्नलुक् ज
हि हनानि हनाव हनाम अहन् अहतां अघ्नन् अहनं आर्द्धधातुकइ
त्यधिकृत्य हनोवधलिङि लुङिच वधादेशोदंतः आर्द्धधातुकइतिविष
यसप्तमी तेनार्द्धधातुकोपदेशेऽकारांतत्वादल्लोपः वध्यात् वध्यास्तां आर्द्ध
धातुकेकिं विध्यादौहन्यात् हंतेरितिणत्वं प्रहण्यात् अवधीत् अथत्वत्वारः

सी० ६३

स्वरितेतः द्विष अप्रीतौ द्वेष्टि द्विष्टे द्वेक्ष्यतिद्वेष्टु द्विष्टात् द्विड्ढि द्वेषाणि द्वेषै द्वेषावहै अद्वेट् अद्वेड् द्विषश्च लङो वेरुः षवास्यात् अद्विषुः अद्विषन् अद्वेषं द्विवीद्विक्षीष्ट अद्विक्षत् दुह प्रपूरणे दोग्धि दुग्धः धोक्षि दुग्धे धुक्षे दोग्धु दुग्धि दोहानि धुक्ष्व धुग्ध्वं दोहै अधोक् अदोह अदुग्ध अधुक्षत् अधुक्षत लुग्वादुहेतिलुक्पक्षेतथासध्वंवहिषुलङ्वदेपि दि धुक्षत् अधुक्षत लुग्वादुहेतिलुक् लिह आस्वादने लेढि लीढः लिहंति लेक्षि लीढे लिक्षे लीढ्वे लेढु लीढि लेहानि अलेट् अलिक्षत् अलीढ अलीढ लिक्षावहि व अलिढ्वहि चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि अयं दर्शनेपि इकारोतुदात्तोयुजर्थः विचक्षणः प्रथयन्त तुमथुतुन अंतेइदितन्न इति व्याख्यानात्

क्षां० ६४

ऊकारस्तु अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः तेनस्फायन्ति
मेकिसंघीत्यादिसिध्यति चष्टे चक्षाते आर्द्धधातुके चक्षिङःख्याञ् वालि
टि अत्रभाष्येख्शादिरयमादेशः असिद्धकांडेशस्ययोवेतिस्थितं जित्वा
त्परद्वयं चख्यौ चख्ये चक्शौ चक्शे चयोर्द्वितीयाइतित्वन चर्क्क्सा
सिद्धत्वात् चचक्षे ख्याता क्शाता ख्यास्यति ख्यास्यते क्शास्यति क्शा
स्यते अचष्ट चक्षीत ख्यायात् ख्येयात् क्शायात् क्शेयात् अस्यति
वक्तिख्यातिभ्योङ् सम्यङ्गोरङ्स्यात् अख्यत अक्शासीत् अक्शास्त
वर्जनेक्शाञ्नेष्टः समचक्षिष्टेत्यादि अथषड्व्यंताअनुदात्तेतः ईर ग
तौकंपनेचईर्त्ते ईरांचक्रे ईर्त्ता ईर्ष्व ईर्ध्वं सेरिष्ट ईङ्स्तुतौ ईट्टे ईशसे

सी० ६४

ईङजनोर्द्धेच ई शीङजनां से ध्वे शब्दयोः सार्वधातुकयोरिड्स्यात् योगविभागो वै
चित्र्यार्थः ईडिषे ईडिध्वे एकदेशाविकृतस्यानन्यत्वादीडिष्व ईडिध्वं विकृतिग्र
हणेन प्रकृतेरग्रहणात् सेट्कं ईश ऐश्वर्ये ईष्टे ईशिषे ईशिध्वे आस उपवे
शने आस्ते दयायासश्च आसांचक्रे आस्व आध्वं आसिष्ट आङः शासु इ
च्छायां आशास्ते आसाते आङ्पूर्वत्वं प्राकं तेनन मोवाकं प्रशास्महइ तिसिद्धं
वस आच्छादने वस्ते वस्से वध्वे ववसे वसिता कसि गतिशासनयोः कंस्ते कं
साते कंसते अयमनिदिदित्येके कस्ते तालव्यान्तोप्यनिदित् कष्टे कशा
ते कक्षे कउद्ध णिसि चुंबने निंस्ते दन्त्यान्तोयं आभसाकारस्तु तालव्यांत इ
ति वक्ष्यामः णिजि शुद्धौ विङ्क्ते निंक्ष्ते निंजिता शिजि अव्यक्ते शब्दे शि

सी० ६४

ङ्के पिजिवर्णे संपर्चे नइत्येके उभयत्रेत्यन्ये अवयवइत्यपरे अव्यु
क्तेशब्देइत्यपरे पिङ्क्ते पृजीत्येके पृङ्क्ते वृजी वर्जने रंतोष्यादिः ई
दित् वृङ्क्ते वृजादे वृक्षेइदिदित्यन्ये वृङ्क्ते पृची संपर्चने पृङ्क्ते
षूङ् प्राणिगर्भविमोचने सूते सुषुविषे सोता भूसुवोरिति गुणनि
षेधः सुवै सविषीष्ट सोषीष्ट असविष्ट असोष्ट शीङ् स्वप्ने शीङः
सार्वधातुके गुणः क्ङिति चेत्यस्यापवादः शेते शयाते शीङो रुट् शी
ङः परस्य झादेशस्यात्तो रुडागमः शेरते शेषे शेध्वे शये शेवहे शिश्ये
। शयिता अशयिष्ट अथ कौटादयः परस्मैपदिनः ऊर्णु स्तु उभयपदि
यु मिश्रणे मिश्रणेन उतो वृद्धिर्लुकि हलि लुविषये उकारस्य वृद्धिः

सी० ६५

स्यादितिहलादौसार्वधातुकेनत्वभ्यस्तस्य यौति युतः सुवंति युयाव य
विता युयात् इहउतोवृद्धिर्न भ्याभ्येपिच्चङिन्नङिच्चापिन्नेतिव्याख्या
नात् विशेषविहितेनङित्वेनपित्वेस्यवाधात् यूयात् अयावीत् ह
शब्दे तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके एभ्यः परस्यसार्वधातुकस्यहला
देस्तिङ ईड्वास्यात् नाभ्यस्तस्येत्यतोनुवृत्तिसंभवेपुनः सार्वधातुक
ग्रहणमपिदर्थं रवीति रौति रुवीतः रुतः हलादेः किं रुवंति तिङः
किं शाम्यति सार्वधातुकेकिं आशिषिरूपात् विध्यादौतुरुयात्
रुवीयात् अरवीत् अरविष्यत् तुइतिसौत्रोधातुर्गतिवृद्धिहिंसा
सु अयंलुग्विकरणइतिस्मरंति तवीति तौति तुवीतः तुतः तोता

सु० ६५

तोष्यति णुस्तुतौ नौति नविता टुक्षुशब्दे क्षौति क्षविता क्ष्णुतेजने क्ष्णौ
ति क्ष्णविता स्नुप्रस्रवणे स्नौति सुक्ष्माव स्नविता स्नुयात् स्नूयात्
ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णोतिर्विभाषा वृद्धिर्वास्याद्धलादौपिति सार्वधातुके
ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवंति ऊर्णुते ऊर्णुवाते ऊर्णुवते ऊर्णोत
रान्तेतिवाच्यम् नन्द्राः संयोगादयः अचःपराः संयोगादयोनद्राद्विर्नभवंति
नुशब्दस्यद्वित्वमग्णत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइतिवनिस्य
म् उभौसाभ्यासस्येति णिगात् ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ऊर्णुनुवुः विभाषोर्णोः
इडादिप्रत्ययोङित्स्यात् ऊर्णुनविथ ऊर्णुविता ऊर्णविता ऊर्णवानि
ऊर्णवै गुणाएथे ऊर्णोतिर्गुणः स्यादपृक्तेहलादौपिति सार्वधातुके वृद्ध्याप

सी० ६९

वादः औौर्णोत् औौर्णोः ऊर्णुयात् ऊर्णुयाः इत्यत्र वृद्धिर्न ङिच्चपिन्नेतिभाष्या
त् ऊर्णुयात् ऊर्णविषीष्टऊर्णुविषीष्ट औौर्णुविषी औौर्णुवीत् औौर्णुविष्टा
ऊर्णोतिर्विभाषा इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वास्यात् पक्षेगुणः औौर्णा
वीत् औौर्णाविष्टां औौर्णवीत् औौर्णविष्टां औौर्णविषुः द्युअभिगमने द्यौति
षुप्रसवैश्वर्ययोः प्रसवोभ्यनुज्ञानं सोता असौषीत् कुशब्दे ष्टुञ्स्तु
तौ स्तौति स्तवीति॥ स्तुतः स्तुवीतः स्तुते स्तुवीते स्तुसुधञ्भ्यइडीट्
अस्तावीत् प्राक्सितादितिषत्वं अभ्यष्टौत् सिवादीनांच पर्यष्टौत् पर्य
स्तौत् ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि ब्रुवः पंचानामादितआहो ब्रुवः ब्रुवोत्तवः पर
स्मैपदानामादितः पंचानांणलादयः पंचवास्युः ब्रुवश्चाहादेशः स्यात् अं

डां० ६९

कारउच्चारणार्थः आह आहतुः आहुः आहस्थ णलि चर्त्वे आत्थ आहथुः

ब्रुवईट् ब्रुवः परस्मदलादेःपितईट्स्यात् आत्थेसत्रस्थानिवद्भावात्प्राप्तोयंणलीति

थलविधानान्नभवति ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवंति ब्रूते आर्द्धधातुकाधिकारे ब्रुवोव

चिः उवाच ऊचतुः ऊचुः उवचिथ उवक्थ ऊचे वक्ता ब्रूतात् ङिच्चपिन्ने

त्यपिलादीरन ब्रवाणि ब्रवै ब्रूयात् उच्यात् अस्यतिवक्तीत्यङ् वचउम् अ

ङि परे अवोचत् अवोचत अथ सास्त्यतापरस्मैपदिनः इङ्त्वात्मनेपदी इ

णगतौ एतिइतः इणोयण् अजादौप्रत्यये इयङोपवादः यंति इयाय दीर्घ

इणः किति इणोभ्यासस्यदीर्घःस्यात्किति लिटि ईयतुः ईयुः इययिथ इयेथ

एेत एता आयन् इयात् ईयात् एतेर्लिङि उपसर्गात्परस्यइणोणोह्रस्व

सि०
६७

स्यात् आर्द्धधातुके क्ङिति लिङि निरियात् उभयत आश्रयेनांतादिवत् अ
भीयात् अणः किं समेयात् समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य इणो गाङ् लु
ङि गातिस्थेति सिचो लुक् अगात् अगातां अगुः इङ् अध्ययने नित्यम
धिपूर्वः अधीते अधीयाते अधीयते गाङ् लिटि इङो गाङ् स्यात् लिटि
लावस्थायां विवक्षिते वा अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे अध्ये
ता अध्येष्यते अध्ययै गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् पूर्वं धातु
रुपसर्गेणेति दर्शनेन्तरंगत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः णेरध्ययने वृत्त
मिति निर्देशान्न भवति अध्यैत परत्वादीयङ् तत आट् वृद्धिः अध्यै
यातां अध्यैयत अध्यैयि अध्यैवहि अधीयीत अधीयीयातां अधी

सि०
६७

षीध्वं अधीषीय अध्येषीष्ट विभाषा लुङ्लृङोः इङो गाङ् वा स्यात् गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णि
न्ङित् गाङा देशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्ययाः ङितः स्युः घुमास्थागापाजहातिसांह
लि एषामात ईत्स्यादि हलादौ क्ङित्यार्द्धधातुके अध्यगीष्ट अध्येष्ट अध्यगीष्यत अध्येष्य
त इक्स्मरणे अयमप्यधिपूर्वः अधीगर्थदयेषामिति लिंगात् अन्यथा हीगर्थेत्येव ब्रू
यात् इण्वदिक इतिवक्तव्यं अधियंति केचित्तु आर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेश
माहुः तन्मते यण्न तथा च भट्टिः ससीतयो राघवयोरधीयन्निति वीगतिव्याप्तिप्रजनका
न्त्यसनखादनेषु प्रजनो गर्भग्रहणं असनं क्षेपणं वेति वीतः वियंति वेषि वेमि
वीहि अवेत् अवीतां अवियन् अजागमे सत्यऽनेकाचत्वाद्घणितिकेचित् अव्यन्
अन्त्र ईकारोपि धात्वंतरं प्रश्लिष्यते एति ईतः ईयंति ऐषीत् या प्रापणे प्रापणमिह

सि॰
९८

गति प्रणियाति यातः याति लड़ः शाकटायनस्यैव आरंतात परस्य लङ्झेर्जुस्वासात्
अयुः अयान् यायात् यायातां यायास्तां वागतिगंधनयोः भादीप्तौ स्नासौचे श्रापाके
द्राकुत्सायांगतौ प्साभक्षने पारक्षणे पायास्तां अपासीत् रादने लाआदाने द्वाव
पिदाने इति चंद्रः दापूलवने प्रणिदाति प्रनिदाति दायास्तां ख्याख्याप्रकथने अ
पं सार्वधातुकमात्रविषयः सस्थान त्वं नमः ख्याञेइतिवार्त्तिकं तन्द्राष्य चेह लिंगं सू
स्थानो जिकामूलीयः सनेति खश्शा आदेशास्य खश्यद्विले प्रयोजनमित्यर्थः संपूर्वस्यख्या
तेः प्रयोगोनेतिन्यासकारः प्राप्रूरणे मामाने अकर्मकः तनोमनुस्तत्र उपसर्गवसेना
र्थांतरे सकर्मकः उदरं परिमातिमुष्टिना नेर्गदेत्यत्रनास्यग्रहणं प्रणिमाति प्रनिमा
तिवववपरिभाषणे वक्ति वक्तः अयमंतिपरोनयुज्यते वहुवचनपरइत्यन्ये क्षिपर

धा॰
९८

इत्सपरे वष्यिअवक्व्व्यात् उव्यात् उवोन्वत् विदज्ञाने विदोलटोवा वेत्तेर्लटः प

रस्मैपदानांणलादयोवास्युः वेद विदतुः विदुः वेत्थ विदथुः विद विद्व विद्म पक्षे

वेत्ति वित्तः इत्यादि विवेद विविदतुः उपविदत्साम् पक्षे विदेतकारांतनिपातनान्नल

घुपधगुणः विदांचकार वेदिता विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् वेत्तेर्लोध्याम्गुणा

भावोलोटोस्तुक् लोडंतकारोत्यनुप्रयोगश्चवानिपात्यते पुरुषवचनेनविवक्षिते इ

तिशब्दात् तनादिकृञ्भ्य उः तनादेः कृञश्चउप्रत्ययः स्यात् शपोपवादः तनादि

त्वादेवसिद्धेकृञ ग्रहणंगणकार्यस्यानित्यत्वेलिंगम् तेनानिविश्वसेदविश्वस्तंइ

त्यादि सिद्धम् विदांकरोतु अतउत्सार्वधातुके उप्रत्ययांतकृञोकारस्य उत्स्यात्सार्व

धातुकेकिति ङिति उदितितपरकणसामर्थ्यान्नगुणः विदांकुरुतात् विदांकुरुतां

सि०
६९

उतश्चेतिहेर्लुक् आभीयत्वेनलुकोसिद्धत्वाद्दुत्वं विदांकुरु विदांकरवाणि अवेत् अ
विन्तां सिजभ्यस्तेतिमेर्जुस् अविदुः दश्च धातोर्दस्य पदांतस्य सिपि परे रुः स्याद्वा अ
वेः अवेत् असभुवि अस्ति श्नसोरल्लोपः श्नस्यास्तेश्चाकारस्यलोपः स्यात्सार्वधातु
केङ्किति स्तः संति तासस्त्योरितिसलोपः असि स्थः स्थ अस्मि स्वः स्मः आर्द्ध
धातुकइत्यधिकृत्य अस्तेर्भूः वभूव भविता अस्तु स्तात् स्तां संतु घ्वसोरेद्धा
वभ्यासलोपश्च घोरस्तेश्चएत्वंस्याद्धौपरेअभ्यासलोपश्च आभीयत्वेनएत्व
स्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः श्नसोरितिअतोलोपः एधि तातङ्पक्षेएत्वन्न परेणताता
ङावाधात् सकृद्गताविति न्यायात् स्तात् स्त स्त असानि असाव असाम अ
स्तीतिइट् आसीत् श्नसोरित्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् आस्तांआसन् स्या

कौ०
६९

त् भूयात् अभूत् सिचोस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादीण्न उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्य

च्परः उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे निष्यात् प्रादुः

ष्यात् निषंति प्रादुःषंति यचिपरः किं अभिस्तः मृजू शुद्धौ मृजेर्वृद्धिः मृजेरि

कोर्वृद्धिः स्यात् धातुप्रत्ययेपरे क्ङित्यजादौ विभाषेति षः मार्ष्टि मृष्टः मृजं

ति मार्जति ममार्ज ममार्जतुः ममृजतुः ममार्जिथ ममार्ष्ठ मार्जिता मार्ष्टा मृड्ढि

अमार्ट् अमार्ज अमार्जीत् अमार्क्षीत् रुदिर् अश्रुविमोचने रुदादिभ्यः सार्व

धातुके रुदस्वप्श्वसअनजक्षएभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् रोदिति रु

दितः हौपरत्वाद्विधिर्वं न रुदिहि रुदश्च पंचभ्यः हलादेः पितः सार्वधातु

कस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् अड्गार्ग्यगालवयोः अरोदीत् अरोदत् अरुदितां

सि:
७०

अरुदन् अरोदीः अरोदः प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीभ्यामंतरंगत्वा
द्यासुट् रुद्यात् अरुदत् अरोदीत् ञिष्वप्शये स्वपिति स्वपितः सुष्वाप
सुषुपुः सुष्वपिथ सुष्वप्थ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः एभ्यः सुप्यादेः स
स्यषस्यात् पूर्वंधातुरुपसर्गेणयुज्यते किति लिटि परत्वात्संप्रसारणेषत्वे च
कृते द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने सुषुषुपतुः सुषुषुपुः अकितितुद्वि
त्वेऽभ्यासस्यसंप्रसारणं षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वंहलादिशेषः नित्यत्वाच्च
ततः सुपिरूपाभावान्नषः सुषुष्वाप सुसप्ता अस्वपीत् अस्वपत् स्वप्यात्
सुप्यात् अस्वाप्सीत् श्वसप्राणने श्वसिति श्वसिता अश्वसीत् अश्वसत्
श्वस्यात्तां ह्म्यंतक्षणेतिनवृद्धिः अश्वसीत् अनच अनिति आन अनि

कौं०
७०

ता आनीत् अनत् अनितेः उपसर्गस्थाननिमित्तास्स्याऽनितेर्नस्यणःस्या
त् प्राणिति जक्षभक्षहसनयोः जक्षिति जक्षितः अदभ्यस्तात् इस्यअ
त्स्यादंतापवादः जक्षति सिजभ्यस्तेतिभेर्जुस् अजक्षुः अयमंतस्यादिरि
त्युज्वलदत्योवम्राम रुदादयः पंचगताः जागृनिद्राक्षये जागर्ति जागृतः
जाग्रति उषविदेत्यामवा जागरांचकार जजागार जागृोऽविचिण्णलङि
त्सु जागर्तेर्गुणस्याद्दिचि सिसल्ङि ङ्गोन्यस्मिन्विषयेप्रतिषेधविषयेचे ज
जागरतुः अजागः अजागृतां अभ्यस्तत्वाज्जुस् जुसिच अजादोजुसीगं
तांगस्यगुणःस्यात् अजागरुः अजादोक्किम् जागृयुः आशिषितुजागर्यात्
जागर्यास्ताम् जागर्यासुः लुङि अजागरीत् जागृइसइदि त्यत्रयणप्राप्तः

सि॰
७१

तंसार्वधातुकगुणोबाधते तंसिचिवृद्धिः तांजागर्तिर्गुणः तत्रहतेहलंतलक्ष
णाप्राप्ता नेटीतिनिषिद्धः ततोऽतोहलादेरितिबाधित्वाऽतोल्रांतस्येतिप्राप्ता
प्स्यंतेतिनिषध्यते तमकुः गुणोवृद्धिर्गुणोवृद्धिःप्रतिषेधोविकल्पनम् पुन
र्वृद्धिर्निषेधोतोयण्पूर्वाःप्राप्तयोनवेति दरिद्रादुर्गतौ दरिद्राति इद्दरिद्र
स्य दरिद्रातेरिकारःस्याद्धलादौक्ङितिसार्वधातुके दरिद्रितः श्नाभ्यस्तयो
रातः अनयोरातोलोपस्यात्क्ङितिसार्वधातुके दरिद्रतिअनेकाचत्वा
दाम् दरिद्रांचकार आतऔणलइस्यत्रऔइत्येवसिद्धेऔकारविधा
नंदरिद्रातेरालोपेकृतेश्रवणार्थं अतएवज्ञापकादन्नेत्येके ददरिद्रौ
ददरिद्रतुरित्यादि यत्तुणलिदरिद्रेतितन्निर्मूलमेव दरिद्रातेरार्द्धधा

७१

तुकेविवक्षिते आलोपोवाच्यः लुङिवासनिरावुक्तिस्सुटिच्चन दरिद्रिता अद
रिद्रात अदरिद्रितां अदरिद्रुः दरिद्रियात दरिद्र्यात अदरिद्रीत इटूस
कौ अदरिद्रासीत चकासृदीप्तौ ह्रस्यअत चकासांचकार धिचेतिलोपः।
सिचएवेत्येके चकाद्धि चकाधीत्येवभाष्यम् तिप्यनस्तेः पदांतस्यसस्यदः
स्यात्तिपिनत्वस्तेः अचकात अचकासुः सिपिधातोरुर्वा पदांतस्यधातोः सस्य
रुस्याद्वापक्षेदः अचकाः अचकात शासुअनुशिष्टौ शास्ति शासइ दङ् हलोः
शासउपधायाइत्स्यादङि हलादौक्ङितिच शासिवसीतिषः शिष्ठः शासतु श
शास शशांसतुः शास्तु शिष्यात शिष्टां शासतु शाहौ शास्तेः शादेशः स्याद्धौ त
स्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः शाधि अशात अशिष्टां अशासुः अशाः अशात

सि०
७२

शिष्यात् सतिशास्तीसङ् अशिषत् अशासिष्यत् दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः स्व
रादयः पंचधातवश्छांदसः दीधीते एरनेकाचइतियण् दीध्यातेयीवर्णयोःदीधी
वेव्योः एतयोरंत्यस्यलोपःस्याद्यकारे इवर्णेचपरे इतिलोपंबाधित्वानित्यत्वा
द्धेरेलम् दीध्ये दीधीवेवीटामितिगुणनिषेधः दीध्यांचक्रे दीधिता दीधिष्य
ते वेवीङ् वेतिनातुल्ये वीगत्यादिनेनतुल्येऽर्थेवर्त्ततइत्यर्थः अथत्रयःपरस्मै
पदिनः षसस स्तिस्वप्ने सस्ति सस्तः ससंति ससास सेसतुः सस्तु सधि
पूर्वत्रासिद्धमितिसलोपस्यासिद्धत्वात्तोहेरितिलुङ् असत् असस्तां अ
सः असत् सस्यात् असासीत् अससीत् सन्ति सन्तः संस्तन्ति वहूनां सम
वायेद्वयोःसंयोगसंज्ञानेत्याश्रित्यस्कोरितिलोपाभावात्संस्ति संस्तइत्यके व

७२

शकांतो कांतिरिष्ठा वृष्टि उष्टः उवाश ऊशतुः वशिता वष्टु उष्टात् उष्टो उ
ड्ढि अवट् औष्टं औशत् अवशम् उश्यातां उश्यास्तांचर्करीतञ्च यङ्
लुगंतमवादीवोध्यम् हु दानादनयोः अपनयने हुत जुहुवे हुवीत होषीष्ट अहो
ष्ट ७८॥ ॥इत्यदादयः॥ ॥हु दानादनयोः आदाने चेत्येके प्रीणनेपीतिभा
ष्यं दानंचेहप्रक्षेपः सचवैधे आधारे हविषश्चेतिस्वभावाल्लभ्यते इत
श्चत्वारः परस्मैपदिनः जुहोत्यादिभ्यः श्लुः शपः श्लुःस्यात् श्लौ धातोर्द्वेस्तः
जुहोति जुहुतः अदभ्यस्तादित्यत् हुश्नुवोरितियण् जुह्वति श्रीह्रीभृहु
वांश्लुवच्च एभ्योलिट्यामुवास्यात्आमिश्लाविवकार्यंचजुहवांचकारजुहाव
होष्यति जुहोतु जुहुतात् हेर्धिः जुहुधि आडिपरत्वाद्गुणः जुहवातिप

रत्वाज्जुसिचेतिगुणः अजहवुः जुहुयात् हूयात् अहोषीत् जिभीभये
बिभेति भियोन्यतरस्याम् इकारःस्याद्धलादौक्ङिति सार्वधातुके बिभीतः
बिभितः बिभ्यति बिभयांचकार बिभाय भेता ह्रीलज्जायां जिह्रेति
जिह्रीतः जिह्रियति जिह्रयांचकार जिह्राय पॄपालनपूरणयोः अ
र्त्तिपिपर्त्योश्च अभ्यासस्याइकारोन्तादेशःस्यात् श्लौ उदोष्ठ्यपूर्वस्य
अङ्गावयवोष्ठ्यपूर्वोयिऋृद्रंतदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् गुणवृद्धीपर
त्वाद्विमन्वाधेते पिपर्त्ति उरव्रं हलिचेतिदीर्घः पिपूर्वःपिपुरति प
पार किति लिटि ऋच्छत्वृतामिति गुणेप्राप्ते श्वृदृप्रां ह्रस्वो वा एषां
किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् पक्षे गुणः पप्रतुः प्रपत्रुः पपरतुः

पपरुः परिता परीता अपिपः अपिपृतां अपिपरुः पिपूर्यात् अपारीत् अपा
रिष्टां ह्रस्वान्तोयमिति केचित् पिपर्त्ति पिपृतः पिप्रति पिपृयात् आशिषि प्रि
यात् अपार्षीत् पाणिनीयमते तु तरीदसी पिपृत मित्यादौ छान्दसत्वं शरणं डुभृ
ञ् धारणपोषणयोः भृञामित् भृञ्माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणां अभ्यासस्य इत्स्या
त् श्लौ विभर्त्ति विभृतः विभ्रति विभृषे श्लुवद्भावाद्द्वित्वे विभरामास वभा
र वभर्थ वभृव विभराणि अविभः अविभृतां अविभरुः विभृयात् भ्रिया
त् भृषीष्ट अभार्षीत् अभृत माङ् माने शब्दे च ईहल्यघोः श्नाभ्यस्तयोरातः ई
त्स्यात् सार्वधातुके क्ङिति हलि मिमीते श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः मिमाते मिमते
प्रण्यमास्त ओहाङ् गतौ जिहीते जिहाते जिहते जहे हता हास्यते ओहा

सि॰
७८

क्ङ्सार्गे परस्मैपदी जहीति जहातेश्च इत्याद्धालादौ क्ङिति सार्वधातुके पक्षेई
त्वं जहितः जहीतः जहति जहौ जहातु जहितात् जहीतात् आ च हौ ज
लोपोपि जहातेराततोलोपः स्याघादौ सार्वधातुके जह्यात् एलिङि हेयात्
अहासीत् डुदाञ् दाने प्रणिद्दातिदत्तः ददाति ददे ददौ घ्वसोरित्येत्वा
भ्यासलोपौ देहि अददात् अदत्तां अददुः दद्यात् देयात् अदात् अ
दातां अदादुः अदित डुधाञ् धारणपोषणयोः दानेप्येके प्रणिदधाति
दधस्तथोश्च द्विरुक्तस्य झषंतस्य धातोः बशोभष् स्यात्तथयोस्ध्वोश्च परतः
वचनसामर्थ्यादालोपोनस्थानिवदितिवामनमाधवौ वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्ध

७८

नस्यानिवत् धत्तः दधति धत्स्व दध्वः धत्ते धत्से धध्वे धेहि अधित
अथत्रयः स्वरितेतः णिजिर् शौचपोषणयोः निजांत्रयाणां गुणः श्लौ णि
ज विजविषामभ्यासस्य गुणः श्लौ नेनेक्ति नेनिक्तः निनेज नेक्ता ने
क्ष्यति नेनेक्तु नेनिग्धि नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके लघूपधगु
णो नस्यात् नेनिजानि अनेनेक् अनेनिक्तां अनेनिजुः नेनिज्यात्
निज्यात् अनिजत् अनैक्षीत् अनिक्त विजिर् पृथग्भावे वेवेक्ति वे
विक्ते विवेजिथ अत्र विजइडिति ङित्वं न ओविजी इत्यस्यैव न तु ग्रहणात्
णिजिवीजीरुधादावपि विष्लृ व्याप्तौ वेवेष्टि वेविष्टे लृदित्वादङ् अविषत्
तङि क्सः अजादौ क्सस्याचि इत्यल्लोपः अविक्षत अविक्षातां अविक्षंत अ

सि॰
७५

थाऽऽगणांतासरस्मैपदिनः छांदसाश्च घृक्षरणदीप्त्योः जिघर्म्मीत्येंहविषा
घृतेनमज्जामित् बहुलंछांदसीतित्वं हृप्रसह्यकरणे अयंस्तुवोअभिजह
र्त्तिहोमात् ऋस्टगतौ बहुलंछंदसीत्येवसिद्धे अर्तिपिपर्त्योश्चेतीविधा
नाद्दयंभाषायामपि अभ्यासस्यासवर्णइतिइयङ् इयर्त्ति इयृतः इय्रति आ
रआरतुः इडत्त्यर्तीतिनित्यमिट् आरिथ अर्त्ता अरिष्यति इयर्णात् एरि
यः इयृतां इयरुः इयृयात् अर्यात् आरत् ससर्त्ति भसभर्त्सनदीप्त्योः ब
भस्तिघसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः झलोझलीतिसलोपः बब्धः बभसति
बप्स्यति किज्ञाने चिकेति तुरत्वरणे तुतोर्त्ति तुतूर्त्तः तुतरति धिषशब्दे
दिधेष्टि दिधिष्टः दिधेषाणि दिधेषावदिधेषाम धनधान्ये दधंति दधन्तः

७५

दधनति जनजनने जजंति जनसनखनांसन्झलोः षामाकारोन्तादेशःस्या
ज्झलादौसनिक्ङितिचजजातः जज्ञंति जनंसि जजान जजन्यात् जजायात्
गास्तुतौदेवान् जिगाति सुम्नयुः जिगीतः जिगाति इतिष्टुहोत्यादयः॥ ॥दिवु
क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु दिवंताः पर
स्मैपदिनः दिवादिभ्यःश्यन् शपोपवादः हलिचेतिदीर्घः दीव्यति दिदेव
देविता देविष्यति दीव्यतु अदीव्यत् दीव्येत् दीव्यात् अदेवीत् अदेवि
ष्यत् षिवुतंतुसंताने परिषीव्यति परिसिषेवन्यषेवीत् न्यसेवीत् ष्ठिवु
गतिशोषणयोः ष्ठिवुनिरसने केचिदिहेमंनपठंति क्षुमसुअदनेआदानइत्ये
के अदर्शनइत्यपरे स्नुप्यति सुक्ष्णोस क्ष्मसुनिरसने स्नस्यति सस्नासक्र

सि
७८

सुकुरणदीप्त्योः हूरणं कौटिल्यं चक्नास व्युषदाहे वुव्योष क्षुषन्त न्रती गात्र विक्षेपे नृत्यति ननर्त सेसिन्वकृतन्चृतछृदृदन्तः रभ्यः परस्य सजिभन्न स्वसादेराद्धधाकस्येङ्गास्यात् नर्तिष्यति नर्त्तस्य नृत्येत् नृत्यात् अनर्त्तीत् त्रसी उद्वेगे वाभ्राशेतिश्यन्वा त्रस्यति त्रसति त्रेसतुः तत्रसतुः कुथपूती भावे पुथ हिंसायां गुधपरिवेष्टने क्षिपप्रेरणे क्षिप्यति क्षेप्ता पुष्पविकस ने पुष्प्यति पुपुष्प तिमष्टिमष्टीम आर्द्रीभावे तिम्यति स्तिम्यति स्तीम्यति व्रीडनोदनेलज्जायां व्रीड्यति इषिगतौ इष्यति षहषुहचक्यर्थे चक्यर्थ तृप्तिः सह्यति सुह्यति जृषवृषवयोहानौ जीर्यति जजरतुः जेरतुः ज रिता जरीता जीर्येत् जीर्यात् जृस्तम्भित्यङ्वा ऋदृशोङिगुणः अजर

७८

त् अजारीत् अजारिष्टां मीयति जम्रतुः अम्रारीत् षूङ् प्राणिप्रसवे
सूयते सुषुवे स्वरतिसूतीतिविकल्पं बाधित्वाश्र्युकःकितीतिनिषेधे प्राप्ते
क्रादिनियमान्नित्यमिट् सुषुविषे सुषुविवहे सोता सविता दूङ् परिता
पे दूयते दीङ् क्षये दीयते दीङोयुट् क्ङिति दीङः परस्याजादेः क्ङिति आ
र्द्धधातुकस्य युट् युग्युवावुवङ् यणोः सिद्धो दिदी मीनाति मिनोति दीङस्य
पि च ख्यामात्वंस्याल्ल्यपि चकारा दशित्ये ज्ञिमित्ते दाता दास्यते अदा
स्त अदास्थाः डीङ् विहायसगतौ डीयते धीङ् आधारे धीयते दि
ध्ये धेता मीङ् हिंसायां हिंसात्रपाणवियोगः मीयते रीङ् श्रवणे ली
ङ् श्लेषणे विभाषालीयतेः लीयतेरितियकानिर्देशो न तु श्यना ली

सि॰
७७

लीलोरात्वंवास्यादेज्विषयेल्यपिच लेता लाता लेष्यष्यते लास्यते
एज्विषयेकिं लीयते लिल्ये व्रीङ् वृणोत्यर्थे व्रीयते विव्रिये स्वा
दय ओदितः तत्फलंतु निष्ठानत्वम् पीङ् पाने पीयते पिप्ये माङ्
माने मायते ममे ईङ् गतौ ईयते अयांचक्रे प्रीङ् प्रीतौ सकर्म
कः प्रीयते पिप्रिये अथपरस्मैपदिनश्चत्वारः शोतनूकरणे ओतः
श्यनि लोपः स्यात् श्यति श्यंतिशशौ शाता शास्यति विभाषाघ्राधेट
इतिसिचोवालुक् लुगभावे यमरमेतिइट्सकौ अशात् अशातां अ
शुः अशासीत् अशासिष्टां छोछेदने छ्यति छायात् छेयात् षों
तकर्मणि स्यति ससौ अभिष्यति अभ्यष्यत् अभिससौ दोअवखं

७७

ऊने द्यति वृद्धौ मणिदाता देयात् अदात् अथात्मनेपदिनः पंचदश ज
नी प्रादुर्भावे ज्ञाजनोर्जा अनयोर्जादेशः स्यात् शिति जायते जज्ञे जज्ञा
ते जज्ञिरे जनिता जनिष्यते दीपजनेति चिण्वा जनिवध्योश्च अनयो
रुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति किति च अजनि अजनिष्ट दीपी दीप्तौ
दीप्यते दिदीपे अदीपि अदीपिष्ट पूरी आप्यायने पूर्यते अपूरि अ
पूरिष्ट तूरी गतित्वरणहिंसनयोः तूर्यते तुतूरे धूरी गूरी हिंसागत्योः धू
र्यते दुधूरे गूर्यते जुगूरे घूरी जूरी हिंसावयोहानौ शूरी हिंसास्तंभनयोः
चूरी दाहे तप ऐश्वर्ये वा अयं धातुरैश्वर्ये वा तङः श्यनो लभ्यते अन्यदा तु
शब्विकरणपरस्मैपदीत्यर्थः केचित्तु वाग्रहणं वृतुधातोरावयवमिच्छंति

तप्यते तप्ता तप्स्यते प्रतेतिव्यत्यासेन पाठांतरं श्रुतव्याख्यानियुतः पत्समानः
ऋतुवरणे ऋत्सते पक्षांतरे वावृत्यते ततोवावृत्यमानासारामृक्षालांन्य
विक्षतेतिभट्टिः क्लिश उपतापे क्लिश्यति क्लेशिता कादी तौ वाश्ट्श
ब्देवाश्यते ववाशे अथपंचस्वरितेतः मृष तितिक्षायाम् मृष्यति मृ
ष्यते ईशुचिर पूतीभावे पूतीभावः क्लेदः शुच्यति शुच्यते शुशोच अ
शुचत् अशोचीत् अशोचिष्ट णह बंधने नह्यते ननाह नेनद्ध ने
हिथ नेहे नद्धा नत्स्यति अनात्सीत् अनद्ध रंज रागे रज्यति रज्यते
शप आक्रोशे शप्यति शप्यते अथैकादशानुदात्तेतः पद गतौ
पद्यते पेदे पत्ता पद्येत अपत्सत चिण ते पदः पद श्चिणस्या त

शब्देपरे प्रण्यपादि अपत्सातां अपत्सत खिददैन्ये २ खिद्यते चिखिते खेत्ता अखित्त विदसत्तायां ३ विद्यते वेत्ता वुधअवगमने ४ वुध्यते वु
वुधे वोध्धा भोत्स्यते सुत्सीष्ट अवोधि अवुद्ध अभुत्सातां युधसंप्रहारे ५
युध्यते युयुधे योद्धा अयुद्ध अयुत्सातां कथंयुध्यतीति युधमिच्छती
तिक्यच् अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्समितिवा अनोरुधकामे अ
नुरुध्यते ६ अणप्राणने अण्यते आणे ७ अणिता अनेतिदन्त्सातोय
मित्यके मनज्ञाने ८ मन्यते मेने मंता युधसमाधौ ९ समाधिश्चित्त
वृत्तिनिरोधः अकर्मकः युज्यते योक्ता सृजविसर्गे अकर्मकः १० संस
ज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ससृजिषे स्रष्टा स्रक्ष्यते लिङ्सिचावि ति

सि॰
७९

क्लिशान्लगुणोनाप्यय स्लक्षीष्ट असृष्ट असृक्षाता लिष अल्पीभावे ११ लिष्य
ते लेष्टा लेक्ष्यते लिक्षीष्ट अलिक्षत अलिक्षातां अथागणांतासरस्मैप
दिनः राधोरकर्मकाद्वावेव सबकारोमित्त्रक्रमः राधोरकर्मकादेवश्यनुउ
दाहरणमाह व्याङ्गाविति यन्मसमपराध्यति क्रुध्यतीत्यर्थः विराध्यंतं
क्षमेतकः कुत्सितं राध्यत्योदनः सिध्यतीत्यर्थः क्ष्मायराध्यति देवं
पर्यालोचयतीत्यर्थः देवस्यधात्वर्थेन्तर्भावाज्जीवत्याविवदकर्मकत्वम
राध रराधतुः रराधिथ राधोहिंसायामित्येत्वाभ्यासलोपौ विहनहिंसा
र्थस्यसकर्मकत्वयादेवादिकत्वायोगात् रद्धा रात्स्यति अयंस्वादिश्च
राद्धिश्च व्यधताडने प्रहिज्या॰ विध्यति विव्याध विविधतुः विव्य

७९

विव्यथविव्यध व्यद्धा व्यत्स्यति विध्येत् विध्यात् अव्यात्सति पुषपुष्टौ पुष्यतिपुपोष
पुपोषिथ पोष्टा पोक्ष्यति पुषादीत्सङ् अपुषत् शुषशोषणे अशुषत् तुषप्रीतौ दुष
वैकृत्ये श्लिषआलिंगने श्लिष्येति शिश्लेष श्लेष्टा श्लेक्ष्यतिश्लिषः अस्मात्परस्या
निवश्लेः क्सः स्यात् पुषाद्यङोपवादः ननु च्चिणः पुरस्तादपवादन्यायात् आलिंगनेश्लि
षश्लेरालिंगनएवक्सोनान्यत्र योगविभागसामर्थ्याच्चलइगुपधादित्यस्यायंनियमः
आश्लिक्षत्कन्यांदेवदत्तः आलिंगतएवेतिकिम् समश्लिषज्जतुकाष्ठम् अङ् प्रत्या
सत्ताविहाश्लिषिः कर्मण्यनालिंगनेसिजेवनतुक्सः एकवचनेच्चिण् अश्लेषि अश्लि
क्षातां अश्लिक्षत अश्लिक्षाः अश्लिड्ढ्वम् शकिविभाषितोमर्षणे विभाषितइत्यु
भयपदीत्यर्थः शक्यति हरिंद्रष्टुंभक्तः शशाक शेकिथ शशक्थ शेके शक्ता श

शक्ष्यति शक्ष्यते अशकत् अशक्तसेट्कोयमित्येके तन्मतेनानिट्कारिकासुल्टदित्य
ठितः शकिता शकिष्यति ष्विदागात्रप्रक्षरणे घर्मस्रुतावित्यर्थः अयंजीदितिन्या
सकारादयः नेतिवृद्दत्तादयः स्विद्यति स्विद्यते सिष्वेद सिष्वेदिथ स्वेत्ता अस्वि
दत् क्रुधक्रोधे क्रोद्धा क्रोत्स्यति क्षुधबुभुक्षायां क्षोद्धा कथंक्षुधितइति संप
दादिक्विबंतात्तारकादित्वादितच् इतिमाधवः वस्तुतस्तुवसतिक्षुधोरितीट् शुध
शौचे शुध्यति शुशोधशोद्धा षिधुसंराद्धौ ऊदित्पाठःप्रामादिकः सिध्यति
सेद्धा सेत्स्यति असिधत् रधहिंसासंराध्योः। रध्यति। रजिजभोरचीतिनुम्।
ररंध। ररंधतुः। रधादिभ्यश्च। वलादिआर्द्धधातुकस्यवेट्स्यात्। ररंधिथ। ररद्ध
।ररंधिवा रेध्वा। नेट्यलिटिरधेः॥ लिट्यजेट्इतिरधेर्नुम्नस्यात्। अजि नुम् अनिटि

णश अदर्शने नश्यति ननाश नेशतुः नेशिथ मस्जिनशोर्झलि तुम्स्यात् न
नंष्ठ नेशिव नेश्व नेशिम नेश्म नशिता नंष्टा नशिष्यति नङ्क्ष्यति नहणंभू
तत्सर्वप्रतिपसर्थम् प्रनङ्क्ष्यति नशिष्यति तृप प्रीणने प्रीणनं तृप्तिः स्तर्पणं
चनाग्निः तृप्यति काष्ठानां पितृनताप्सीत् इति उभयत्र दर्शनात् ततर्पिथ त
तर्प्थ तत्रप्थ तर्पिता त्रप्ता तर्प्ता तृपस्तृप दृपामिति सिज्वा अताप्सी
त् अतर्पयत दृप हर्षमोहनयोः मोहनं गर्वः दृप्यतीत्यादि रधादित्वादिमौ
वेङ्कावमर्थमनुदात्तता द्रुह जिघांसायां वाद्रुहमुहेतिवाघः पक्षेठः दुद्रो
ग्ध दुद्रोठ दुद्रोहिथ द्रोहिता द्रोग्धा द्रोठा द्रोहिष्यति ध्रोक्ष्यति ध्लघत
योस्तुल्यंरूपं अद्रुहत् मुह वैचित्ये वैचित्यमविवेकः मुह्यति मुमोहिथ

सिं० ८१

मुमोग्ध मुमोढ मोग्धा मोग्ध मोहिता मोहिष्यति मोक्ष्यति अमुहत् ष्णुह
उद्गिरणे स्नुह्यति सुष्णोह सुष्णोहिथ सुष्णोग्ध सुष्णोढ सुष्णुहिव सु
ष्णुह्म स्नोहिता स्नोग्धा स्नोढा स्नोहिष्यति स्नोक्ष्यति अस्नुहत् ष्णिह
प्रीतौ स्निह्यति सिष्णेह वृत् रधादयः समाप्ता इत्यर्थः पुष्पाणां तादि सि
द्धांतः शमु उपशमने शमामष्टानां दीर्घः श्यनि शमादीनामित्यर्थः प्रणिशा
म्यतिः शेमतुः शेमुः शेमिथ शमिता अशमत् तमु कांक्षायां ताम्यति
तमिता अतमत् दमु उपसमे उपशामे इति णिच्यूतस्य तेन सकर्मकोयम
नलु समिव दकर्मकः अदमत् श्रमु तपसि खेदे च श्राम्यति अश्रम
त् क्षमु अनवस्थाने वा भ्राश इति श्यन्वा तत्र ह्रते शमामष्टानामिति दी

८१

र्थः श्राम्यति लुदित्वादङ् अश्रमत् शेषं भ्वादिवत् क्षमूष् सहने क्षाम्यति चक्ष मिथ चक्षंथ चक्षमिव चक्षण्व चक्षमिम चक्षण्म क्षमिता क्षंता अयंन षित् भ्वादिस्तु षित् अषितः क्षाम्यतेः क्षांतिं क्षमूषः क्षमतेः क्षमा क्लमु ग्लानौ क्लाम्यति शमीवत्श्यन्यपि ष्ठिवुक्लम्विवेव दीर्घ सिद्धे शमादिपाठे घिनुणर्थः अङ् अक्लमत् मदी हर्षे माद्यति अमदत् शमादयोऽष्टौ गताः असु क्षे पणे अस्यति आस असिता अस्यतेस्थुक् अङि परे आस्थत् अस्यधु पयोर्घादिलादङि सिद्धे अस्यतिवक्तीतिवचनं ङ्यर्थं तत्र पसर्गादस्यत्यूह्यो रितिवक्ष्यते पर्यास्थत यसु प्रयत्ने यसोनुपसर्गात् संयसश्च श्यन् वा स्या त् यस्यति यसति संयस्यति संयसति अनुपसर्गात्किं प्रयस्यति जसु मो

क्षणे जस्यति तसु उपक्षये सुच तस्यति अतसत् दस्यति अदसत् वसु स्तं
मे वस्यति ववास ववसतुः नशसददवादिगुणानामिति निषेधः वशादित्वमिति मते तु वेश
तुः वेशुः व्युष विभागे अयं दाहे पठितः अर्थभेदेन त्वयं पुनः पठ्यते औ
आदिरित्यातोयं व्युसिरित्यन्ये अयकारं बुसिरित्यपरे प्लुष दाहे अप्लुषत् पूर्व
त्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः तत्र श्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचं विस प्रेरणे
विस्यति अविसत् कुस संश्लेषणे अकुसत् बुस उत्सर्गे मुस खंडने
मसी परिणामे परिमाणो विकारः समी इत्येके लुट विलोडने उच सम
वाये उच्यति औचत् माभवानुचत् भृशु भ्रंशु अधःपतने अभृशत्
अभ्रशत् अनिदितामिति नलोपः भ्रश्यति अभ्रशत् वृश वरणे वृश्य

ति अवशात् कृशतनूकरणे कृश्यति तृषपिपासायां हृषतुष्टौ श्यन्न
लौभौवादिकाद्विशेषः रुषरिषहिंसायाम् तीषसहेतिवेट् रोषिता रोष्टा डि
पक्षेपे कुपक्रोधे गुपव्याकुलत्वे युपरुपलुपविमोहने युप्यति रुप्यति लु
प्यति लोपिता लुप्यति सेट्ः अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिक
स्यैवग्रहणात् लुभगार्ध्ये गार्ध्यमाकाङ्क्षा तीषसहेतिवेट् लोभिता लोब्धा
लोभिष्यति लुभ्येत् लुभ्यात् अलुभत् ण्यादेरवलतात्लोभतीत्यपि साधुः
क्षुभसंचलने क्षुभ्यति णभतुभहिंसायां क्षुभिनभितुभयोर्द्युतादौ क्र्यादौ
च पठ्यन्ते तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः क्र्यादित्वात् श्नासिद्धेर्भवत्येव इह पा
ठस्तु श्यन्नर्थः क्लिदू आर्द्रीभावे क्लिद्यति चिक्लेद चिक्लिदिथ चिक्लेत्थ

क्ष्विद्यति चिक्ष्वेद क्ष्वेदिता क्ष्वेत्ता ञिमिदा स्नेहने मिदेर्गुणः मेद्यति अमि
दत् द्युतादिपाठादेवामित् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठोऽमेदिदीति माभूदिति द्यु
तादिभ्यो हि हिवा आत्मनेपदेषु पाठस्तूचितः ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः ऋधु वृ
द्धौ आनर्द्ध आर्द्धत् गृधु अभिकांक्षायां अगृधत् वृत् पुषादयो दिवाद
यश्च वृत्ताः केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणं दिवादिस्तु भ्वादिवदा
कृतिगणः तेन क्षीयते म्रियते इत्यादि सिद्धिरित्याहुः इति दिवादयः षुञ् अभिष
वे अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासन्धानं च तत्र स्नानेऽकर्मकः स्वादिभ्यः
श्नुः सुनोति सुनुतः हुश्नुवोरिति यण् सुन्वन्ति सुन्वः सुनुवः सुन्वहे सुनुव
हे सुषाव सुषुवे सोता सुनु सुनवानि सुनवै सुनुयात् सूयात् स्तुसुधूञ्भ्यः

इति॥ असावीत् असोष्ट अभिषुणोति अभ्यषुणोत् अभिसुषाव सुनो
तेः सासनोः स्तेसनिः षपरे सुञः षोन स्यात् विसोष्यति षिञ् बंधने सिनोति
विसिनोति सिषाय सिष्ये सेता शिञ् निशाने तालव्यादिः शेता डुमिञ्
प्रक्षेपणे मीनातिमिनोतीत्यालं ममौ ममिथ ममाथ मिम्ये माता मीया
त् मासीष्ट अमासीत् अमासिष्टां अमास्त चिञ् चयने प्रणिचिनोति
विभाषाचेः अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च प्रणिचिकाय
चिचाय चिक्ये चिच्ये अचैषीत् अचेष्ट स्तृञ् आच्छादने स्तृणो
ति स्तृणुते गुणोर्त्तीति गुणः ऋतश्च संयोगादेः ऋदंतात्संयोगादेः
परयोर्लिङ्सिचो रिङ् वा स्यात् स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट अस्तरिष्ट अस्तृत

सि॰ ८६

कृञ् हिंसायां कृणोति कृणुते चकार चकर्थ चक्रे क्रियात् कृषीष्ट अ
कार्षीत् अकृत वृञ् वरणे बभूथाततंथजगृम्ववर्थेतिनिमे एषांवेदे
इडभावोनिपात्यते तेनभाषायां थलीट् ववरिथ ववृव ववृवहे वरि
ता वरीता लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वृङ्वृञ्भ्यामृदंताच्च परयोर्लि
ङ्सिचोरिड्वास्यात्तङि नलिङि वृतोलिङ इटोदीर्घोनस्यात् वरिषी
ष्ट अवारीत् अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत धुञ् कम्पने धुनुते अधौ
षीत् अधोष्यत दीर्घांतोऽप्ययम् धूनोति धूनुते स्वरतिसूतिसूयती
तिवेट् दुधविथ दुधोथ कितिसिद्दितुश्र्युकः कितीतिनिषेधम्बाधि
त्वाक्रादिनियमान्नित्यमिट् दुधुविव स्तुसुधूञ्भ्यः इतिनित्यमिट् अ

८६

धावीत् अधवीष्ट अधोष्ट अथपरस्मैपदिनः दुदुउपतापे दुनोति हिग
तौव्छ्तौच हिनुमीना उपसर्गस्यान्निमित्तासस्यैतयोर्नस्यणः प्रहिणोति हे
रवहि अभ्याघात्सरस्स हिनोतेहस्सिकुत्वं स्मान्नतुच हि जिघाय एपीतो एणो
ति पर्त्ती स्टप्रीतिपालनयोः प्रीतिचलनयोरित्यन्ये चलनंजीवनमितिस्वा
मी स्टणोति पस्पार स्पृइसेके स्टणोति एणोत्यादयस्त्रयोपिछांदसाइत्साहुः
आप्लव्याप्तौ आप्नुवंति आप्नुवः आप्ता आप्नुहि स्टादित्वादङ् आपत् श
क्लृशक्तौ अशकत् राधसाधसंसिद्धौ राध्नोति राधोहिंसायां एत्वाभ्यासलो
पोस्तः किति लिटि सेटि थलिच अपरेधतुः रेधुः रेधिथ एद्धा साध्नोति
साद्धा असात्सीत् असाद्धाम अथ ध्वावतुदात्तेतो अश्लव्याप्तौसंघातेच

अश्नुतेश्चदीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुट् स्यात् आनशे आशिता अष्टा
आशिष्यते अक्ष्यते अश्नुवीत् अक्षीष्ट अशिषीष्ट आष्ट आक्षातां ष्टि
घ आस्कंदने ष्टिघ्नुते तिष्टिघे स्तेघिता अथागणांतास्स्मैपदिनः तिक
तिग च चादास्कंदने तिक्नोति तिग्नोति षघ हिंसायां सघ्नोति जिधृषा
प्रागल्भ्ये धृष्णोति दधर्ष धर्षिता दंभु दंभने दंभनं दंभः दभ्नोति ददंभ
श्रंथिग्रंथिदंभिस्वजीनां लिटः कित्वं वेति व्याकरणांतरं इहाप्याश्रीयइत्यु
क्तम् अनिदितामिति नलोपः तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयो
रप्राप्तौ दंभेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ देभतुः ददंभतुः इदं कित्वं पितोपि
द्विषयकमिति सुधाकरादयः ददंभितिथ दंभिथ ददंभ देभ देभिथ देभोति

रूपांतरम्बोध्यम् अपिहिषयकमितिन्यासकारादिमतेतुददंभ ददंभिथ ददंभे
सेव दम्भ्यात् ऋ॰ धुवृद्धौ ऋद्धोति तृपप्रीणङ्इत्येके क्षुभ्नादित्वात् णत्वं न तृप्नोति
छंदसि आगणांतादधिकारोयं अह व्याप्तौ अह्नोति दघ घातने पालने च द
घ्नोति चमु भक्षणे चम्नोति रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायां रिणोति क्षिणोति
अयंभाषायामित्येके नतपश्शाकटायनमतात् क्षिणोति ऋ॰ क्षीत्येके एवाजादिरि
त्यन्ये ऋ॰ क्षिणोति चिरिणोति जिरिणोति दाश्नोति दृणोति वृत् ३५ ॥
॥इति स्वादयः॥ ॥तुद व्यथने इतः षट् स्वरितेतः तुदादिभ्यः शः तुदति तुदते
तुतोद तुतोदिथ तुतुदे तोत्ता अतौत्सीत् णुद प्रेरणे नुदति नुनोद नुनुदे
नोत्ता दिश अतिसर्जने अतिसर्जनं दानं देष्टा दिक्षीष्ट अदिक्षत् अदिक्षत

सिं
८८

भ्रस्ज पाके ग्रहिज्या सस्य श्चुत्वेन शः शस्य जश्त्वेन जः भृज्जति भृज्जते भ्र
स्जो रोपधयोरमन्यतरस्यां भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादा
र्द्धधातुके मित्वादन्त्यादचः परः स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः बभर्ज
बभर्जतुः बभर्जिथ बभर्ष्ठ बभर्ज रमभावे बभ्रज्ज बभ्रज्जतुः बभ्रज्जिथ
स्कोरिति सलोपः व्रश्चेति षः बभ्रष्ठ बभ्रज्जी भर्ष्टा भर्क्ष्यति भ्रक्ष्यति क्ङिति
रमागमं बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन भृज्ज्यात् भृज्ज्यास्तां भ्रक्षीष्ट भ
र्क्षीष्ट अभार्क्षीत् अभ्राक्षीत् अभर्ष्ट क्षिप प्रेरणे क्षिपति क्षिपते क्षेप्ता
अक्षैप्सीत् अक्षिप्त कृष विलेखने कृषति कृषते क्रष्टा कर्ष्टा कृष्यात् कृ
क्षीष्ट स्पृशमृशकृषेति सिज्वा पक्षे क्सः सिच्यमवा अक्राक्षीत् अकार्क्षीत् अकृ

८८

क्षत् तङिलिङुःसिचाविति किस्वादन्न अहृक्ष अहृक्षत अहृक्षातां अहृक्षंत
ऋषीगतौ परस्मैपदि ऋषति आनर्ष जुषीप्रीतिसेवनयोः आत्मनेपदिनश्चे
तारः जुजुषे ओविजीभयचलनयोः प्रायेणायमुत्पूर्वः उद्विजते विजइट् विजे
विपरइडादिप्रत्ययोङिद्वत् उद्विजिता उद्विजिष्यते ओलजीव्रीडने
लजते लेजे लज्जते अथपरस्मैपदिनः ओव्रश्चुच्छेदने प्रजिह्विज्या वृश्च
ति वव्रश्च वव्रश्चिथ वव्रश्च लिघभ्यासस्योभयेषामितिसंप्रसारणं तस्याचः प
रस्मिन्नितिस्थानिवद्भावान्नसंप्रसारणइतिवसोलंन व्रश्चिता व्रष्टा व्रश्चिष्यति
वृश्च्यातिवृश्च्यात् अव्रश्चीत् अव्राश्चीत् व्यच्व्याजीकरणे विचति विव्याच
विविचतुः विविचुः व्यचिता व्यचिष्यति विच्यात् अव्याचीत् अव्यचीत् व्यचे

सिं ८

कुत्वाविखमनसीतितुनेहप्रवर्त्तते अनसीतिपर्युदासात्हलन्माविषयत्वात् उछि उंछे उछविवासे ऋछगतीप्रलयमूर्त्तिभावेषु ऋछत्यतामितिगुणः द्विहल्ग्रहणास्याने कहलपलक्षणत्वान्नुट् आनर्छ आनर्छतुः छिता मिछ उत्क्लेशे उत्क्लेशपीडा मि मिछ अमिछत् जर्जचर्चझर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः त्वचसंवरे तत्वाच ऋचस्तु तो आनर्च उज्झ आर्जवे उज्झत उत्सर्गे लुभविमोहने विमोहनमाकुलीकरण म् लुभति लोभिता लोब्धालोभिष्यति रिफकत्थनयुद्धनिंदाहिंसादनेषु रिफ ति रिहत्येके शिधुन्नपिग्रामंतिभीरिहतिं त्रपत्रफल्लफो आद्यः प्रथमांतः द्वि तीयोद्वितीयांतः द्वावपिद्वितीयांताविसन्ते त्रपति ततर्पततर्पिता स्टशाम्ब्शो सि ज्विकल्पः योषादिकस्यैव अत्रपदत्वात्तेनात्रनिसश्चिच् अतपीत् अतर्पिष्टां

८

शस्य अङि लावनिदितां विति नलोपः शेऌंफादीनां नुम्वाच्यः आदिशब्दप्रका
रे॥ तेनये ऽत्र नकारानुशक्तास्ते तृंफादयः तृंफति ततृंफ तृंफात् तुपतुं
प तुफ तुंफ हिंसायां तुपति तुतोप तुंफति दृप दृंफ उत्क्लेशे प्रथमः प्रथमां
तः द्वितीयः द्वितीयांत इत्येके द्वावपि द्वितीयांतावित्यन्ये दृपति दृंफति ऋ
फ ऋंफ हिंसार्थौ ऋफति आनर्फ ऋंफांचकार गुफ गुंफ ग्रंथे गुफति जुगो
फ गुंफति उभ उंभ पूरणे उभति उवोभ उंभांचकार शुभ शुंभ शोभार्थौ
शुभति शुंभति दृभी ग्रंथे दृभति चृती हिंसाग्रंथनयोः चर्त्तिता सेचेति
वेट् चर्त्तिष्यति चर्त्स्यति अचर्त्तीत् विध विधाने विधति वेधिता जु
ड गतौ तवर्गपंचमांतमेके जुडगतौ॥ ति मरुतो जुनति मृड सुखने

सि॰
८८

मडतिमर्डिता एडत्व एडति एणप्रीणने कणनिमणहिंसायांतुणकौटिल्ये पुणकर्मणिसुभे पुणाति मुणप्रतिज्ञाने कुनशब्दोपकारणयोः शुणगतौ द्रुणहिंसागतिकौटिल्येषु घुणघूर्णभ्रमणे षुरऐश्वर्यदीप्त्योः सुरति सु षोर् आशिषिसूयात् कुरशब्दे कुरति कूर्यात् अत्रनभकुर्छुरामितिनि षेधोन करोतेरेवतत्रग्रहणाविलासाद्धः खुरछेदने मुरसंवेष्टने क्षुरवि लेखने घुरभीमार्थशब्दयोः पुरअग्रगमने वृहउद्यमने॥दंत्योष्ठ्या दिः पवर्गीयाद्वितपरिरयने तृहूस्तृहूतृंहृहिंसार्थाः तृहति ततर्हस्तृ हति तस्तर्ह स्तर्हिता स्तृठअस्तृहीत् अतार्क्षीत् अतार्हीत् इ षइच्छायां इषगमीतिछः इच्छति एषिता एष्टा एषिष्यति इष्यात्

८८

रेषीत् मिष स्पर्द्धायां मिषति मेषिता किल श्वैत्यक्रीडनयोः तिल स्नेहे
चिल वसने चल विलसने इल स्वप्नक्षेपणयोः विल संवरणे दंत्योष्ठ्यादि
बिल भेदने ओष्ठ्यादि णिल गहने हिल भावकरणे शिल षिल उञ्छे मिल
श्लेषणे लिख अक्षरविन्यासे अलेखीत् कुट कौटिल्ये गाङ्कुटादिभ्य
इति ङित्वं चुकुटिथ चुकुट कुटिता कुटिष्यति अकुटीत् पुट संश्लेष
णे कुच संकोचने गुज शब्दे गुड रक्षायां डिप क्षेपे छुर छेदने न
भकुर्छुरामिति न दीर्घः छुर्यात् स्फुट विकसने पुस्फोट मुट आक्षेपप्र
मर्दनयोः त्रुट छेदने वाभ्राषेति श्यन्वा त्रुट्यति त्रुटति तुट कलह
कर्मणि तुटति तुटिता चुट छुट छेदने जुड बंधने कड मदे लुठ संश्ले

सि॰
९९

षणे हुड घनत्वे घनत्वंसांद्रता चकर्थ हुडिता कुडवास्ये पुडउत्सर्गे पुडप्रतिघाते तुडतोडने तोडनंभेदः थुडस्फुड संवरणे तुथोड पुस्फोट खुडक्षुड इत्येके स्फुर स्फुल संचलने अस्फुरीत् अस्फुलीत् स्फुरस्फुरणे स्फुरतिस्फुरसो निर्निर्विभ्यः षत्वंवास्यात् निष्फुरति निःस्फुरति स्फुरइत्सकारोपधकेचित्पठंति पस्फार स्फुडचुडब्रुड संवरणे कुड़मज्जनिमज्जन इत्येके गुरी उद्यमने अनुदात्तेत गुरते जुगुरे गुरिता गुल्लवने दीर्घन्तिः परिणुत गुणोदयः इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः नुवति अनुवीत धूविधूननने धुवति गुपुरी षोत्सर्गे जुगुविथ गुता गुप्यति अगुषीत् हुस्वादंगात् अगुतां अगुषुः धुगतिस्थैर्ययोः धुवइ

९९

तियातरं आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् द्वितीयस्तु सेट् दुध्रुविथ
ध्रुविष्यति ध्रूयात् अध्रुवीत् अध्रुविष्टां कूङ् शब्दे दीर्घांत इति कैय
ट्यः कुविता अकुविष्ट हुस्वांत इति न्यासकारः कुता अकुत ष्टत् कु
टबयोरुक्ताः पृङ् व्यायामे प्रायेण व्याङ्पूर्वः रिङ् इयङ् व्याप्रियते व्याप्रे
व्यापप्राते व्यापप्रिरे व्यापरिष्यते व्यापृत व्यापृषातां मृङ् प्राणत्यागे
म्रियते र्लुङ्लिङोश्च लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङ् स्तङ् नान्य
त्र ङिलस्वरार्थे म्रियते ममार मम्रथु ममृव मर्ता मरिष्यति मृषी
ष्ट अमृत अथ पूरस्मै पदिनः रिपिगतौ अंतरगत्वादियङ् रियति रे
ता पियति पेता धिधारणे क्षिनिवासगत्योः षूप्रेरणे सुवति सवह दृ

अविक्षेपे किरति किरतः चकार चकरतुः करिता कीर्यात् किरतौ लवणे
उपात्किरतेः सुडागमः छेदे उपस्किरति अड्भ्यासव्यवायेपि सुट्कात्पूर्व इ
ति वक्तव्यं उपास्किरत् हिंसायां प्रतेश्च उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात्
हिंसायां उपस्किरति प्रतिस्किरति गॄ निगरणे अचि विभाषा गिरतेः
रेफस्य लत्वं वा स्यादजातौ गिरति जगार जगाल जगरिथ जगलिथ ग
रिता गरीता गलिता गलीता दृङ् आदरे आद्रियते आदद्रे आदद्रि
षे आदर्त्ता आदरिष्यते आदृषीष्ट आदृषातां धृङ् अवस्थाने ध्रियते
अथ परस्मैपदिनः षोडश प्रछ ज्ञीप्सायां पृच्छति पप्रच्छ पप्रच्छतु पप्र
च्छिथ पप्रष्ठ प्रष्टा प्रक्ष्यति अप्राक्षीत् वृत् किरादयो वृत्ता सृज वि

सर्गे विभाषासृजदृशोः ससर्जिथ सस्रष्ठ स्रक्ष्यति सृजदृशोरित्यमागमः
सृजेत् सृज्यात् असृाक्षीत् टुमस्जोशुद्धौ मज्जति ममज्ज मज्जिन
शोरित्यतिनुम् मस्जेरंत्यात्पूर्वोनुमवाच्यः संयोगादिलोपः ममङ्क्थ
मङ्क्ता मंक्ष्यति अमांक्षीत् अमाङ्क्तां अमाङ्क्षुः रुजोभंगे रोक्ता
रोक्ष्यतिअरौक्षीत् अरौक्तां भुजोकौटिल्ये रुजवत् छिपस्पर्शे छेत्ता
अछैक्षीत् रुशरिशहिंसायां तालव्यांतौ रोष्टा रोक्ष्यति लिशगतौ अलि
क्षत् स्पृशसंस्पर्शे स्प्रष्टा स्प्रक्ष्यति अस्प्राक्षीत अस्पृक्षत् विच्छगतौ
गुपधूपविच्छपणिपनिभ्यआयः विच्छायति विच्छायांचकार विविच्छ विशप्र
वेशने विशति वेष्टा मृशआमर्षणे आमर्षणंस्पर्शः अम्राक्षीत् अ

सि॰
८१

न्यक्षीत् अम्यक्षत् णुद्प्रेरणे कर्त्र्यभिप्रायेपिफलेपरस्मैपदार्थंपुनःपाठः
षद्लृविसरणगत्यवसादनेषु सीदतीत्याविभौवादिकवत् इहपाठेनुम्वि
कल्पार्थः सीदति सीदंति ज्वलादिपाठस्तुणार्थस्सदः स्वरार्थश्च शदेनु
दात्तेतः सत्वद्यात्तः शद्लृशातने स्वरार्थएवपुनःपाठः शातानुनास्ति शदे
शिलङ्इत्यात्मनेपदोक्तेः अथषड्स्वरितेतः मिल्संगमे मिलसंश्लेष
णइत्यस्य पुनःपाठः कर्त्रभिप्रायेतङर्थः मिलति मिलते मिमेलेमि
मिले मुच्लृमोक्षणे शेमुचादीनां नुमस्यात् मुंचति मुंचते मोक्ता
मुच्यात् अमुक्षीष्ट अमुचत् अमुक्त अमुक्षाताम् लुप्लृछेदने
लुम्पति लुंपते अलुप्त विद्लृलाभे विंदति विंदते विवेद व्याघ्र

८१

भूतादिमतेसेट्कोयं वेदिता भाष्यमतेनिट्कः परिवेत्ता परिवर्जनेज्येष्ठंपरित्य
ज्यदाराग्नीलब्धवानित्यर्थः स्वतन्त्रो लिपउपदेहे उपदेहोवृद्धिः लिंपति लिं
पते लेप्ता लिपिसिचोस्तङ्तङितुवा अलिपत् अलिप्त अलिपत सिचक्षर
णे सिंचति सिंचते असिचत् असिक्त अभिसिंचति अभिसिषेच अथत्र
यःपरस्मैपदिनः कृतीछेदने कृंतति चकर्त्त कर्त्तिता कर्त्तिष्यति कृत्स्यति अ
अकर्तीत् खिदपरिघाते खिंदति चिखेद खेत्ता अयंदैन्येदिवादौरुधादौच
पिशअवयवे पिंशति पेशिता अयंदीपनायामपि त्वष्टारूपाणिपिंशतु ६१ इ
तिमुचादयस्तुदादयश्च रुधिरआवरणे नवस्वरितेतरित्यश्च रुधादिभ्यःश्नम
शयोपवादः मित्वादन्त्यादचःपरः निसत्वाकुणत्वाधते रुणद्धि श्नसोरल्लोपः
१८

सिं॰
८२

णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः तस्यासिद्धत्वान्नत्वन्न नपदांतेतिसूत्रेणानु
स्वारःपरसवर्णयोरल्लोपोनस्थानिवत् रुधः रुंधे रोत्स्यति रोत्स्यते रुणद्धु रुंधा
त् रुंधि रुणधानि रुणधै अरुणत् अरुंधां अरुंधन् अरुणत् अरुणः अ
रुणधं अरुधत् अरौत्सीत् अरुद्ध भिदिर विदारणे भिनत्ति भिंते भेत्स्य
ति भेत्स्यते अभिनत् अभिनद् अभिदत् अभैत्सीत् अभित् छिदिर् द्वै
धीकरणे अच्छिदत् अच्छैत्सीत् अच्छित रिचिर विरेचने रिनक्ति रिंक्ते रि
रेक्तु रेक्ता अरिणक् अरिचत् अरैक्षीत् अरिक्त विचिर पृथग्भावे वि
नक्ति विङ्क्ते क्षुदिर संपेषणे क्षुनत्ति क्षुंत्ते क्षोत्ता अक्षुदत् अक्षौत्सीत्
अक्षुत युजिर योगे योक्ता उच्छृदिर् दीप्ति देवनयोः छनत्ति छंत्ते चच्छर्दे

८२

सेसिच्चीतिवेट् चच्छृदीप्ते चच्छृत्से छर्दिता छर्दिष्यति छर्त्स्यति अच्छृदत् अच्छर्दी
त् अच्छृर्दिष्ट उतृदिर् हिंसानादरयोः ४८ छृतिवत् तृतीछेदने परस्मैपदी तृणत्ति
आर्द्धधातुके तौदादिकवत् ञिइंधीदीप्तौ त्रयआत्मनेपदिनः श्नान्नलोपः श्नमः प
रस्यनस्यलोपःस्यात् श्नसोरल्लोपः इन्धे इंत्से इंधिता इनधे ऐंध ऐंधाः खिददै
न्ये खिंत्ते खेत्ता विद्विचारणे वेत्ता अथपरस्मैपदिनः शिष्लृविषेशणने शिनष्टि शिं
ष्टः शिंषंति शिशेषिथ शेष्टा हेर्धिः जस्त्वं ष्टुत्वम्रोलोरीतिणालोपः अनुस्वारपरस
वर्णौ शिशिंढ शिनषाणि अशिनट् ल्रदित्वादङ् अशिषत् पिष्लृसंचूर्णने शिषिव
त् भंजोआमर्दने भनक्ति बभंजिथ बभंक्थ भङ्क्ता भुजपालनाभ्यवहारयोः भुन
क्ति भोक्ता भोक्ष्यति अभुनक् तृहहिसिहिंसिहिंसायां तृणहइम् तृहः श्नमिहते

सि॰
८४

इमागमस्याद्धलादौ पिपति हणोढि हणढः ततर्ह ततर्हिथ अहणेढ् हिनस्ति जि हिंस हिंसिताउदीत्के दनेज्जनस्ति उंत्तः उंदांचकार औंतां औंदत् औनः औनतऔ नदं॥ अंजूव्यक्तिम्रक्षकांतिगतिषु अनक्ति अंक्तः अंजंति आनंज आनंजिथआ नङ्क्थ अङ्क्ता अंजिता अंग्धि अनिजानि अनाक् अंजसिच्चि अंजेसिचो नित्यमिट् स्यात् आंजित् तंचूसंकोचने तनक्ति तङ्क्तातंचिता ओविजीभयच लनयोः विनक्ति विंक्तः विजइ डितिलित्तं विविजिथ विजिता अविनक् अवि जित् वृजीवर्जने वृनक्ति वर्जिता पृचीसंपर्के पृणक्ति पपर्चइतिरुधादयः अ थसहस्वरितेतः तनुविस्तारे तनूदिहस्भ्यः तनोति तन्वः तनुवःतनुते तता न तेने तनु अतनीत् अतनीत् तनादिभ्यस्तथासोः तनादेःसिचोलुग्वास्यात्तथा

८४

सोः थासमाहचर्यादेकवचनांतशब्दाग्रहस्यते तेनेह न पूयमतिनिष्ठः षणु दा
ने सनोति सनुते येविभाषा सायात् सन्यात् जनसनेसात्वं असात् असनि
ष्ट असाथाः असनिष्ठाः क्षणु हिंसायां क्षणोति क्षणुते ह्म्यंतेतिनवृद्धिः अक्ष
णीत् अक्षत अक्षनिष्ठाः अक्षथाः क्षिणुच उप्रत्ययनिमित्तेलघूपधगु
णः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य इतिनभवतीत्यात्रेयादयः भवत्येवेत्यन्ये क्षिणोति
क्षेणोति क्षिणितासे अक्षेणीत् अक्षित अक्षिणिष्ठ ऋणु गतौ ऋणोति अ
र्णोति अर्णुतः अर्णवीति आनर्ण आनृणे अर्णितासि आर्णित् आर्त्त आ
र्णिष्ट आर्थाः आर्णिष्ठाः तृणु अदने तृणोति तर्णोति तृणुते तर्णुते घृ
णु दीप्तौ जघर्ण जघृणे अथ यहावनुदात्तेत्तौ वनु याचने वनुते ववने चांद्रमते

सि॰ ८७

परस्मैपदिद्विनोति धवान मनुअववोधने डुकृञ्करणे करोति अतउत्सार्वधा
तुके कुरुतः यण नभकुर्छुरामितिनदीर्घः कुर्वंति निसंकरोतेः करोतेःप्रत्ययोका
रस्यनित्संलोपः स्याम्वोः म्योः कुर्वः कुर्मः चकर्थ कर्त्ता करिष्यति येच हलउ
लोपः स्याद्यादौ प्रत्ययेपरे कुर्यात् आशिषिक्रियात् हलीह अकार्षीत् तन्यादि
भ्यइतिलुक्ष्ो भावेहूस्वादंगादितिसिचोलोपः अकृत अकृथाः संपरिभ्यांकरोतौ
भूषणे समवायेच संपरिपूर्वस्यकत्तारोतेः सुट्स्याद्भूषणेसंघेचार्थे संस्करो
तिअलंकरोतीत्यर्थः संस्कुर्वंति संघीभवतीत्यर्थः संपूर्वस्यक्वचिदभूषणेपिसु
ट् संस्कृतंभक्षा इतिज्ञापकात् परिनिविभ्यइतिषत्वं परिष्करोति सिवादी
नांच पर्यष्काषीत् पर्यस्कार्षीत् उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषुच उ

८७

पात्स्त्रमः सुट् स्यादेष्वर्थेषु चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः प्रतियत्नो गुणाधानं विकृतमेव वै
कृतं विकारः उवाक्याध्याहार आकांक्षितैकदेशपूरणं उपस्कृता कन्या अलंकृता
इत्यर्थः उपस्कृता ब्राह्मणाः समुदिता इत्यर्थः एधोदकस्योपस्कुरुते गुणाधानं क
रोतीत्यर्थः उपस्कृतं भुंक्ते विकृतमित्यर्थः उपस्कृतं कुरुते वाक्याध्याहारेणेत्यर्थः
सुट्कात्पूर्व अडभ्यासव्यवायेपि सुट्कं संचस्कार कात्पूर्व इत्यादिभाष्ये प्रत्या
ख्यातं तथाहि पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते अंतरंगत्वात्सुट् ततो द्वित्वं ए
वं च तत्र ऋतश्च संयोगादेर्गुणः संचस्करतुः हस्वात् स्त्रे ऋतो भारद्वाजस्येति सू
त्रे च हलो सुट् इति वक्तव्यम् तेन च सुट्कात्परस्येट् संचस्करिथ संचस्करिव
गुणोर्त्तीति सूत्रे नित्यं छंदसीति सूत्रान्नित्यमनुवर्त्तते नित्यंपः संयोगादेस्तस्येत्य

सिं
९५

र्यात्सुटिगुणेन संक्रियात् ऋतश्चसंयोगादेरितिलिङिसिचोर्नेट् एकाच्उ
पदेश इतिसूत्रादुपदेशइत्यनुवर्त्यउपदेशेयःसंयोगादिरितिव्याख्यानामत्।
सस्कृषीष्ट। समस्कृत। समस्कृषातां इतितनादयः॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये निर्कारिष्य
श्नाक्री णाति ई हल्यघोः क्रीणीतः ईलोपः श्वर्ध्देरे तादेशः परत्वान्नित्यत्वादंतरंगत्वा
एवं ह्रस्वाभावः। ततः स्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः क्रीणंति। क्रीणीते। क्रीणते। निक्र्यायः।
चिक्रियतुः। चिक्रयिथ। चिक्रियिव। चिक्रिपिवेप्यौ। क्रेता। क्रेष्यति। क्रीयात्। क्रेषीष्ट
। अक्रैषीत्। अक्रेष्ट। प्रीञ् तर्पणे। कांतौ च। कातिः कामना। प्रीणाति। श्रीञ् पाके। मीञ्
हिंसायाम्। हिनुमीना प्रमाणाति। प्रमीणीत। मीनाति। मिनोति। से ज्विषये श्नात्वं। ममौ
। मिम्यतुः। मिमिथ ममाथ। मिमेतामताव्यति। मीयात्। मासीष्ट। अमासीत्। अमासिष्टां

९५

अमाष्टस्त। षिञ् बन्धने। सिनाति। सीनीते। सिषाय। सिष्ये। सेता। स्कुञ् आप्रव
णे। स्तम्भु स्तुंभु स्कंभु स्कुंभु स्कुञ्भ्य श्नुश्च। चात् श्ना। स्कुनोति। स्कुनुते। स्कु
नाति। स्कुनीते। चुस्काव। चुस्कुवे। स्कोता। अस्कौषीत्। अस्कोष्ट। स्तम्भ्वाद्यश्चत्वा
रः सौत्राः सर्वे रोधनार्थ इत्येके। माधवस्तु स्तम्भिस्तुम्भी रोधनार्थौ। तृतीयो निष्को
षणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह। सर्वे परस्मैपदिनः। नलोपः। विष्टभ्नोति।
विष्टभ्नाति। व्यष्टभत्। व्यष्टम्भीत्। स्तभ्नोति। वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्। वेः परस्य स्कभ्ना
तेर्नित्यं षत्वं स्यात्। स्कुभ्नोति। हलः श्नः शानज्झौ। हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्या
द्धौ। स्तभान। स्कभान। स्कुभान। पक्षे स्तम्भुहि इत्यादि। युञ् बन्धने। युनाति। युनी
ते। योता। क्नूञ् शब्दे। क्नूनाति। क्नूनीते। पक्षे क्नविता। दॄञ् हिंसायां। दृणाति। दॄ

सिं
५८

णीते। हृणीते। ष्ट्र बन्धने। ब्वारीनां ङ्क स्तः। श्रितिपरे। पुनाति॰नीते। पविता। लूञ्
छेदने। लुनाति। लुनीते। स्तॄञ् आछादने। स्तृणाति। स्तृणीते। तस्तार। तस्त
रतुः। स्तरिता। स्तरीता। स्तृणीयात्। स्तृणात। आशिषि स्तियाते लुङ् सिचो रि
त्विवेट्। न लिङि। स्तरिषीष्ट। उश्चेति कित्वा। स्तीर्षीष्ट। सिचि च परस्मैपदे न दीर्घः।
अस्तारीत्। अस्तारिष्ट्यं अस्तारिष्ट। अस्तीर्ष्ट। कॄञ् हिंसायां। कृणोति। कृणी
ते। रकारः रकारे। वृञ् वरणे। वृणाति। वृणीते। वनाशर्वरिभा। आशिषि। उदोष
थ्यपूर्वस्य। वूर्यात्। वरिषीष्ट। वूर्षीष्ट। अवारीत्। अवारिष्टां। अवरिष्ट। अ
वरीष्ट। अवूर्षीष्ट। धूञ् कंपने। धुनाति। धुनीते। दुधविथ। दुधोथ। धविता। स्त
कधूञभ्यइतीट्। अधावीत्। अधविष्ट। अधोष्ट। अथवधात्संतार स्पै

५८

पदिनः। शॄ हिंसायां। शॄदॄप्रां ह्रस्वो वेति ह्रस्वपक्षे यण्। अन्यादेश आच्छत्व ताम्
मितिगुणः। शश्रतुः। शशरतुः। श्रुकः किति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः। शश
रिव। शश्रिव। शरिता। शरीता। शृणाति। हिंशीर्यात्। अशारिष्ट। पॄ पालन
पूरणयोः। पप्रतुः। आशिषि पूर्यात्। वॄ वरणे। भरणे इत्येके। भॄ भर्त्सने भरणे
ऽप्येके। मॄ हिंसायां। मृणाति। ममारः। दॄ विदारणे। ददरः। ददृतुः। जॄ वयोहा
नौ। झॄ इत्येके। धॄ इत्यन्ये। नॄ नये। कॄ हिंसायां। ऋ गतौ। ऋणाति। अचार।
अरिता। अरीता। आरणीत्। आरणीतां। ईर्यात्। आरीत्। अ आती ज्यां वयो
हानौ। ग्रहिज्या हल। अंगावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदंभागस्य दी
र्घः स्यात्। इति दीर्घे हल ते। धातोनां हूस्वः। जिनाति। जिज्यौ। जिज्यतुः। रीग

सि॰ ८७

तिरेषणायोः। रेषणं कशब्दः। ली श्लेषणे। विभाषा लीयतेरिस्यते। विषयेऽत्रालंबा
।लतो। लीलाय। लाता। लेता। ह्लीकरणे। क्लिनाति। लीगतोवृत्॥ स्वादयोष्ठताः।
घादयो पी स्येके। कीवरणे। श्री भये। भरणइत्येके। क्षाष हिंसा यां। एषान्त्रयाणां
क्रस्वः॥ केचिन्मते तु नश्च। अवबोधने। ज्ञा जनाजी। जानाति। दीर्घनिर्देश
सामर्थ्यान्नह्रस्वः। बन्ध बन्धने। बध्नाति। बबन्धिथ। बबंध। बंधारो। भंत्स्यति।
बधान। अभांत्सी द्वंद्वाम्। सिद्धमिति भाष्यावः। वारू वंहिसि ज्योयः। प्रत्यल
क्षणेन सावि प्रत्ययमाश्रित्य भष्भावेन। प्रत्ययलक्षणं दीति सिज्लोपस्या
सिद्धत्वात्। अपाध्या। अभांत्सुः। उत्तमे। क्री वृणीते। अवे। वक्षणे। वव्रे। व
रिता। वरीता। अवरिष्ट। अवरीष्ट॥ अवृत। श्रंथ विमोचन प्रतिहर्षयोः। इ

८७

तःपरस्मैपदिनः।श्रथ धातौ।श्रंथ ग्रंथैसादिनाकित्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपाव
प्यत्रवक्तव्या।विवहरति हरदत्तादयः।श्रेथतुः।श्रेथुः।श।श्रंथिथ।इदं किलं
पितामपि इति सुधाकर मते।श्रेथिथ।श्रस्मिन्पक्षे णलिशिश्राय।उत्तमे तु
शश्राथ।श्रश्रथेति माधवः।तत्रमूलं मृग्यम्।मंथ विलोडने।श्रंथ ग्रंथ सद
र्भे।श्रर्थभेदात् श्रंथेः पुनः पाठः।रूपं तूक्तं।कुंथ श्लेषणे संक्लेशे इत्येके।क
न्त्याच्चकुंथ।ऊथेति दुर्गः।चुकोथ।मृद क्षोदे।मृद्नाति।मृडचां।श्रव सुखे।
पि।मृडुत्वम्।मृडणाति।।गुध रोषे।गुध्नाति।कुश याने।कशाषी।कुश्नाति।कोषिता
।निरकुषः।।निरः परात्कषः।बलादेराद्वितु कस्येड्वा स्यात् निष्कोषिता।निष्को
ष्टा।निरजक्षत।क्षुभ संचलने।क्षुभ्नाति।क्षुभ्नादिषु च।क्षुभ्नीतः क्षोभि

ता। क्षुभान। णभ तुभ हिंसायां। नभ्नाति। तुभ्नाति। नभते तुभत इति शपि। नभ्यति
। तुभ्यति। इति श्यनि। क्लिश विबाधने। शात्। इति श्नलनिषेधः। क्लिश्नाति। क्ले
शिता। क्लेष्टा। अक्लेशीत। अक्लिक्षत। अश भोजने। अश्नाति। आश। उध्रस उं
छे उकार इत्। ध्रस्नाति। उकारो धात्ववयव इत्येके। उध्रसांचकार। इष आभी
क्ष्ण्ये। पौनःपुन्यं भृशार्थो वाभीक्ष्ण्यं। इष्णाति। एषिता। तीक्ष्णसहेत्यत्र सहिनासा
हचर्यादिकारविरणस्यतौदादिकस्यैव इषग्रहणं न तु इष्यतेः। ह्नातोरित्याकुः
षस्कतस्तिङ इष्णातेरपि इच्छिकल्पउन्विसः। तथा च भट्टिकमः इषेस्तकारे भन्त्र
स्य यत्प्रतिषेध इति। विष विप्रयोगे। विष्णाति। वेष्टा। प्रुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणे
पु। प्रुष्णाति। प्लुष्णाति। पुष पुष्टौ। पोषिता। मुष स्तेये। मुष्णाति। मोषिता। खच भू

तस्मात्तुभवे। भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोऽसतिः। खनकाति॥ वान्तोयमित्येके। छोभू
उनुनासिके च। सुतुकस्य च्छस्यवस्य चक्रमात् च्छ रुन्लावादेशोस्तो उनासिके
क्वौन्लादौ ङि तिन्वा। खोनाती च खाव। खवित। शा नन्वः। परस्मात् ठि हलतेर्हि
लंलबाभावान्नशान्त। खोनी हि। हिंठ बाहेऽशाति। प्रहउपदातो स्वरितेत। प्र
हि ग्रध्या॥ ग्रहगतिग्र क्रीते। ग्रहो वि विदीर्घः। एकाचो ग्रहे विहितस्येटो दीर्घः स्या
न्न तु लिटि। ग्रहीता। लिटि तु जग्रहिव्या ग्रण्यात्। ग्रणीषीष्ट। हल्मतो निवृद्धि
।अग्रहीत्। अग्रहीष्टा आग्रहीष्टातां। ध्र इति क्र्यादिः। अथ चुरादिः॥ चुर
स्तेये। तसापयारास पवी णात लक्ष्मोक्षसेनालोमत्वचवषभर्वर्णचूर्णादिभ्यो
णिच्। एभ्यो णिच् स्यात्। चूर्णातिभ्यः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे ग्रहणं प्रपंचार्थं।

सि॰
९९

चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे। णुंगंतेति गुणः। सना घंता इति धातुत्वं। तिपशपावादिगुण
यादेशौ। चोरयति। णिचश्च। णिजंतादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफ
ले। चोरयते। चोरयिता। चोरयतु। चोरयिष्ट॥ णिश्रीति चङ्। णौ चङीति ह्र
स्वः। राद्दिलम्। हलादिशेषः। दीर्घो लघोरित्याभ्यासदीर्घः। अचुचुरत्। चिति
स्मृत्याम्। चिंतयति। अचिचिंतत्। चिंतेतिपठितव्ये इदित्करणं णिचः या
च्छिकत्वे। लिङ्गा तेन चिंतेइत्यादौ न लोपो न। चिंतति। निंतेत्। एतच्च ज्ञाप
कं समान्यापेक्षमिह तिलयत्रकच्चित्तिष्ठताजगुणातुः। जगणिरित्युदाहतला
त्। विशेषापेक्षमित्यपरो अतएवाष्टधा व्यस्यनवृतत्थ्यमिति। यत्रि संको
चे। यंत्रयति। यंतपठित्वा रांकयम्। यच्छुयदित्करणा घंत्रती तिमाधवनो

९९

कश्चित्यम्नाएवक्तुद्रितत्रिमात्रिषुस्फुडियरिहासे।स्फुरायति।इतिस्फुरणात्स्फुरणति।स्फुडी
तिपाठान्तरं।स्फुंडयति।स्फुंडति।लक्षदर्शनांकनयोः।कुडि अनृतभाषणे।कुंडयति।लड
उपसेवायां।लाडयति।मदस्नेहने।मिदयसि।मिंदति।ओलडि उत्क्षेपणे।ओलंडयति।
ओलंडति।ओकारइत्येके।लंडयति।लंडति।उकारादिरयमित्यन्ये।ओलडि इत्येके।पील अवगाहने।पीलयति।भाज भासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्यां।
जषामुपधाया ह्रस्वो वास्या च्छङि परे णौ।अपीपिडत्।अपीडत्।नट अवस्यंदने।अव
स्यंदननाघां।श्रथ यत्ने।प्रथानइत्येके।अतिह पडिति वहवः।वध संयमने।बाधयति।
वंधेतिचांद्रः।पूरी पूरणे।दीर्घोच्चारणाणिचः।याक्षिकवंतिगानद्धिसेद्गृकत्वाय।एवंच पूर
णात्पिपति।भ्यांपरितेत्यादिसिद्धंषपिपर्ति।पूर्ण इत्यादिसिद्धिः।फलं।पारयति।गुर्ज

सि·
१००

वल्गप्राणनयोः। पक्ष परिग्रह इत्येके। वर्ण चूर्ण प्रेरणे। वर्ण वर्णन इत्येके। प्रथ प्रख्याने। प्रा
थयति। नान्येमितोऽहेताविति। वक्षिमानत्वान्नास्य मित्वं। अतस्त्वद्त्वर प्रथ म्त प्रख्या
ने। प्राथयति। नान्येमितोऽहेताविति। वक्षिमानत्वान्नास्य मित्वं। अतस्त्वद्त्वर प्रथ
म्नद् स्तृ स्पर्शे। एषामभ्यासस्य आकारोऽन्तादेशः स्यात्। चङ्परे णौ इत्यपवादः। अ
पप्रथत्। पृथ प्रक्षेपे। पर्थयति। उर्ऋत्। उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्यात् णौ चङ्प
रे णौ इत्येऽरीऽऽराम ऽपवादः। अपीपृथत्। अपपर्थत्। पथ इत्येके। पाथयति। षम्ब स
म्बन्धने। सम्बयति। अससम्बत्। शम्ब च। अशशम्बत्। साम्ब इत्येके। भक्ष अदने। कु
ट्ट छेदने भर्त्सनयोः। पूरण इत्येके। कुट्टयति। पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे। अट्ट पुट्ट अनादरे।
अट्टयति। लोपधोयं। क्षुत्वस्यासिद्धत्वान्न ङ्राइति निषेधः। आट्टिट्टत्। लुण्ठ स्तेये।

१००

लुण्ठयति। लुण्टतीति लुटि स्तेय इति भौवादिकस्य शाठ श्वठ असंस्कारगत्योः। श्वठि इत्येके। तु
जि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु। तुंजयति। पिंजयति। इति दित्करणात्। तुंजति। पिंजति।
तुजि पिजि इति केचित्। लजि लुजि इत्येके। पिस गतौ। पेसयति। पेसतीति तु शपि गतं। षांत्वसाम
प्रयोगे। श्वल्क वल्क परिभाषणे॥ ष्णिह स्नेहने। स्फिट इत्येके। स्मिट अनादरे। असोपदेशत्वा
त्कषः। असिस्मिठत्। स्मिङ् अनादर इत्येके। ङित्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाण्णिजंतात्तङ्।
स्मापयते। श्लिष श्लेषणे। पथि गतौ। पंथयति। पंथति। पिच्छ कुट्टने। छदि संवरणे। छदयति।
श्राण दाने। प्रायेणायं विपूर्वः। कवि श्राणयति। तड आघाते। ताडति। खड खडि कडि भेदने।
खाडयति। खाडति। कण्डयति। खडति। कण्डति। कुडि रक्षणे॥ गुडि वेष्टने॥ रक्षण इत्येके।

कुठिइत्यन्ये। अवकुण्ठयति। कुण्ठति। गुठिइत्यपरे। खुडिखण्डने। वटिविभाजने। वडिइ
त्येके। मडिभूषायांहर्षे च। भडिकल्याने। छर्दवमने। पुस्तंवुस्तआदरानादरयोः। चुदसंचो
दने। नक्कधक्कनाशने। णोपदेशलक्षणोपर्युदस्तोयम्। अनक्कयति। चक्कचुक्कव्यथ
ने। क्षलशौचकर्मणि। तलप्रतिष्ठायाम्। तुलउन्माने। तोलयति। अलूतुलत्। कथं
तुलयतितुलनाइत्यादि। अतुलोपमाभ्यामितिनिपातनादङ्न्तस्यतुलाशब्दस्य
सिद्धौ। ततोणिच्। दुलउत्क्षेपणे। पुलमहत्वे। चुलसमुच्छ्राये। मूलरोहणे। कलवि
लक्षेपे। विलभेदने। तिलस्नेहने। चलभृतौ। पालरक्षणे। दीर्घोपधपाठसामर्थ्याणि
च्पोक्षिकः। लूषहिंसायाम्। शुल्बमाने। शूर्पच। चुटछेदने। मुटसंचूर्णने॥ पडिप
सिनाशने। पण्डयति। पण्डति। पंसयति। पंसति। वजमार्गसंस्कारगत्योः। शुल्कअति

स्पर्द्धने। चपि गत्याम्। चंपयति। चंपति। क्षपि क्षान्त्याम्। क्षंपयति। क्षंपति। छजि कृच्छ्र
जीवने। चपि गत्याम्। चंपयति। चंपति। छपि क्लान्त्याम्। छंपयति। छंपति। छंजि कृ
च्छ्रजीवने। श्वर्त्त गत्याम्। श्वभ्र च। ज्ञप मिच्च। अयं ज्ञापने ज्ञाने च। वर्त्तते। मितां ह्रस्वः
॥ मितामुपधाया ह्रस्वः स्यात् णौ परे। ज्ञपयति। यम च परिवेषणे। चान्मित्। परिवेषण
मिह वेष्टनम्। न तु भोजनम्। नापि वेष्टना। यमयति चन्द्रम्। परिवेष्टित इत्यर्थः। च
ह परिकल्कने। चहयति। अचीचहत्। कथादेर्वक्ष्यमाणस्यत्वाऽदन्तत्वेनाऽग्लोपित्वा
द्दीर्घसन्वद्भावो न। अचचहत्। चप इत्येके। चप इत्येकेति। रह त्यागे इत्येके। अरीर
हत्। कथादेस्तु अररहत्। बल प्राणने। बलयति। चिञ् चयने। विस्फुरणे। आत्वं वास्या
त् प्रणिचयति। प्रनिचयति। नान्ये मितोऽहेतौ। अहेतौ स्वार्थे णिच् ज्ञपादिभ्योऽन्ये मि

सि० २०२

तोनस्युः।तेनसमादीनाममंतात्वप्रयुक्तंमिस्वंन।वट चलने।मुस्तसंघाते।अस्तइत्येके।
खट्टसंवरणे।षट्टस्फिट्टचुबिहिंसायाम्।पूलसंघाते।पूणइत्येके।पुणइत्यन्ये।पुंसअभि
वर्द्धने।टकिबन्धने।टङ्कति।टक इति।धूसकांतिकरणे।धूसयति।दन्त्यान्तः।मूर्धन्यां
तइत्येके।भालव्यान्तइत्यपरे।कीटवर्णे।चूर्णसंकोचने।पूजायां।अर्कस्तवने।आवि
कृत।तपनइत्येके।शुठआलस्ये।शुठिशोषणे।गजमार्जशब्दार्थौ।गाजयति।मार्ज
यति।मर्च्चच।मर्चयति।घृप्रस्रवणे।स्रावणेइत्येके।विस्तारवचने।पंचयति।पंचइति
व्यक्तार्थस्यत्रापिगतं।तिजनिशाने।तेजयति।कृतसंशब्दने।उपधायाश्च।धातोरुप
धाभूतस्यऋतइत्स्यात्।उरण्रपरः।उपधायांचेतिदीर्घः।कीर्तयति।उअंत।अचा
कृतत्।अचकीर्तत्।वर्द्धछेदनपूरणयोः।कुबिआच्छादने।कुंबयति।कुंबति।कुभि

इत्येके। त्वुवितु वि अर्द्दने। अर्दन इत्येके। ह्लुयव्यक्ता। चिल्लपे इत्येके। चुवि छेदने। इल प्रेर
णे। एलयति। एलिलत्। माछ म्लेछने। म्लेछ अव्यक्तायां वाचि। ब्रूस बर्हि हिंसायां। केचिदिह ग
र्ज गर्द शब्दे। गर्ध अभिकांक्षायाम् इतिपठंति॥ गुद पुर्व निकेतने। जमि रक्षणे। गोक्षण इतिके
चित्। जंभयति। जंभति। ईडि स्तुतौ। जसु हिंसायां। पिडि संघाते। सष रोषे। सट इत्येके। डिप क्षे
पे। ष्टुप समुच्छ्राये। आकुस्मादात्मनेपदिनः॥ कुनाम्नो वेति वक्ष्यते। तभव्यायेत्यर्थः। अस्त
गामिफ्। चेतये। लार्थीमिदं तु। १ चित संचेतने ति। ने। १ दंशायजे १॥ अची वितत। दशि दंशा
दंदंश। ड दिला निम्नावे। दंशाति। आकुस्मीयमात्मनेपदं निवृत्तं संयोगे नैवेति व्याख्यातारः॥ न
लोपे संजिसा हल्वर्याङ्ग्वादेरेव ग्रहणं। दसि दर्शन दंशनयोः। दंशयतेः। दंशाति। दश इत्येके। डप
डिप संघाते। तत्र कुटुम्ब धारणे। तत्रयतो चांद्राः धातुद्वयं मत्वा कुटुम्बय इत्युदाहरंति।

सि॰
२०३

मन्त्रिगुप्तपरिभाषणे। स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः। तर्जभर्त्सतर्जने। वस्तगन्धअर्दने। वस्तय
ते। गन्धयते। विष्क हिंसायां। हिष्क इत्येके। निष्क परिमाणे। लत ईप्सायां। कण संकोचने
। तूण पूरणे। भ्रूण आशाविशंकयोः। शठ श्लाघायां। यक्ष पूजायां। स्यम वितर्के। गूर उद्यम
ने। शम लक्ष आलोचने। नान्ये मितोऽहे। जा वि ति मित निषेधः। शामयते। कुत्स अवक्षेप
णे। त्रुट छेदने। कुट्ट इत्येक। गल स्रवणे। भल आभंडने। कूट आप्रदाने। अवसादन इत्ये
के। कुट्ट प्रतापने। वंचु प्रलंभने। वृष शक्तिबंधने। शक्तिबंधनं प्रजननसामर्थ्यं। शक्ति
बंध आवर्षयते। मद तृप्तियोगे। दिवु परिकूजने। ग विज्ञाने। गारयते। विद चेतनाख्यानंनि
वासेषु। वेदयते। सत्तायां विद्यते। ज्ञाने वेत्ति। विते विंदति प्राप्तोस्यन्तुक भ्रंशो ष्विदं क्ष्मात्।
मनस्तंभे। मानयते। युजु गुप्सायां। यावयते। कुस्म नाम्नो वा। कुस्मेति धातु। कुत्सितस्मय

२०३

नेवर्त्तीते। ऊरमयते। अच्छुऊस्मत। अथवाऊस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे णिच्।
इत्याऊस्मीयाः। चर्वअध्ययने। वुक्कभाषणे। शब्दउपसर्गादाविष्कारेच। चाद्भाषणे। प्रे
तिशब्दयति। कणनिमीलने। काणयति। णौच्चङ्युपधाया ह्रस्वः। काणयादीनां वेतिविक
ल्पते। अचीकणत्। अकाणत्। जभिनाशने। जंभयति। जंभति। क्षुद्र क्षरणे। क्षुदयति।
अचुक्षुदत्। जसुताडने। जासयति। जसति। पशवन्धने। पाशयति। अमरोगे। आमय
ति। नान्येमितिइतिनिषेधः। अमगत्यादेश्वापिगतः। तस्माद्धेतुमण्णौ। आमयति। चट्स्फु
टभेदने। विकसनेशब्दयोः। स्फुटति। स्फोटतइतिइतिउक्तं। घट्संघाते। घाटयति। हन्त्य
र्थाश्च। नवगण्यामुक्ता अपिहंत्यर्थाः स्वार्थेणिचंलभन्ते इत्यर्थः। दिवुमर्दने। उद्दिवा
द्देवतीत्यपि। अर्जप्रतिवत्नोऽपयमर्थान्तरेऽपि। द्रव्यमर्जयति। घुषिविशब्दने। घोष

यति। घुषिर विशब्दन इति स्त्रे विशब्दन इति निषेधाल्लिंगादिति सोऽस्य णिच्॥ घो
षति इत्यादर्ङ् वा॥ अघुषत्। एयंतस्य त्तु॥ अजुषत्॥ आङः क्रंदसातत्ये भौवादि
कः क्रन्द धातुराह्वानाद्यर्थ उक्तः स एवाङ् पूर्वो णिचं लभते सातत्ये। आक्रन्दयति। अन्ये तु
आङ् पूर्वो घुषिः क्रंदसातत्य इत्याहुः। आघोषयति। लस शिल्पयोगे तसि भूष अलंकृ
रे। अवतंसयति। भूषयति। अर्ह पूजायां। ज्ञा नियोगे। आज्ञापयति। भज मजि विश्राणने।
श्र्धु प्रसहने। अशाब्दं तु अशी श्र्धयत्। यत निकारोपस्कारयोः। रक लक आस्वाद
ने। रघ इत्येके। रगेत्यन्ये। अंचु विशेषणे। अंचयति। उदित्त्वमिङ् विकल्पार्थं। अतए
व विभाषितो णिता। अंचति। एवं श्र्धयस्तु प्रभृतीनामपि बोध्यं। लिगि चित्रीकरणे।
लिङ्गयति। लिगति। मुद संसर्गे। मोदयति सक्तून् घृतेन। त्रस धारणे। ग्रहण इत्येके। वार

णाइत्यन्ये। उभ्रस उञ्छे। उकारो धात्ववयव इत्येके। उकार इडित्यपरे। नेत्यन्ये भ्रासयति। उभ्रासयति। मुच प्रमोचने। मोचयति। षट्ट पुट्ट लुट्ट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लघि त्रसि पिसि कुसि दसि कुशि घट घटि बृहि बर्ह बल्ह गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोकृ लोचृ णद कुप तर्क वृतु वृधु भाषार्थाः। पाटयति। पोटयति। तुञ्जयति। एवमन्येषाम्। घाटयति। घण्टयति॥ नाग्लोपि शास्वृदिताम्। णिच्यग्लोपिनः शास्तेः ऋदितां च उपधाया ह्रस्वो न स्यात् चङ्परे णौ। अतुलोकत्। अवर्त्तयति। उदिवाद्वर्तीति वर्द्धति वर्द्धति। रुट लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक नट पुटि जुचि रघि लघि अहि रहि महि लडि तड नल च। पूरी आप्यायने। इदित्वान्निष्ठायां मिरिणनिषधाय। अत एव णिज्वा। पूरयति। पूरति। रुज हिंसायाम्। ष्वद आस्वादने।

स्वाद इत्येके। असिदत्। दीर्घस्यत्वषोपदेशत्वादिसिस्वरत। आधृषाद्वा। इति
ऊर्ध्वं विभाषितणिचः। ध्रुष धातुमस्तव्याख्या। युज पृच संयमने। योजति। अ
योक्षीत्। पर्चयति। पर्चिता। अयर्चीत्। अर्च पूजायां। षह मर्षणे। साहयति।
मृग्वापंनागः सहति कलभेभ्यः परिभवं। कृ क्षेपे। लीब्रवाकरणे। लापयति।
लेभा। वृजी वर्जने। वर्जयति। वर्जति। वृञ् वरणे। तारयति। वरिता। वरीता।
जॄ वयोहानौ। जारयति। जरति। जरिता। ज्रि च। ज्राययति। ज्रयति। ज्रेता। रि
च वियोजनसंपर्चनयोः। रेचयति। रेचति। रेक्ता। शिष असर्वोपयोगे। शेषयति
। शेषति। शेष्टा। अशिक्षत्। अयं विपूर्वो अतिशयये। तप दाहे। तपति। तप्ता। तृ
प तृप्तौ। संदीपन इत्येके। तपयति। तर्पति। तर्पिता। छृदी संदीपने। छर्दयति।

छर्दिता। छर्दिष्यति। सेसिन्वीति विकल्पोन। माहृन्वयीतन्नरौ धात्विकस्येवग्रहणात्। छप च्छु-
यल्पपदपसंदीपन इत्येके। छपयति। दभीभये। दभयी। दर्भति। दभिता। संदभौ। अयं तुदा-
दावित्। अथमोसरणो हिंसायामित्येको। मागतो भाययति। मयति मेता। ग्रथ बंधने।
ग्रंथयति। ग्रंथति। शीक आमर्षणो। चीक च। अर्द हिंसायां। स्वरितेत्। अर्दयति अर्दति।
अर्दते। हिस हिंसायां। तिंसवति। हिंसति। हिनस्तीति श्नमि गतम्। अर्ह पूजा। आ उः स-
दपथ्यर्थी। आसादयति। असीदति। पात्रे तिसीदा देवाः। आसन्नाः। असात्सीत्। शुंध
शौचकर्मणी। शुंधिता। अशुंधीत्। अशुंधियां। छद अपवारणे। स्वरितेत्। जुष प-
रितर्कणे परि। तर्कणमूहो हिंसा वा। परितर्पण इत्येके। परितर्पणं तृप्तिं क्रिया। जो-
षयति जोषति। प्रीतिसेवनयो जुषते तुदादौ। धूञ् कंपने। नाराणाविलधिक्रित्या। धू प्री

सि०
१०८

तोनुच्चक्तव्यः। धूनयति। धवति। धवते। केचित्तु धूञ् प्रीणेरिति पठित्वा प्रीणाति सा
हचर्यात् धूनाते रेवेत्तुकामाहुः। धावयति। अपस्वादा स्वश्च अपादी तु दादी न्वा स्वा
दुङ्क स्वा। तथा च कविरहस्ये। धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं तनं धुनाति धु
वति स्फुटितातिमुक्तं। वायुर्विधूनयति चम्पक पुष्परेणून्यत्कानने धवति चंदन
मंजीरश्च॥ प्रीञ् तर्पणे प्रीणयति। धूञ् प्रीणेरिति हरदत्तोक्तपाठे तु प्राययति।
प्रयति। प्रयते। श्रंथ ग्रंथ संदर्भे। आप्ल् लम्भने। आपयति। आपति। आपयते। आ
प्ता। स्वरितेदयमित्येके। आपते। तनु श्रद्धाय करणयोः। उपसर्गाच्च दैर्घ्ये। तान
यति। वितानयति। तनति। चन श्रद्धोपहननयोरित्येके। चानयति। चनति। व
द संदेशवचने। वादयति। स्वरितेत्। वदति। वदते। अनुदात्तेदित्येके। चानय

१०८

ति।च्वनति।वद संदेशवचने।वादयति।स्वरितेत्।वदति।वदते।अनुदात्तइत्ये।
के।ववदतुः।ववदिथ।ववदे।वद्यात्।वच परिभाषणे।वाचयति।वचति।वक्ता
।अवाक्षी।क्षीत्।मान पूजायां।मानयति।मानति।मनिता।विचारणे तु भौवादि
को नित्यसन्नन्तः।स्तम्भे मानयत इत्याकुस्मीयः।मन्यत इति दिवादौ मनुत इति
तनादौ।भू प्राप्तावात्मनेपदी।भावयते।भवते।णिच् संयोगेनैवात्मनेपदमित्ये
के।भवति।गर्ह विनिंदने।मार्ग अन्वेषणे।कठि शोके॥उत्कवैयमुत्कण्ठत इत्या
त्मनेपदी गतः।मृजू शौचालंकारयोः।मार्जयति।मार्जति।मार्जिता।मार्ष्टा।मृ
षति तितिक्षायां।स्वरितेत्।मर्षयति।मर्षभो।मृष्यति।मृष्यत इति दिवादौ सेवने
वापि मर्षीति।धृष प्रहसने।इत्याधृषीयाः।अथादन्ताः।कथ वाक्यप्रबंधे।अक्षो

पस्पस्थात् । निवङ्गावाः तत्वद्धिः । कथयति । अगलोपित्वात् । नदीवृसेरुवङ्गावौ । अचकथत
। वर ईप्सायां । वरयति ॥ वारयतीति गतं । गण संख्याने । गणयति । ई च गणः । गणेरभ्यास
स्य ईत्वं चङ्परे णौ चात् । अजगणत् । अजीगणत् । शास्त्र ऽसम्यगऽवबोधने पठ वट
ग्रंथे । रह त्यागे । अररहत् । स्तन गदी देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत् । पत गतौ वा
॥ वाणिजंतः । वाऽदंत इत्येके । आधे पतयत । पतति । एतां चकारात् । अपतीतत् । द्वितीये
। पातयति । अपीपतत् । पस अनुपसर्गात् ॥ गतावित्येव । पषयति । स्वर आक्षेपे । स्व
रयति । रच प्रतियत्ने । रचयति । कल गतौ संख्याने च । चह परिकल्कने । परिकल्कनं द
म्भः शाठ्यं च । मह पूजायां । महयति । महतीति त्वापिगतम् । सार कृप श्रथ दौर्बल्ये ।
ससारयति । कृपयति । श्रथयति । स्पृह ईप्सायां ॥ भाम क्रोधे । अबभामत । सूच पैशु

न्ये।स्तवयति।अस्त्वापरेषवा।अष्टवः।असुस्तवत्।रवेदस्त क्षेह्ले।तृतीयांत इत्येको रवोट इत्य-
न्ये।क्षोट क्षेपे।गोम उपलेपे।अजुगोमत्।कुमार क्रीडायां।अचुकुमारत्।शील उपधारणे।
उपधारणमभ्यासः।साम सान्त्वप्रयोगे।असमासामत्।समासाल्लते बुत्सतातस्य।असीषमत्।
वेल कालोपदेशे।वेलयति।काल इति पृथग्धातुरित्यन्ये।पल्यूल लवनपवनयोः।वात सु-
खसेवनयोः।गतिसेवनयोरित्येके।वातयति।अववातत्।गवेष मार्गणे।अजगवेषत्।वास उ-
पसेवायां।निवास आच्छादने।भाज पृथक्कर्मणि।सभाज प्रीतिदर्शनयोः।प्रीतिसेवनयो-
रित्यन्ये।सभाजयति।ऊन परिहाणे।ऊनयति।ओः पुयण्ज्यपरे इति सूत्रे पवर्गयोरिति वक्तव्ये
वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणेतिग।णिचि अचवेपोनस्याग्लिलेकार्ये इति यत्र विरुद्धावभ्या-
सोत्तरखण्डस्य आयोच्च प्रक्रियादशायामपरिनिष्ठरूपे वा एवमेव लिख्यते तत्रैवायं निषेधः।

सी० १०८

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्। तेनाचिकीर्तदिति सिद्धं। चिते तु न ह्रस्वः स्यात्। दिलंतततरस्वरोऽल्लो
पः। अचीकततत्। मामवानतत्। ध्वन शब्दे। अदध्वनत्। कूट परितापो परिदाह इत्यन्ये। शकेलथा
मन्त्रणगुणचामन्त्रणे। चात् कूटोऽपि। कूटयति। संकेतयति। ग्रामयति। कुणयति। पाठान्तरं के
त आवर्णे निमन्त्रणे चाकेतयति। निकेतयति। कुणगुण चामन्त्रणे। चकाराकेतः। कूणसं
कोचन इति। स्तेन चौर्ये। अतिस्तेनत्। आगर्वादात्मनेपदीनः। पद गतौ। पदते। अपपदत।
ग्रह ग्रहणे। गृहयते। मृग अन्वेषणे। मृगयते। मृग्यतीति कण्ड्वादिः। कूद विस्मापने। अचू
रविक्रान्तौ। स्थूल परिबृंहणे। स्थूलयते। अतुस्थूलत। अर्थ उपयाञ्चायाम्। अर्थयते। आ
र्थर्थत। सर्तथत। सत्र सन्तानक्रियायाम्। सत्रयते। असससत्रत। अनेकाचू ...न्नषोपदेशाः
सितत्रयिषते। गर्व माने। वर्गयते। अदन्तत्वसामर्थ्यात् लिज्विकल्पः। धातोरन्तउदात्तः। लि

१०८

धाम्न्वफलम्।एवमग्रेपि।इत्यागवीयाः॥सूत्र वेष्टने।सूत्रयति।असुसूत्रत।मूत्रप्रस्रव
णे।मूत्रयति।मूत्रति।मूत्रा।अकार।पार।अपपूरूष्ये।पार तीर समाप्तौ।अपपारत्।अतितीरत
।पुट संसर्गे।पुटयति।धेक दर्शनइत्येके।अदिधेकत्।कत्र शैथिल्ये।कत्रयति।कर्तेत्य
प्येके।कर्तयति।प्रातिपदिकाद्धात्वर्थेबहुलमिष्ठवच्च।प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच्स्या
त्।इष्टे यथाप्रातिपदिकस्यपुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थ
स्फाद्यादेशाभसंज्ञास्तद्वणावपिस्युः।पटुमाचष्टे पटयति।परत्वाद्वृद्धौसत्यांटिलोपः।
अपीपटत्।णौ चङी त्यत्र भाष्ये तुवृद्धेर्लोपोवलीयानितिस्थितम्।अपपटत्।त
त्करोति तदाचष्टे।पूर्वस्य प्रपञ्चः।करोत्याचष्टइतिधात्वर्थमात्रं णिजर्थः।लडर्थस्त्व
विवक्षितः।तेनातिक्रामति।अत्यश्वयति।हस्तिनातिक्रामति।अतिहस्तयति।धातु

रूपञ्च। णिच्प्रकृतरूपं धातुरूपमप्रतिपद्यते। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तथाच
वार्त्तिकं। आख्यानात्कृतस्तदाचष्ट इति णिच्कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति।
कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति। इह कंसहननमिति स्थिते। हनस्तोऽचिण्णलोः। हंते
स्तकारे तादेशस्याचिण्णल्वर्जे णिति। ननु आगमसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्ट
स्य प्राप्नोति तस्याद्वृद्धित्वयोर्दोषः। किञ्च कुत्वतत्वे न स्यातां धातोस्स्वरूपग्रहणे त
त्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। सत्यं प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः। कारकञ्च। चाला
र्थी हेतुमणिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमत्सम्बोध्यादर्शाकारकं धातावनतर्भूतं द्वितीयांत
या दर्शनञ्च कार्यं कुत्वतत्वादितदिहापीत्यर्थः। कंसमजीघतत्। कर्तृकरणाच्चाल
र्थे। कर्तुर्व्यापार्थे यत्करणं नत्वञ्च क्षुरादिमात्रमित्यर्थः॥ असिना हन्ति असयति॥

वप्कदर्शनो णिच्वं लभते। वष्कयती॥ चित्र चित्रकरणे॥ आलेख्यकरण इत्यर्थः। क
दाचिद्दर्शने॥ चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते। चित्रयति। अंस समाघाते। व
ट विभाजाने लज प्रकाशाने वहिलजि इत्येके। वंटयति। लंजयति। अदंतवु पा
ठबलाद्दन्तलवेवृद्धिरित्यन्ये। वंटाययति। लंजापयति। शाकटायनस्तु कथादी
नां सर्वेषां पुषमाह। तन्मनेकथापयति। गणापयतीत्यादी॥ मिश्र संपर्के। संग्राम
युद्धे। अनुदात्तेत्। अकारप्रश्लेषात् अससंग्रामत। स्तोम श्लाघायां। अतुस्तो
मत्। छिद्र करणभेदने। करणभेदन इत्येके कर्णेति धात्वंतरमित्यन्ये। अ धद्द
क्षुपघाते। उपसंहार इत्यन्ये॥ अन्दधत्। दण्डहदण्ड निपातने। अंकयद्दलक्ष्
ते च॥ अंचकत्॥ अंगच। आञ्जगत्। सुखदुखतिक्रियायां। रस आस्वादनस्ने

सि॰
११॰

हनयोः। व्ययक्तिसमुत्सर्गे अवव्ययत। रूपरूपक्रियायां। रूपस्यदर्शनंकरणं वाक्रिया। छेदद्वैधीकरणे अचिच्छेद्। मृत। छदअपवारणइत्येके। छदयति। लाभप्रेरणे अंगगात्रविचूर्णने। वर्णवर्णक्रियाविस्तारगुणानन्वनेषु। वर्णक्रियावर्णकरणं सुवर्णंवर्णयतिकथांवर्णयतिविस्तृणातीत्यर्थः॥ हरिंवर्णयति। स्तौतीत्यर्थः। बहुलमेतिनिदर्शनंअदंतधातुनिदर्शनमित्यर्थः। बाहुल्यका दन्येपिबोध्याः। तद्यथा पर्णंहरितभावे। अपपर्णत। विष्कदर्शने। क्षपप्रेरणे। वसनिवासे। तुत्थआवरणे। एवमांदोलयति। प्रेंखोलयति। विडंबयति। अवधीरजतीत्यादि॥ अन्येतुदशगणीपाठोबहुलमित्यादि। तेनापठितअपिसौत्रलौकिकवैदिकाबोध्याः। अपरेतुनवगणीपठितेभ्योपिष्कोन्वित्स्वार्थेणिच्। रामो

११०

राज्यमचीकमत्। इति यन्नेत्याहुः। चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये। सर्वे पक्षाः
प्राचां ग्रंथस्थिताः। णिङ् अङ्गान्निरसने। अङ्गवाचिनः प्रातिमाकान्निरसनेऽर्थे णिङ्
स्यात्।। हस्तौ निरस्यति हस्तयते। पादयते। श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणाम
श्वतरेतकलोपश्च। श्वेताश्वादीनां चतुर्णां मश्वादयोर्लुप्यं णिङ् त्वधात्वर्थे। श्वेता
श्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते। गालोडितं वाचां विमर्शः। तत् करोति गालो
डयते। आह्वरयते। ङित्त्वं तु णिचमेवानुवर्त्तयन्ती। तन्मते परस्मैपदमपि। पुच्छादि
षु धात्वर्थ इत्येव सिद्धं। णिजंतादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु पुच्छमाराडेति णि
ङ्विधिः। सिद्धशब्दो ग्रंथान्ते मंगलार्थः।। इति चुरादयः।। तत्प्रयोजको हेतुश्च। कर्त्तुः
प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञः। हेतुमति च। प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ वाच्ये धातो

णिञ्चूस्यात्॥ भवंतंप्रेरयति भावयति। णिचश्चेति कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदं। भावयते
। भावयाम्बभूव। ओः पुयण्ज्यपरे। सनि परे पदं गतद्वयनादभ्यासोकारस्येत्वं स्या
त्। पवर्गयणजकारे ष्ववर्णे परे धुपरतः॥ अबीभवत्। अपीपवत्। मूअमीमवत्
। अबीयवत्। अरीरवत्। अलीलवत्। अजीजवत् स्रवति। स्रुणोति। द्रवति। प्रवति
ह्रवति। च्यवति नांवा। एवामभ्यसोकारस्य इत्वं वा स्यात् सनि अवर्णे परे धात्वक्षरे प
रे॥ असिस्रवत्। असुस्रवत्। नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः। अशशासत्। अडुढौक
त्। अचीचकासत्। मतांतरे अचचकासत्। अग्लोपीति सुधातु प्रकरणोदाह
रिष्यते। णयन्तात् णिच्। एवं विप्रतिषेधादपवादत्वाद्बाह्यद्विम्वा धित्वात् णिलोपः। चो
रयति। णौ चङ्युपधायाः ह्रस्वः। दीर्घोलघोः। नन्वाग्लोपित्वाद्ध्रस्वस्य सन्त्वः। णयाद्यमतिति

देवित्वात्। अचू चुरत्॥ णौ चङ्ओः सन्यतस्वकू परेण्वणिश्वयते संप्रसारणं स्यात्। सं
प्रसारणान्तदा अयं चका वञ्चवदितिवचनात्संप्रसारणं पूर्वरूपं। अश्वशवत्।
अल्लघुत्वान्नुदीर्घः असिश्वयत्। स्तक सिबुसहां चङि। उपसर्गनिमित्तषणो
सस्यनस्याच्चङि॥ अवातस्तम्नत्। पर्यसीषृवत्। न्यषीसहत्। आटिव्वत्॥ आशि
शत्। वहिरंगोप्युपधार्कस्वो द्वित्वात्प्रागेव। ओरोर्णी द्वित्कर णाद्विज्ञात्। माभवा
नि। दिधत्। एजादावेधतौ विधानान्तवृद्धिः। माभवानेदिधत्। नन्द्वाइतिनदरा
णान्नाद्वित्वं। ओन्दिदत्। आड्डिडत्। आचिच्चित्। उर्णु ओर्णुवीत्। उपदेशेरोदव
कारापधः भुजन्युब्जौपाण्युपतापयोरितिसूत्रेनिपातनाद्भस्वः। सञ्चान्तेर

सि:
११२

ङ्गोपिद्वित्वविषयेनन्द्राइतिनिषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्त्तते। नतुतलःप्रा
क् दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। औब्जिजत्। आजादेरित्येव। नेह। आदिद्रपत्। र
भेरसन्धितोः रभेर्नुम्स्यादविनतुच्याह्लिटोः। रभे अच्। अररंभत्। अललंभत्।
हेरच्च ङीतिसूत्रेऽच्वङीत्युक्तेः कुत्वन्न। अजीहयत्। अत्स्मरदृत्वरप्रथम्रद
स्तॄस्पृशाम्॥ अससमरत्। अददरत्। तपरत्वसामर्थ्याहित्रत्वान्नदीर्घः। वि
भाषावेष्टिचेष्टोः॥ अभ्यासस्याऽत्वंवासोद्धुङ्परेणौ। अववेष्टत्। अविवेष्टत्।
अचचेष्टत्। अचिचेष्टत्। भ्राजभासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः। अविभ्रे
जत्। अविभ्राजत्। काण्यादीनां वेति वक्तव्यं। रपंताकरणभणश्रणलु

११२

पत्नुपहेठः कारयादयः षड्डाप्येयुक्ताः ढ्वायिवाणिलोटिलोपयस्वत्वारोधिकान्यासे।
चाणिलोडी अथन्यत्रइत्यदन्तृशा। अचीकणत्। अचकाणत्। स्वापेश्चङि। णयन्त
स्यस्वपेश्चङि संप्रसारणं स्यात्। असूषुपत्। णाछासाह्वाव्यावेपां युक्। णौपरे। ह्व
पयति ह्वः संप्रसारणं। सन्यश्चङ्परे च णौ ह्वः संप्रसारणं स्यात्। अजूहवत्। अजु
हावत्। लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य। पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईत्ता दे
शश्च चङ्परे णौ॥ अपीप्यत्। अर्तिप्रीतिपुक्॥ अर्पयति ह्रूपयति। ह्रेपमति। रे
पयति। यलोपः। नगेपलोपः। क्नोपयति। क्ष्मापयति। स्थापयति। तिष्ठतेरित्। उप
धाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ। अतिष्ठिपत्। जिघ्रतेर्वा। अजिघ्रिपत्। अजघ्र
पत्। अचीक्लृतत्। अचिकीर्त्तत्। अवीवृतत्। अववर्त्तत्॥ अमीमृजत्। अममा

सि॰
११३

जेत। पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः। पुको पवादः॥ पालयति॰ वो विधूनने तुक्। वातेर्णौ जु
क्सात्। कंपे थी वाजयति। कंपे किके शान्वापयति। विभाषा लीयते। ली लोर्नुग्लु
कावन्यतरस्यां स्नेह विपातने। लीयतेर्लाति श्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ।
स्नेहद्रुमे। विलीनयति। विलाययति। विलालयति। विलापयति वा घृतं। लीङ् इ
तिईकारप्रश्लेषादात्वपुक्षे नलुक्। स्नेहद्रुवे कि। लोहं विलापयति। प्रलंभनाभि
भवपूजासु लियो नित्यमात्वमशिति वाच्यं॥ लियः संमानन शालीनीकरणयोश्च
। लीङ् लियोरर्थयोरात्मने पदं स्यात् कर्तृगे पि फले पूजाभिभवयोः प्रलंभने त्वार्थे
। जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते अभिभ
वतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते वंचयतीत्यर्थः। बिभेतेर्हेतुभये विभते रे वक्रा स्व

११३

वास्या प्रयोजकाङ्कयं चेत्। भीस्म्योर्हेतुभये। आभ्यासात्मनेपदं स्याद्धेतो श्चेद्भयस्म
यो। सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणं मुण्डो भापयते। भियो हेतुभये षुक्। भी ई इ
तीकारः प्रश्लिष्यते ईकारान्तस्यापि षुकस्यात् हेतुभये। भीषयते। नित्यं स्मयतेः
। स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्यात् स्मो हेतौ स्मये। जटिलो विस्मापयते। हेतौ श्चेद्भय स्मया
वित्युक्ते नेह। कुञ्चिकयैनं भायति। कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ता वि
ति। मन्तुष्यवाचेति करणे देवहितत्र स्मयः। अन्यथा शानजपि स्यात्। तस्यं विस्म
ययन्निति एव पाठ इति सांप्रदायिकाः। यद्वा मतुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते
। तया सिंहो विस्मापन्निति तिरायं ताणो शातेति व्याख्येयं। स्फायो वः णौ। स्फावयति।
शदेरगतौ तः। शदे णौ तोऽन्तादेशः स्यान्नतु गतौ। शातयति। गतौ तु गाः शादय

तिगो विंदः। गमयतीत्यर्थः। रुहः पोन्यतरस्यां। णौ। रोपयति। रोहयति। क्रीङ्जी
नां णौ। एषामेच आत्स्याणौ। क्रापयति। अध्यापयति। जापयति। णौ च सं श्चं
ङोः। सन्परे चङ्परे णावि ङो गाङ्वा स्यात्। अध्यजीगपत्। अध्यापिप
त्। सिध्यतेरपारलौकिकः। ऐहलौकिकार्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आ
त्वं स्याणौ। अन्नं साधयति। निष्पादयतीत्यर्थः। अपारलौकिके। किं तापसः सिध्य
ति। तत्वं निश्चिनोतीत्यर्थः। तन्मेरयति सेधयती तापसस्तपः। प्रजने वीय
तेः। अस्ये च आत्वं स्याद्वा णौ प्रजनेर्थे। वापयति। वापयति। गां पुरोवातः। ग
र्भं ग्राहयतीत्यर्थः। ऊदुपधाया गोहः। गूहयति। दोषो णौ। दुष इति सुवचं। दु
ष्यतेरुपधाया ऊः स्याणौ। दूषयति। वा चित्तविरागे। चित्तविराऽगो प्रीति

ता। निन्तं द्धू दूषइ तिवाकांमः। मितां ह्रुस्वः। भ्वादौ न्वुरादौ च मितिङ्क्ताः। घटयति
।जनी जृष्। जनयति। जृष्। जरयति। जृष्णत स्तु जारयति। रंजेर्णौ मृगार म
णे नलोपो वक्तव्यः। मृगरणमार नेट वक्त रजयति मृगान् मृगो तिकिं। रंजयति प
क्षिणः। रमणादन्यत्र तु रंजयति मृगाणात्। णौ गमिरबोधने। इणो गमिः स्याणौ।
गमयति। विबोधनं तु प्रसाययति। प्रसायियत्। इएवादिकः। अधिगमयति। ह
नस्तो चिण्णलोः। होहंते रितिकुत्वं। घातयति। ईर्ष्यियति। ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्त
व्यं। तृतीयव्यंजनस्य। तृतीयेकाच् इति वार्थः। आद्य षकारस्य द्वित्वं वारयितु
मिदं। द्वितीयस्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादः तयासन्नंते प्रवर्त्तते। ऐर्ष्यियत्।
द्वितीयव्याख्यायां णिजंता त्साङि षकारस्यवाभ्यासे श्रूयते। हलादिःशेषात्। द्वि

त्वंतुद्वितीयस्यैव। तृतीयाभवेतप्रकृतवार्त्तिकाप्रवृत्तेः। निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हे
तुमर्णौ शुद्धेनतुल्योर्थः। तेनप्रार्थयंतिशयनोत्थितंप्रियाइत्यादिसिद्धं। एवंसक
र्मकेषुसर्वेषुऊह्यं। ।इतिण्यंतप्रक्रिया। ।धातोःकर्मणःसमानकर्तृकादिच्छायां
वा। इषिकर्मणइषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययोवास्यादिच्छायां। धातोर्विधि
रिहसनन्ताऽर्हः धातुकर्त्री। इट् द्वित्वं। संन्यऽे सन्यतः। पठितमिच्छतिपिपठिष
ति। कर्मणः किं। गमनेनेच्छति इतिकरणान्माभूत्। समानकर्तृकात्किं। शिष्याः
पठंतुइतीच्छतिगुरुः। वाग्रहणात्पक्षेवाक्यमपि। लुङ्सनोर्घस्लृ। एकाच
उपदेशइतिनेट्। सस्यतः। अत्तुमिच्छतिजिघत्सति इट्ष्यतेस्तृतीयस्येति

षिसनोर्द्वित्वं। ईर्ष्यियिषति। ईर्ष्यिषिसति। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सं श्चा। ए
भ्यः संश्च क्त्वा च कितौ स्तः। रुरुदिषति। विविदिषति। मुमुषिषति। सनिग्रहगुहो
श्च। ग्रहेर्गुहेरुगंताच्च सन इण न स्यात्। ग्रहिज्येति संप्रसारणं। सनः षत्वस्या
सिद्धत्वाद्द्वित्वाभावः। जिघृक्षति। जुघुक्षति। किरश्च पंचभ्यः। कॄ गॄ दृङ् धृङ् प्रच्छ
एभ्यः सन इट् स्यात्। पिपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगरिषति। अवटोदीर्घो
नेष्टः। दिदरिषते। दिधरिषते। कथमुदिधीर्षुरिति। भौमवादिकयोर्धृङ् धृ
ञोरिति ग्रहणा। इको झल्। इगंताज्झलादिः। यिषति। इ विविषति। रुदविद
मुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सं श्च। एभ्यः सं श्च क्त्वा च कितौ स्तः। रुरुदिषति। मुमु
षति। सनिग्रहगुहो श्च। ग्रहेर्गुहेरुगंत्ताच्च सनइण न स्यात्। ग्रहिसंप्रसा

सि॰
११९

रणं। सनः षत्वस्यासिद्धत्वात् भावः॥ जिघत्सति। सुषुप्सति। किरश्च पंचभ्यः
। कॄ गॄ दृङ् धृङ् प्रछ एभ्यः सन इट् स्यात्। पिपृच्छिषति। चिकरिषति
॥ले जिगरिषति। जिगलिषति। अघोनिस्त दिदरिषति। दिधरिषते। कथमु
हिपीषुरिति मीवादिकयोर्ष्ट इछजोमिलिग्रहणा इको झल। इगंता
ज्झलादिः सन् कित् स्यात्। बुभूषति। दीङ्। दातुमिच्छति दिदीषते।
राज्जिवषये त्वाभावान्मीनाति मिनोतीत्यात्वं न। अत एव सानि मे नेति
सूत्रे मा धातोः पृथक् मीग्रहणं कृतं। हलंताच्च। इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन्
कित् स्यात्। दुह। दुधुक्षति। विभित्सति। इकः किं। यियक्षते। हल किं। विवर्द्धिष

११९

ते। हलग्रहणं जातिपरं। लंहूतिलक्षासितिलं हिषति। अजु निगमां सनि। अतंतानां
हंतेरजादेशागमे अदीर्घः स्याज्झतादो सनि। सनिसवो अ्रः। जीगीषति। विभाषी
वो च्चिकीषति॥ बिभ्रीषति। जिघांसति। सनि च। इ णोगभिस्यात्सनिनतुवोधते
जिगमिषति। वोधः। ने तु प्रतीषिषति। इणवदिक। अधिजिगमिषति। कर्मीणात
ड। परस्मैपदेष्वि सुप्तेने नैट कृत्वादोसनि इ तिदीर्घः॥ गिगां ष्यते। अधिजिगांष्यते
। रलव्याः। पथाहलादे संश्च। उ अइ अवतिउ प देधेयस्यतस्माद्धलादेरनुं
तास्य क्षेदो च्चुा च्वसतोसे टोज्ञाकितोस्तः। धुतिस्वाप्योयामत्तु। एणुणाचामत्रेणा
। नात कूटोपि। कूटयति। सङ्कुतयति। ग्रामयति। ऊणयति। गुणयति। पाठान्ह
रं केत श्रावणे निमन्त्रणे च। केतयति। निकेतयति। कुणगुणा च्वामन्त्रणे च

कारात्केतः। गुणा सङ्क्रोन्च नइति। स्तेन चौर्ये। अतिस्तेनत्। आगर्वादात्मनेपदि
नः। पद गतौ। पदते। अपपदत। गृह ग्रहणे। गृहयते। मृग अन्वेषणे। मृगयते
। मृग्यतीतिकश्चित्। कुह विस्मापने। शूर वीर विक्रान्तौ। स्थूल परिबृंहणे
। स्थूलयते। अतुस्थूलत। अर्थ उपयाच्ञायाम्। अर्थयते। आर्तथत। स
सन्तान क्रियायाम्। सत्रयते। अससत्रत। अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः। सि
सत्रयिषते। गर्व माने। गर्वयते। अ दन्तत्व सामर्थ्याणिज्विकल्पः। धातोरन्त
उदात्तः। विधान् च फलम्। एवमग्रेपि॥ इत्यागर्वीयाः॥ सूत्र वेष्टने। सूत्रय
ति। असुसूत्रत्। मूत्र प्रस्रवणे। मूत्रयति। मूत्रति। मूत्रा। अकारः। रूक्ष
पारुष्ये। पार तीर समाप्तौ। अपपारत्। अतितीरत्। पुट संसर्गे। पुटयति।

संप्रसारणं। द्युतिषते। दिद्योतिषते। रुरुचिषते। रुरोचिषते। लिलिखिषति। लिलेखिषति॥ रलः
किं॥ विदिदेविषति। व्युय धातोः किं। वर्त्तिषते। हलादेः किं। एषिषिषति। इह नित्यमपि द्वित्वे गुणेन वा
ध्यते। उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलं। ओर्गुणेऽर्द्दिद्विलकरणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्।
सनीवंतर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्। इवन्तेभ्य अष्टादिभ्यश्च सन इड्वा स्या
त्। इडभावे हलन्ताच्चेति कित्वं। च्छ्वोरिति वस्य ऊठ्। यणा द्वित्वं। दुद्यूषति। दिदेविषति। सेवोति
शयोरवेति वस्य समानानिपमात् षः। सुषूषति। सिषेविषति। आप्ज्ञप्यृधामीत्। एषामच इ
ईत्स्यात्सादौ सनि। अजलोपोऽभ्यासस्य। सनी मामेत्यारभ्य यद्युक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्या
त्। आप्तुमिच्छति ईप्सति। आर्द्दितुमिच्छति। अभ्यासलोपः। चर्त्वम्। ईर्त्सति। आर्दि
धिषति। विभ्राजिषति। विभर्जिषति। विभ्रक्षति। विभर्क्षति दम्भ इच्च। दम्भेश्च इ इत्स्यात्

सिं
११८

वसादौसनिअभ्यासलोपः।हलंताच्चेत्यत्र हल्ग्रहणंजातिपरमित्युक्तं।तेनसनः किल्वा
न्नलोपः।धिप्सति।धीप्सति।दिदम्भिषति।शिश्रीषति।शिश्रयिषति।उदोष्ठ्यपूर्वस्य।सुस्मू
र्षति।सिस्वरिषति।युयूषति।ऊर्णुनविषति।ऊर्णुनविषति।नचपरत्वाद्गुणादेशेयोः
सतोरभ्यासउकारेणश्रूयेतेतिवाच्यं।द्विर्वचनेचीतिसूत्रेणद्वित्वेकर्त्तव्येस्थानि
रूपातिदेशात्।आदेशनिषेधाद्वा।नचसन्नन्तस्यद्वित्वंप्रतिकार्यित्वान्निमित्तता
कथमितिवाच्यं।कार्यमनुभवन्हिकार्यीनिमित्ततयानाश्रीयतेनत्वननुभवन्न
पिनचेहसन्द्वित्वमनुभवति।बिभरिषति।बुभूर्षति।ज्ञपिःपुगंतोमित्संज्ञःपका
रांतः।औरादेशआइउभावेइकोभवतीतिकित्वान्नगुणः।अनुनेतिदीर्घःपरत्वा
णिलोपेनबाध्यते।आप्ज्ञपीतिईत्।ज्ञीप्सति।जिज्ञपयिषति।आप्तस्त्रःजिज्ञा

११८

पयिषति। जनसनेस्यात्वं। सिषासति। सिसनिषति। तन पाति दरिद्राति भ्यस्सनो वा
ङ्वाच्यः। तनोतेर्विभाषा। अस्योपधाया दीर्घो वास्यात्कुलादौ सनि। तितांसति। तितंस
ति। तितनिषति। आसंकायां सत्व तन्व्य। श्वामुमूर्षति। कुलंपियषति। सनिमीमा
घुरभलभशकपतपदामच इस। एषामचस्स्यात्सादौ सनि। अभ्यासलोपः। स्कोरि
तिसलोपः। पित्सति। दद्रि द्रिवति। दिदरिद्रासति। डुमिञ्। अभ्यासन। इत
दीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस्। सस्सनीतिसमित्सतिः। मित्सते। धेट् मामाः
॥ मित्सति। माङ् मेङो। मित्सते। दो दाणोः दित्सति। देङ्। दित्सते। दाञ्। दित्सति। दित्स
ते। धेट्। धित्सति। धाञ्। धित्सति। धित्सते। रिप्सति। लिप्सते। शाक्ल। शिक्षति। त
कमर्षणा इति दिवादिः। स्वरितेत्वा शिक्षति शिक्षते। पित्सते। राधो हिंसायां सनी स्वा

ध्यः। रित्सति हिंसायां किं। आरिरात्सति। मुचोकर्मकस्य गुणो वा। सादौ सनि। अभ्या
सलोपः। मोक्षते मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव। अकर्मकस्य किं। मुमुक्षति वत्सं कृष्णः। न
वृध्यःश्चतुर्भ्यः। विवृत्सति। तङि तु विवर्तिषते। सेसिचीति वेट्। निनर्तिषति।
निनृत्सति। इट् सनि वा। वृङ्वृञ्भ्यां ऋदन्ताच्च सन इड् वा स्यात्। तितरिषति। ति
तरीषति। तीर्षति। विवरिषति। वुवूर्षति। वृङ्। ववूर्षते। दुधूर्षते। स्मिपूङ्रञ्ज्व
शां सनि। स्मिपूङ् ऋ अञ्जू अशूरएभ्यः सन इट् स्यात्। सिस्मयिषते। पिपविषते।
अरिरिषति। इट्। रिं सूत्राद्वस्य द्वित्वं। इस् इति सनो वपवकार्यं भागति कार्पिणानि
मित्तत्वायोगात् द्विर्वचनं चेति न प्रवर्तते। अंजिजिषति। अशिशिषते। उभौ
साभ्यासस्य प्राणिणिषति। उच्छेस्तकः। चुत्वं। एवं त्रासि धीयमद्विलेदिति चक्षाभ्यां स

हितस्येटोहित्वं। हलादिःशेषः। इचिच्छिषति। निमित्तापायनैमित्तकापायाइति त्वति

त्यां घ्छो रितिसतुक ग्रहणात ज्ञापकात्। प्रद्धातिप्रत्यायन्निवचना घा। णौन्वसंश्चंओ

रितिस्त्राभ्यामिडोगाङ्स्वयते। संप्रसारणांन्चवा। अधिजिगापयिषति। अध्या

पिपापिषति। शिश्वायपिषति। शुशावपिषति। कः संप्रसारणं। जुहावयषति।

णोहित्वात्प्रागन्चआदेशोनेत्युक्तत्वादुकारस्याहित्वं। पुस्फारयिषति। चुक्षाव

यिषति। ओः पुयणपरे। पिपावयिषति। विभावयिषति। रिरवयिषति। लि

लावयषति। जिजावयिषति। पुयण्जिक्षु। नुनावयिषति। अपरे कि। बुभूष

ति। स्तवतीतित्ववा। सिस्त्रावयिषति। इत्यादि। अपर इत्येव। तुस्तूषते। स्तौति

ण्योरेवपण्यत्यासात्। अभ्यासणः परस्यस्तौति ण्यन्तयोवसस्यषः स्यासत्व

मूतेषनि। नान्यस्य। तुष्टूषति। स्तुतिस्वाप्योरित्युक्तम्। सुस्वापयिषति॰ सिषाधयिषति। स्तो
तिण्योः किं। सिसीक्षति। उपसर्गात्तु स्यादिष्वभ्यासेन च इति षत्वं। परिषिषिक्षति। षणि किं। ति
ष्ठासति। सुसुप्सति। अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधाइणः। प्रतीषति। इकः। अधीषिषति। सः
स्विदिस्वदिसहीनां च। अभ्यासेन परस्य एपतानामेव सस्य स एव न षः सनि परे। सि
स्वेदयिषति। सिस्वादयिषति। सिसाहयिषति। स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमान्नेह।
अभिसुसूषति। शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः॥ सरूपप्रत्ययान्तेष्टः
सन्नन्तान्न स निष्यते॥ शैषिकात् शैषिकः सरूपो न। तेन शालीये भवइति वाक्य
मेव। न तु छान्ताच्छः॥ सरूपे किं। अहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रः॥ आहिच्छत्रे भव
आहिच्छत्रीयः॥ अणन्ताच्छः। तथा मत्वर्थात्सरूपः सन्न॥ धनवानस्यास्तीइ

मतुबंतान्मतुब्न। विरूपस्तुस्यादेव। दंडिमतीशाला॥ सरूपइत्यतुषज्यतो। अर्थद्वा
रासाहश्यंतस्यार्थस्तेनइच्छासन्नंतात्सन। विरूपस्तुस्यादेव। जुगुप्सिषते। मीमांसि
षते॥ इतिसनप्रक्रिया॥ २ धातोरेकाचोहलादेःक्रियासमभिहारेयङ्॥ पोनःपुन्य
न्यशार्थश्चक्रियासमभिहारस्तस्मिन्द्योत्येयङ्स्यात्। गुणोयङ्लुकोः। अभ्या
सस्यगुणःस्याद्यङियङ्लुकिच। सनाद्यंताइतिधातुत्वं। लङादयः। ङिदंतत्वा
त्तङादयः४। पुमःपुनरतिशयेनवाभवतिबोभूयते। बोभूयांचक्रे। अबोभूयिष्ट
। धातोःकिम्। आर्द्धधातुकत्वम्। यथास्यात्। तेनअबोभवन्निरित्यादि। एकाचः॥
किम्। पुनःपुनर्जागर्ति॥ हलादेःकिम्। भृशमीक्षते। भृशंशोभते रोचते। इत्यत्रय
ङेतिभाष्यं॥ पोनःपुन्येतुस्यादेव॥ रोरुच्यते। शोशुभ्यते। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्य

सि॰
२२१

सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदंताः। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। मोमूत्र्यते।
अनेकाच्त्वकत्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं न॥ यस्य हलः। यस्येति संघातग्रहणम्। हलः
परस्य यशब्दस्य लोपः स्यात् आर्धधातुके। आदेः परस्य। अतो लोपः॥ सोसूचांच
क्रे। सोसूचिता। सोसूत्रिता। मोमूत्रिता॥ दीर्घोऽकितः॥ अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्या
द्यङि यङ्लुकि च। अटाट्यते। यङि च॥ ऋतः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि। य
कारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः॥ अरार्यते॥ इति भाष्योदाहरणात्। अरारिता॥
अशाशिता। ऊर्णोनूयते॥ बेभिद्यते। अल्लोपस्य॥ स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः॥ बेभि
दिता। नित्यं कौटिल्ये गतौ॥ गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ्॥ स्यान्न तु क्रियासमभिहारे
। कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते। लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्।

२२१

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात्। गर्हितं लुंपति लोलुप्यते। सा॥ सस्यते। चरफलो श्च॥ अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्यात् यङ्लुकोः। नुगित्यनेनानु॥ स्वारो लक्ष्यते। सच पदांतवद्वाच्यः॥ वा यदांतस्येति यथा स्यात्। उत्परस्यातः॥ चरफलोरभ्यासा त्परस्यात् उत्स्याद्यङ्लुकोः। हलि चेति दीर्घः। चंचूर्यते। चञ्चूर्यते॥ पंफुल्यते। पं फुल्यते। जपजभदहदशभंजपशांच। एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्लुकोः। गर्हि तं जपति जंजप्यते इत्यादि। ग्रोयङि। गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि। गर्हितं गिलति जे गिल्यते घुमास्थेति ईत्वं। गुणः। देहीयते। पेपीयते। सेषीयते। विभाषा श्वेः। शोशूयते। शे श्वीयते। यङि च। सामस्मर्यते। रीङ् ऋतः। चेक्रीयते। लुट्। सिचो यङि। सिचः स स्य षो न स्याद्यङि। निसेसिच्यते। नक वतेर्यङि। कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि।

कोकुयते। कौतिकुवत्सोस्कन्चोकूयते। नीखंचु। श्रंस। ध्वंस। भ्रंस। कस। पत। पद। स्कन्दां॥ एषामभ्यासस्य नीगागमः स्यात् यङ्लुकोः। श्रकितइत्युक्तेर्नदीर्घः। न्लोपः। वनीवन्च्यते। सनीस्रस्यत इत्यादि। नुगतोनुनासिकांतस्य॥ अनुनासिकांतस्यांगस्य योभ्यासोदंतस्तस्य नुवस्यात्। नुकानुस्वारो लक्ष्यते इत्युक्तं। यंयम्यते। तपरत्वासामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न। मामन्कोधो। बाभाम्यते। येविभाषा। जाजायते। जंजन्यते। हंतेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः। जेघ्नीयते। हिंसायां किं। जंघन्यंते। रीगृदुपधस्य च॥ ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमस्याद्यङ्लुकोर्वरीवृत्यते। क्षुभ्नादित्वान्न णः। मरीमृज्यते। जरीगृह्यते। उभयत्रलत्वं। चलीक्लृप्यते। रीगृत्वत इति वक्तव्यं। वरीवृच्यते। परीपृच्छ्यते। स्वापिस्यमिव्येञां यङि। संप्रसारणं। सोसुप्यते। सेसिम्यते। वेवीयते। नवसः। वावस्यते।

चायःकी। चेकीयते। ईं आध्मो॥ जेघ्रीयते। देध्मीयते। अयङ् पिक्ङिति। शीङोऽयङ्
देशस्याद्यादौक्ङिति परे। शाशय्यते। अभ्यासङ्कस्त तो गुणः। डोढौक्यते। तोत्रौक्यते॥
॥ इतियङन्तप्रक्रिया॥ यङो वि च॥ छयङोप्रत्ययेलुक्स्याच्चकारान्त विनापिजल्वंलु
क्स्यात् अनैमित्तकोयमंतरंगत्वाद्दौभवतिततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तात्वाद्द्वित्वं
। अभ्यासकार्यं। धातुत्वाल्लडादयः। शेषात्कर्तरीतिपरस्मैपदम्। अनुदात्तङितइ
तितुनङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वे प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः। यत्रहि प्रत्ययस्या
साधारणंरूपमाश्रीयतेतत्रैवत्। अतएवसुहृषप्रत्यासादइत्यत्रत्वासंतस्येतिदी
र्घेनि। यपिस्पर्द्धेशीङादयोनुदात्तङितस्तेभ्योपिन। अनुदात्तङिदित्यनुवंधनिर्दे
शात्। तत्ररितियाशापेतिनिषेधात्। अतएवरयन्तादयोपिगणेनदेशात्। किंतुश

वेव। चर्करीतं चेत्यादादो पाठान्छ्र योर्लुक्। यङोवा। यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सा
र्वधातुकस्य ईड्वा स्यात्। भूसुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न। बोभूतु ते
तिक्त इति छंन्दसि निपातनात्। अत एव यङ्लुकि भाषायामपि सिद्धिः। न च यङ्लु
कि अप्राप्त एव गुणाभावे निपात्यतामिति वाच्यं। प्रकृती ग्रहणे यङ् तस्यापि ग्रहणा
त्। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धांतात्। बोभवीति। बोभोति बोभूतः। बोभुव
ति। बोभवांचकार। बोभविता। अबोभवीत्। अबोभोत्। अबोभूतां। अबोभुवुः। बोभू
यात्। बोभूयातां। बोभूयास्तां। गातिस्थेति सिचोलुक् यङोवेति उपधक्षेगुणं वा प्नि

त्यातिसत्वा लुक्। अबोभूवीत्। अबोभोत्। अबोभूतां। अभ्यस्ताश्रयो जस् नित्य
त्वात्। अबोभुवुः। अबोभविष्यादित्यादि। पास्पर्द्धीति। पास्पर्द्धि। पास्पर्द्धः। पास्पतिः। पा

स्यात्सिद्धि कुरुन्त्योह्र्हे द्वियास्याद्धि। लुङ्। अवास्यत्। अपास्यद्दे। सिपद् अवेती रुत्वपक्षो। रे
रि। अवास्याः। जगाद्धि। जधात्सि। अजधात्। सिपि रुत्वपक्षो। अजावाः। नाथ। नानन्तः। द
धादादद्धि। दादद्धः। दधः। दधित्सति। अदाधत्। अदादद्धाम्। अदादध्कः। अदाधः। अ
दाधत्। ह्रि। अदादाधीत्। अदादधीत्। चोस्कुन्दीति। चोस्कुन्दति। अचोस्कुन्। अचो
स्कुंतां। अचोस्कुंदुः। मोमुदीति। मोमोत्ति। मोमोदां चकार मोमोदिता। अमोमुदीत्। अमो
मोत्। अमोमोतां। अमोमुदुः। अमोमुदी। अमोमोः। अमोमोत्। लुङि गुणः। अमोमोदीत्।
चोकर्त्ति चोकूर्दीति। लङ्। तिपि। अचोकूर्त्। सिपपक्षो। अचोकूः। अचोरदुः। अजोगुः। व
नीवचीति। वनीवक्ति। वनीवक्तः। वनीवञ्चति। अवनीवंचीत्। अवनीवन्। जंगमीत्।
जंगति। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः। जंगतः। जंग्मति॥

सि०
१२५

न्वोऽध्वा जंगन्ता। राकाजग्रहणोक्तत्वान्नेणिषेधः। जंगमिता। अनुनासिकलोपस्याभीय
त्वेन सिद्धत्वाद्देर्नलुक्। जंगहि॥ मोनो धातोः। अजंगन्। अनुबंधनिर्देशान्नहमेरह।
न्म्यन्तेति न वृद्धिः। अजंगमित। अजंगमिष्टां। हन्तेर्यङ्लुक्। अभ्यासाच्चेति कु
त्वं। यद्यपि हो हन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति
न्यासकारः। तिपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः। गुणाय लुको रिति सामान्यापेक्षज्ञापका
दिति भावः। जंघनीति। जंघवति जघ्नतः। जंघति। जंघनिता॥ श्तिपा निर्देशाज्जादे
शो न। जंघहि। अजंघनीत्। अजंघन्। जंघन्यात्। आशिषि तु वध्यात्। अवधी
त्। अवधीष्टामित्यादि। वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति॥ स्थानिवत्त्वेनाभ्यासस्येति
निषेधात्। तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणं बहुव्रीहित्वलाभात्। आङ्पूर्वस्तु

१२५

आङो यम हन इत्यात्मनेपदं। आजंघते। इत्यादि। उत्परस्योलितपरत्वान्न गुणः। ह
लिश्वेति दीर्घस्तु स्यादेव। तस्यासिद्धत्वेन लपरत्वनिवृत्त्ययोगात्। चंचूर्ति। चंचु
रीति। चंचूर्त्तः। चंचुरति। अचंचुरीत्। अचंचूः। चंचूर्यनीति। चंचूर्वेति। जनसनो।
यात्वं। चंखातः। गमहनेत्युपधालोपः। चंखुति। चंखादि। चंखना। नि। अचंख
नीत्। अचंखन्। अचंखाताम्। अचंखुः। ये विभाषा। चंखायात्। चंखन्यात्। अ
चंखनीत्। अचंखानीत्। उतोवृद्धिरित्यत्रनाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्नोवृद्धिर्न। योयो
ति। योयवीति। अयोयवीत्। अयोयोत्। योयुयात्। आशिषि दीर्घः। योयूयात्॥ अ
योयावीत्। नोनवानोनोति। जाहोति। जेहाति। ईहत्यघोः। जाहीतः। इह जहातेश्च
आत्वहो लोपो यि। घुमास्थेएर्लिङि इत्येते पंचापि न भवंति। शितपा निर्देशात्।

जाहति। जाहासि। जाहेषि। जाहीथ। जाहीहि। अजाहेत्। अजाहात्। अजाहीतां। अ
जाहुः। जाहीयात्। आशिषि। जाहायात्। अजाहासीत्। अजाहासिष्टां। अजाहि
ष्यत्। लुकालुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् स्वपिस्यमीत्युत्वं न। तुदादिभ्य इति गण
निर्दिष्टत्वादिह न। सास्वपीति। सास्वप्ति। सास्वप्तः। सास्वपति। असास्वपात्। अ
सास्वपुः। सास्वप्यात्। आशिषि तु वचिस्वपीत्युत्वं। सासुप्यात्। असास्वापीत्।
असास्वपीत्। लुग्विकोश्च लुकि। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य लुक् रिक्‌रीक्।
एत आगमाः स्युर्यङ्लुकि। ऋतश्च। ऋदन्तस्य धातोरपि तथा। वर्वर्ति। वरिवर्ति।
वरीवर्ति। वर्वर्त्ति। वावृतीति। वरीवर्ति। वर्वृतः। ई। वर्वर्त्तति। ३ वर्वर्त्ते
मासः। वर्वर्तिता। ३ गणनिर्दिष्टत्वान्न चन्त्यस्य स्यतुर्णपि इति नावर्वर्त्तिष्यति। ३

अवर्ढीत्। ३। अवर्ढत्। ३। आशिषि लिङ्। चक्रियात्। अचकीरीत्। ३। आत ५
श्वेति तपरत्वान्नेह। कॄ विक्षेपे। चाकर्ति। तातर्ति। तार्त्तीतिः। तातरति। तातीर्हि
। तातराणि। अतातारीत्। असवर्णाइ ती यङ्। अरस्त्ती। अयति। अररी। वि। अ
रिपरीति। अर्रोति। अरिर्द्धितः। हि अरद्धि। यण्। तुकोरारीति लोपः। न च स्मिन्कर्ते
व्यायणः स्थानित्वं पूर्वत्रासिद्धे न्निषेधात्। आरति। आरि प्रति। लिङि स्लिपा
निर्द्देशात् गुणोती। लिगुणे न रिङ्। रलोपः। आरियात्। ग्रहू ग्रहणे जर्गृहीत्। ३।
रयात स्ववहिरंगत्वेना सिद्धत्वान्नत्तु गादयः। जागृढः। जागृढेती। जागृढीषि जाग्र
क्षि। लुटि। जाग्रहिता। ग्रहोलिटी तिदीर्घस्तन। तत्रैकाजित्य नुवृत्ते। माधवस्तुदीर्घ
माह। तज्ज्ञाप्यादि विरुद्धं। जर्गृधीति। इ जर्गृढ्ढः। जर्गृघति। जगर्गृधीषि। जर्घोर्त्ति

सि.
१२६

अजर्गर्धीत। ईट्ऽजावेः गुणः। हलं ङ्यादिलोपः। भषभावः। जरत्वचर्त्वे। अजर्घीत। ३
अजर्गर्ध्वां। सिपि दश्चेति पक्षे तु रुत्वम्।। अजर्घाः। अजर्गर्धीति। अजर्गर्धि छांयाम्प्र
च्छीति। पाप्रष्टि। तस्मादो ग्रहिज्येति संप्रसारणं न भवति। स्तिपा निर्देशात्। छ्वोः शूठ्
ङिति शात्वं श्चात्विघ्यः। वाप्रष्ठः। पाप्रच्छति। पाप्रश्मि। पाप्रच्छः। पाप्रश्मः। यकारव
कारांतानां ऊठ्भाविनां यङ्लुङ्नास्तीति छ्वोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं केयट
नस्येष्टीकृतमांइदं च छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयकं। ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोस्ति
मव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यं माधवमतं च। मव्य बंधने। अये यांतदृहूमा
वी। इत्यादयो वांतः। हय गतौ। जाहयीति। जाहति। जाहतः। जाहयति। जा
हयीषि। जाहसी। वलिलोपे यजादौ दीर्घः। जाहामि। जाहावः। जाहामः। ह

१२६

र्थातिकाद्योः। जाहयात्। जाहर्ति। जाहन्द्रुः। जाहयंति। लोटि। जाहर्हि। अजाहः। अजा
हर्त्ती। अजाहर्युः। भवबंधने। ज्वरत्वरस्त्रिव्याविमवामुपधायाश्च। ज्वरादीनामुधावका
स्योन्रबस्यात्। क्वौझलादावनुनासिकादौ बप्रत्यये। अत्र क्विति तीनानुवर्त्तते। अवते
स्तुनिश्चोतिरितिनिर्द्देशात्। अनुनासिकग्रहणं चानुवर्त्तते। अवतेर्मनिअत्ययेतस्य
टिलोपेश्चोमितिदर्शनात्। ईडुभावेदृढितिगुणः। मामोति। मामवीति। मामूतः। मामव।
ति। मामीषि। मामावः। माम्नूमः। मामोतु। माम्नूतात्। मामाम्नूहि। मामवानि। अमामोत्। अमा
मोः। अमामवं। अमामावः। अमामूमः। तुर्वी हिंसायां। तोतुर्वीति। राल्लोपः। रेफात्स्योश्छो
र्लोपिः स्यात्। क्वौझलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये। उपधायां च। तोतोर्त्ति। नोपधगुणः। नधातु
लोपआर्द्धधातुके। धातोर्लसलोपोनिमित्ते आर्द्धधातुकेपरे इकोगुणवृद्धी नस्तः। इतिनेह

सि॰
१२७

निषेधः। तिवादीनामनार्द्धधातुकत्वात्। ततोर्त्ति। ततोहलि चेति दीर्घः। ततोर्त्तेः। ततोवीति। तो
थोर्त्ति। दोधोर्त्ति। मूर्छा। मोमोर्त्ति। मोमूर्त्तः। मोमूर्छतीत्यादि। आर्द्धधातुक इति विषय सप्तमी॥
तेन यङि विवक्षिते। अजेवीर्वेवीयाति। अस्य यङ्लुङ्नास्ति। लुकापहारेण विषयत्वासं
भवेनवी। भावस्याप्रवृत्तेः॥ इति यङ्लुगन्ताः एकि सुप। आत्मनक्यच्॥ इषिकर्मण एषि
त्रसंबंधिनः। सुबन्तादिच्छायामर्थेक्यच् प्रत्ययोस्यात्। धातवयवत्वात्सुपलुक्। क्यच
च्चि च। अवर्णस्य ई इत्यादि त्। आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति। वांन्तो यि प्रत्यये। गव्य
ति। नाव्यति। लोपः शाकल्यस्येति न। अपदान्तत्वात्। तथाहि। नःक्ये। क्यचि क्यङि
जात्वपदं भेदं स्यात्। नान्यत्र। सन्निपातपरिभाषया क्यच्चोयस्येति। लोपोनगव्यां
चकारः। गव्यिता। नाव्यांचकार। नाव्यिता। हलोपः। राजीयत प्रत्ययो करपदयोश्च।

१२७

लघति। मघति। एकांपयारिस्येन। युअघति। अंस्मघति। हलि च। गांयीति। र्य्यतिघा
तोस्त्येव। नेह। दिवमिच्छति दिव्यति। इहपुरमिच्छतिपुर्यति इतिमाधवेनोप्रत्युदाह
रणंचिंत्या। घुर्गिरिः साम्यत। दीव्यतीति दीर्घ। वस्तुप्राञ्चः प्रामाविकएव। अदस्यति। रीदृ
तः। कत्रीयति। क्यच्च्यो श्र। गार्गीयति। च्यति। अह्नत्से तिदीर्घः। कवीयति। सामिध्यति।
व्यस्य विभाषा। हलपरायोः क्यच्व्यवलोपेपिवास्यात्। दाद्वालुके। आदेः परस्यावस्य ऽ
अलोलोपः। तस्यस्थानिवलाल्लघूपधगुणो। समधिता। समिध्यति। मांतप्रच्छतिका
त्सुवंताद्व्ययाच्च्चून्। कमिच्छातिइदमिच्छति। स्वरिच्छति। अशनायोदन्य धनाया
बुभुक्षापिपाशागर्द्धेषु। क्यजंता निपात्यंते। अशनायति। उदन्यति। धनायति। बुभुक्षा
दोकिं। अशनीयति। उदकीयति। धनीयति। अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतो क्यचि

।एषां क्यचि परे सुगागमः स्यात्।अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां।अश्वस्यति।वडवा।वृषस्यति गौः।क्षी
रलवणयोर्लालसायां।क्षीरस्यति बालः।लवणस्यति उष्ट्रः।सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसा
यां सुगसुकौ।दधिस्यति।दध्यस्यति।मधुस्यति।मध्वस्यति।काम्यच्च।उक्तविषये काम्य
च्स्यात्।पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति।इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति षत्वं न।अनर्थकत्वात्
।यस्येति संघातग्रहणमित्युक्तं।यशस्काम्यति।सर्पिष्काम्यति।मान्ताव्ययेभ्योप्य
यं स्यादेव।किंकाम्यति।स्वःकाम्यति।उपमानादाचारे।उपमानात्कर्मणः सुबंतादाचा
रार्थे क्यच्स्यात्।पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति।छात्रं विष्णूयति द्विजं।अधिकरणाच्चे
ति वक्तव्यम्।प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः।कुटीयति प्रासादे।कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च।उ
पमानात्कर्त्तुः सुबंतादाचारे क्यङ् वा स्यात्।सांतस्य तु वाच्यकस्य लोपो वा स्यात्।क्यङि

वेत्युक्ते पक्षेवाक्यंसात तस्यलोपः स्तुरक्यङ् संन्नियोगशिष्टः सन्नव्यवस्थितः। ओज
सोप्सरसोर्नित्यमितपरेषांभाषाया। हलन्त इवाचरति हलन्तायते। ओजशब्दोवृत्ति
विषयेतद्वृत्ति। ओजायते। अप्सरायते। यसायते। यशस्यते। विद्वायते विद्वस्य
तो स्यते। मयते। अनेकार्थत्वेतु। युष्मयते। क्यङ् मानिनोश्च। कुमारीवाचरति
कुमारयते। हरिणीवद्धरितायते। गुर्वीविगुर्वूयते। सपत्नायते। तपतीयते। युवतिर्
रिवयुवायते। पद्वीम्रद्वीविव पद्वीम्रद्यते। नकोपधायाः। पाचिकायते॥ आचार
वगनल्कीवहोडेभ्यः क्विप्वा। वाग्रहणात् क्यङपि। अवगल्भादरः पचाद्यजन्ताः क्विप्स
न्नियोगेनाडदात्तसामर्थ्यात्। न चावगल्भते इति द्विसिद्धिरुतत्फलंकेवलानामेवा
चारेसम्भवात्। धातूनामनेकार्थत्वात्। अवाल्भाच्चक्रोकीवाञ्चके। होः राञ्च

क्वेः। वार्त्तिके वेसुपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यप्वेति माधवा
दयः। तङ्‌ नेति लक्षितम्। सर्वप्रातिपदिकानां क्विब्वा वक्तव्यः। पूर्ववार्त्तिकं तु अनुब
न्धसञ्ज्ञार्थं तत्र क्विबनूद्यते। प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते। तेन
पदकार्यं न। कृष्ण इवाचरति कृष्णति। अतो गुण इति शपा सह पररूपम्। अ इ
वाचरति अति। अतः। आन्तौ प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्ते नाम्। औ
। अतुः। उः। द्वित्वम्। अतो गुणे। आ आदेरिति दीर्घः। णलन्औ। वृद्धिः। अत्सुसादिषु
तु ओतो लोप इटि च। स्यात्स्यालोपः। मालेवाचरति मालाति। लिङ्गविशिष्टपरिभा
षया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप्। मालाः अकारालङि। अमालात्। अत्रह।
ल्यादिलोपो नङी साहचर्यादापो पिसोरेव लोपविधानात्। ईदासको। अमाला

सीत्। अत्र हल्ड्याद्लोपान्ङीसाहचर्यादापो पिसोरेव लोपविधानात्। ईयसकौ। अमाला
कविरवककवयलि। आशीर्लिङि कवीयात् सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुवर्त्य धातुरेव
यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः। अकवयीत्। माधवस्तु न
मधातोरिति वृद्धिमिच्छति। अकवायीत्। अकवयीत्। विरिवावयति। विवाय। वि
व्यतुः। वयीत्। अवायीत्। श्रीरिव। श्रयति। शिश्रिवतु। पितेष्टवपितराति। आशिषि रि
ङापित्रियात्। भूरिवाभवति। अत्र गातिस्थेति सुघोवुवन्न्यप्। ज्ञापकस्य विशेषविषय
त्वे धाष्टं वार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणान्। तथा हि। उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः। उसि ओमा
ङो अवपरयो राटः पररूपं नेत्यर्थः। उस्त्रमैच्छदोस्त्रीयत्। ओङ्कारीयत्। ओढीयत्। आ
टश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षष्ठुस्थितम्। खोद्दितादिङाऽम्यः

शलोहितादिभ्योडाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात्। वा क्यषः। क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात्।
लोहितायति। लोहितायते। अत्रा च्वेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लभ्यम्। तच्च
लोहितशब्दस्यैव विशेषणम्। न तु डाचोसम्भवात्पट्पटाय्यादिशब्दग्रहणं तस्य प्रत्या
ख्यानात्। तथा च वार्त्तिकम्। लोहितडाभ्यः क्यष्वचनं भृशाडाचः। डाजन्तात्क्यषो
विधानसामर्थ्यात्। यत्तु लोहितश्यामदुःखहर्षगर्वसुखादिवा मूर्च्छा निद्रा कृपा धू
माः करुणा नित्यचर्मणः॥ इति पठित्वा श्यामादिभ्योपि क्यषमुदाहरन्ति तद्भा
ष्यवार्त्तिकविरुद्धम्। तस्मात्तेभ्यः क्यङेव श्यामायते। दुःखायते। वृत्तिविषये तदु
तिवर्त्तन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष्। लोहिनीयति। लो
हिनायते। कष्टाय क्रमणे। चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेर्थे क्यङ् स्यात्। कष्टाय क्र

मतेकष्टायते। पापकर्त्तुमुत्सहत इत्यर्थः॥ सत्त्रकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामि
तिवक्तव्यम्। कण्वम्पापम्। सत्त्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः। तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकी
र्षायां क्यङ्। पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः॥ सत्त्रायते। कक्षायते इत्यादि॥ कर्म
णो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः॥ रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्त्तनायां चरणे चार्थे
क्यङ् स्यात्॥ रोमन्थं वर्त्तयति रोमन्थायते। हनुचलन इति वक्तव्यम्। चर्वितस्या
हस्य पुनश्चर्वणे इत्यर्थः॥ नेह। कीटो रोमन्थं वर्त्तयति। अपानप्रदेशान्निःसृत
द्रव्यमिह रोमन्थः। तदश्नातीत्यर्थ इति। कैयटः। वर्त्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यास
कारहरदत्तौ। तपसः परस्मैपदं च। तपश्चरति तपस्यति। बाष्पोष्मभ्यामुद्वम
ने। आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात्। बाष्पमुद्वमति बाष्पायते। फेनाच्चेति। वक्तव्यं। फे

नायते। शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे। एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ्॥ स्यात्।
शब्दं करोति शब्दायते। पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासकारः। शब्दयति॥ सु
दिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च। सुदिनायते। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां। सुखादिभ्यः
कर्मभ्यः॥ वेदनायामर्थे क्यङ् स्यात् वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः। सुखं वेदय
ते सुखायते। कर्तृग्रहणं किं। परस्य सुखं वेदयते। नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्।
करण इत्यनुवर्तते क्रियाविशेषे॥ पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च। नमस्यति दे
वान्। पूजयति इत्यर्थः। वरिवस्यति गुरून्॥ शुश्रूषत इत्यर्थः। चित्रीयते वि
स्मयत इत्यर्थः। विस्मापयत इत्यन्ये। पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्। पुच्छादुदसन
पर्यसने च। विविधावरुद्धं चोत्क्षेपणं व्यसनं। उत्पुच्छयते। परिपुच्छ॥यते।

भाण्डात्समाचयने। यभाण्डयते। भांडानिसमाचिनोतिराशीकरोतीत्यर्थः ४। समव॥

भाण्डचीवराद्‌र्जनेपरिधानेचासंचीवरयतेजाभिक्षुःचीवराण्यर्जयति। परिधु

त्तेइत्यर्थः। मुंडमिश्रश्लक्ष्णलवणाव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्योणिच्। कृतर्थे

। मुंडंकरोतिमुण्डयति। व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः ४। पयः व्रतयतिवस्त्रात्स

माच्छादनेसंवस्त्रयति। हलादिभ्योग्रहणे। हलिकल्योरदन्तत्वंचनिपात्यते।

हलिंकलिंचगृह्णातिहलयति। कलयति। महद्धलंहलिः परत्वाद्वृद्धौतस्यानपि

इष्ठवद्भावेनागेवलुप्यते। अतः सन्वद्भावदीर्घौनाजहलत्। अचकलत। कृतं

गृह्णातिकृतइति। तूस्तानिविहन्तिवितूस्तयति। तूस्तकेशइत्येके। पापमित्य

परे। मुण्डादयः सत्यापेत्यत्रैवपठितुंयुक्ताः। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थइत्येवसिद्धके

षेचिदृणांसापेक्षेभ्योपि णिजर्थी मंडयति मार्गं वा मिश्रयत्यन्तां श्लक्ष्णयति वस्त्रां स
वर्णायति व्यंजनमिति। हलकलयोरत्वार्थी। सत्यस्यापुगर्थी। केषांचिद्गुणप्रपंचार्थं
सत्यंकरोत्याचष्टे वा सत्यापयति। अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः। अर्थापयति वेदा
पयति पाशाद्विमुञ्चति पाशयति। रूपं पश्यति रूपयति। वीणयोपगायति उप
वीणयति तूलेनानुकुष्णाति अनुतूलयति। गणागंतूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः।
श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति। सेनयाभियाति अभिषेणयति। उपसर्गा
त्सुनोतीति षः। अभ्यषेणयत्। प्राक्सितादिति षः। अभिषिषेणयिषति। स्थादि
ष्वभ्यासेन चेति षः। लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति। त्वचं गृं वरणे त्वः। त्वचं गृ
ह्णाति त्वचयति वर्मणा संनह्यति संवर्मयति। वर्णं गृह्णाति वर्णयति। चूर्णैरव

ध्वंसते। चूर्णयति। दृष्टवत्यति देवासुंवज्राद्यः। एनीमाच्चष्टे एनीएत
यति। दरदमाचष्टे दारदयति। पृथुं प्रप्रथयति। वृद्धौ मत्सांप्र्ववाटिलोपः।
अपिप्रथत्। अपप्रथत्। मृदुं म्रदयति। अमिम्रदत्। अममम्रदत्। भ्रशं
दृढ्ढं। भ्रशयति। क्रशयति। द्रढयति। अबभ्रशत्। अचक्रशत्। अद
द्रढत्। परिब्रढयति। पर्यवब्रढत्। ऊढिमाख्यत्। औजिढत्। ढत्वादीनामसि
द्धत्वात् ढ इति शब्दस्य द्वित्वं। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति तु अनित्यमित्युक्तं
ढिइत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये। औडिढत्। ऊढमाख्यत्। औड्ढत्। ओः पुयण्ज्यपरे
तिवर्गप्रत्याहारजग्रहो लिंगं द्वित्वे कार्ये णावच्चआदेशो नेति ज्ञनयता वु
क्तं। प्रकृत्यैकाच्। वद्धिपुकौ। स्वापयति। स्वां मां वाचष्टे स्वापयति मापयति

सि॰
१३३

मपर्यंतस्यत्वमौ पररूपात्स्। नित्यत्वाद्धिलोपः। वृद्धिः। पुक्। त्वाद्यतिमाद्य
ति। इति तु न्याय्यं। अंतरंगत्वात्।। सरन्नू पैष्ठकं ते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभा
वात्। न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यं। भाष्यस्य प्रेष्ठा
द्युदाहरणविशेषेणान्यथासिद्धत्वात्। युवामावांवा युष्मयति। अस्मयति।।
श्वानमाचष्टे शावयति। नस्तद्धित इति टिलोपः। प्रकृतिभावस्तु नयेन
नाप्राप्तन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः। मत्वात्सं प्रसारणं। अन्ये तु न
स्तद्धित इति नेहातिदिश्यते। इष्ठनित्यस्यादृष्टत्वात्। अस्तीष्ट इत्यादौ
परत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः। तेन श्रुनयतीति रूपमाहुः। विद्वांसमाच
ष्टे विद्वयति। अंगवृत्ति परिभाषया संप्रसारणं नेत्येके। संप्रसारणं च

१३३

ध्यावादेनगैन्चविदावयतीत्यन्न्येनित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्संप्रसारणं। अंतरं गत्वात्कूर्वनूपंटि
लोपः॥विदयतीत्यपदेभ्यउदंचमाचष्टे उदीचयति।ऊदेचिचत्।तिर्यञ्चमाचष्टेतिरा
ययति।अंचोष्टलोपोनाऽपहारेपिवहिरंगत्वेनाभिद्धत्वात्तिरयः स्तिरिः।अग्निद्ध्वद
त्रेक्षिंचिणो।लुकन्यायेनप्रथमटिलोपोसिद्धः।अतःपुनःष्टिलोपोना।अंगवत्त्विपरि
भाषयावा।च॥डिः अष्ठोपित्वादुपधाङ्खोन।अतितिरायत्।सध्र्यंचमाचष्टे स
ध्राययति।असस॥ध्रायत्।विष्वड्यन्चा।अविविष्वड्रायत्।देवड्यंचं।अदिदेव
ड्रायत्।अदड्यंचं।आदद॥ड्रायत्।अमुमुयञ्चं।अमुमुआययति।चङ्।आमु
मुआयत्।अदमुयञ्चं।अदमुआय॥यति।आदद्मुआयत्।भुवंभावयति।अ
वीभवत्।भुवंअबुभुवत्।श्रियंअशिश्रियत्।गामजूगवत्।रायमरीरयत्।

नावमनूनवत्। स्वश्वंस्वाशश्वत्। स्वः स्वयति असस्वत्। असिस्वत्। बहून् भावय
ति। वहयती त्यन्ये। स्रग्विणं स्रजयति। संज्ञा एवं कलान्तवद्धिः। श्रीमती श्रीमंतंवा
। श्राययति। अशिश्रयत्। पयस्विनी पयसयति। इह टिलोपो नतदपवादस्य वु
कः प्रवृत्तत्वात्। स्थूलंस्थवयति। दूरं० दवयति। कथंत र्हि दूरयत्यवनतेविव
स्वती। दूरंमततिअयनेवादूरात्। दूरांतंकुर्वती त्यर्थः। युवानंयवयति कनय
ति। युवाल्पयोरिति वा कन्। अंतिकं नेदयति। वाढं० साधयति। प्रशस्यस्य प्र
श।। स्यति।। इह श्र ज्योन। उपसर्गस्य पृथक् वेः। वृद्धं ज्यायपयती वर्षयति। प्रि
यं० प्रा प।। यति। स्थिरं स्थापयति स्फिरं स्फाययति। उरुं वनयति। वारयति। व
हुलं वंहयति गुरुं गरयति। तृप्रं० त्रपयति। दीर्घं द्राघयति। वृंदारकं वृन्दय

ति॥ ५ ॥इतिनामधातुप्रक्रिया॥ ५॥ कंड्वादिभ्योयक्।एभ्योधातुभ्योनित्यं
यक्स्यात् स्वार्थे।धातुभ्यः किं॥प्रातिपदिभ्योमाभूत्।द्विधाहिकंड्वादयः।धा
तवः प्रातिपदिकानिच।कंडूयगात्रवि॥घर्षणे।कंडूयति।कंडूयते।मंतु
अपराधे।रोषइत्येके।मंतूयति।चंद्रस्तुजितमा॥हे।मंतूयते।वल्गुपू
जामाधुर्ययोः।वल्गूयति।असुउपतापे।असअसुञ्इत्येके॥।असूयति।
असूयति।असूयते।लेट्लोट्धौत्यर्थेपूर्वभावेस्वप्नेचादीप्तावित्येके।
लेट्यति।लोट्यति।लेटिता।लेलोटी।लो।इरसइरजइरञ्ईर्ष्यायां।इर
स्यति।इरज्यति।हलिश्चेतिदीर्घः।ईर्यति।ईर्यते।उषसप्रतीभावे।वेदधौ
र्त्येस्वप्नेच्वा।मेधाआशुग्रहणे।मेधायति।कुशुभक्षेपे।कुषुभ्यति।मगधपप

सि॰
२३५

श्चिवेष्टने॥ नीचदास्यइत्यन्ये॥ तत सपं पस दुःखे॥ सुखदुःखतत्क्रियायां॥ सुख्यति। दुःख्यति॥ सुखंदुःखंवानुभवतीत्यर्थः॥ सपर पूजायां॥ अरर आराकर्मणि॥ भिषज चिकित्सायां॥ भिष्ण्ज उपसेवायां॥ इषुध शरधारणे॥ चरण वरण गतौ॥ चूरण चौर्ये॥ तुरण त्वरायां॥ भुरण धारणपोषणयोः॥ गद्गद वाक्स्खलने॥ एला केला खेला विलासे॥ ईलेत्यन्ये॥ खेला स्खलनेच॥ अदंतोयमित्यन्ये॥ खेलयति॥ लिट अल्पकुत्सनयोः॥ लिषति॥ लाट जीवने॥ हृणीङ् रोषणेलज्जायाम्॥ महीङ् पूजायाम्॥ महीयते॥ पूजांलभतइत्यर्थः॥ रेखा श्लाघासादनयोः॥ द्रवस परितापपरिचरणयोः॥ तिरस अंतर्द्धौ॥ अगदनीरोगत्वे॥ गुरस बलार्थः॥ उरस्यति बलवान्॥ भवतीत्यर्थः॥ तरण गतौ॥

२३५

पयसभ्रस्तौ॥ संभूयस प्रभूतभावे॥ अंवर संवर संभरणे॥ आह्वतिगणोय
म्॥ ॥इति कंड्वादयः॥ ॥कंडूयतेःसन्॥ सन्य ङोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्रा
प्ते॥ कंड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम्॥ कंडूयियिषति॥ क्यजंतात्सन्॥ यथेष्टं नामधा
तुषु॥ आद्यानां त्रयानामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः॥ अजादेस्त्वाद्येतरस्य पु
त्रीयियषति॰ पुतित्रीयिषति॰ पुत्रीयिषतिः अशिश्वीयिषति॥ अश्वीयियि
षति नंदराणां संयुक्तानान्यच्वः परस्यैव द्वित्वनिषेधः॥ इन्द्रीयते सन्॥ द्री शब्द
स्य यि शब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वं॥ इंद्रीयियिषति॰ चिचंद्रीयिषति॥ चंद्रीयियि
षति॥ प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति॥ पिप्रायययिषति॥ प्रापपयि
षमि॥ प्रापयियिषति॥ उरुम्॥ विवारयिषति॰ वारिरयिषति॥ वारयियिषति॥ वा

टम्॥ सिसाधयिषति॥ साधि धयिषति॥ साधयियिषति॥ षत्वं तु नास्ति॥ यङ्‌ऽस
न्॥ रायतात्सन्॥ वाभूषयिषति यङ्‌ः शिन्च्॥ सन्तंतात शिन्च्॥ वोभूययियिषयति।
। इति प्रत्ययमाला॥ ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम्॥ आस्ते शेते। भावकर्म
णोः॥ वभूवे। अनुवभूवे॥ ॥ श्रीरामशरणं मम॥ ॥ वो कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे
क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। व्यतिलुनीते। अन्यस्य योग्यं ल
वनं करोतीत्यर्थः॥ स्तसोरल्लोपः। पतिस्ते। व्यतिषाते। व्यतिषते। नासस्योर्लो
पः। व्यतिसे। सस्यदायोरितिवक्तव्यानि॥ षेधः। धिन्च। व्यतिध्वे। हएति। व्यतिहे।
व्यत्यसे व्यतास्ते। व्यतिषीत। व्यतिनध्यातमाते। व्यति॥ भवे॥ नगति हिंसा
र्थेभ्यः। व्यतिगच्छंति। व्यतिघ्नंति। प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्। हसाद

योहसप्र॥ कारात्राध्वंक्ति व्यतिहसंति। व्यतिजल्पंति। हरतेरप्रतिषेधः। संप्रह
रणांतेराजानः॥ इतरेतरान्योन्योपप॥ दाश्चापरस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्।
इतरेतरस्यान्योन्यस्यपरस्यवाव्यतिलुनंति। नेर्विशः॥ ष४॥ निविशते॥ परि
व्यवेभ्यः क्रियः। अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं। परिक्रीणीते। विक्रीणीते विपराभ्यां
जेः॥ विजयते। पराजयते। आङोदोऽनास्यविहरणे। आङ्पूर्वाद्ददातेर्मु
खविकसनादन्यत्रार्थे वर्त्तमानाद्दात्म॥ दात्मनेपदंस्यात्। विद्यामादत्ते। अ
नास्येति किं। मुखंव्याददाति। आस्यग्रहणमविवक्षितं विपादिकांव्याददाति।
पादस्फोटो विपादिका। नदीकूलंव्याददाति॥ पराङ्गकर्मकान्न निषेधः। व्याददतो
पिपीलिकाःपतंगस्यमुखम्। क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च। चादाङः। अनुक्रीडतो

संक्रीडते। परिक्रीडते। आक्रीडतो अनोः कर्मः प्रवचनीयान्ना उपसर्गाः समा
साहन्चर्यात्। मारावकमनुक्रीडति। तेनसहेत्यर्थः। तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्र
वचनीयत्वं। समोकूजनो संक्रीडते। कूजनेतुसंक्रीडतिरथश्चक्रं। आग
मेः क्षमायाम्। एयंतस्येदंग्रहणं। आगमयस्वतावत्। मात्वरिष्टा इत्यर्थः। क्ष
त्तिसिद्धयां। धनुविशिक्षते। धनुर्विशये ज्ञानेशक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः
। आशिषिनाथः। आशिष्येवेतिनियमार्थंवार्तिकमिदमुक्तं। सर्पिषोनाथ
ते। सर्पिर्मेस्तादित्याशास्त इत्यर्थः। कथंनाथसेकिमुपतिंनमामृतामिति
॥ नाथस इतिपाठ्यं॥ हरतेर्गतताच्छील्ये॥ गतंप्रकारः॥ पैतृकमश्वाअनु
हरंतेमातृकंगावः॥ पितुर्मातुश्चगतंप्रकारंसततंपरीशीलयंतीत्यर्थः॥

ताच्छील्ये किं। मातुरस्तुदहरंति। किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु वाच्यं। हर्षादयो
विषयाः। तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणं॥ इतरे फले। अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वा
लेखने॥ अपात्। किरतेः सुट् स्यात्। सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः। अपस्किरते
वृषो हृष्टः। कुक्कुटो भक्षार्थी श्वाश्रयार्थी च॥ हर्षादिष्विति किं। अपकिर
ति कुसुमं वृतक्षः। इहलस्तुटोन॥ हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि मङ्गालस्त
थापि सुड्भावे नेष्यत इत्याहुः। गजोपकिरति अंभः। आङि नुप्रच्छ्योः। आनु
ते। आपृच्छते। शप उपालंभे। आक्रोशार्थात्त्विरतेतोकर्तृगेपि फले शपथरू
पेर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः। कृष्णाय शपते। समवप्रविभ्यःस्थः। संतिष्ठते।
स्या घ्वोरित्याससमास्थित। समस्थिषातां। अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। आङः प्रतिज्ञा

सि
१३६

यामुपसंख्यानं। शब्दं नित्यमातिष्ठते। नित्यत्वेन प्रतिजानीतइत्यर्थः। प्रकाशन
स्थेयाख्ययोश्च। गोपी कृष्णायतिष्ठते। आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः। संशय्यक
र्णादिषु तिष्ठते यः। कर्णादीन् निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः। उदोनूर्ध्वकर्मणि।
मुक्तावुत्तिष्ठते। अनूर्ध्वे किं। पीठादुत्तिष्ठति। ईहायामेव नेह। ग्रामाच्छतमुत्ति
ष्ठते भवतीत्यर्थः। उद्भ्यां तपः। अकर्मकादित्येमुपतिष्ठते। मंत्रकरणे किं। भ
र्त्तारमुपतिष्ठति। अकर्मकाच्चेति वक्तव्यं। स्वमंगं स्वांगं न लड्मित्र करणपथिषि
तिवाच्यं। आदित्यमारोहम्॥ नेह। सुवर्णमुत्तपति संतापयति रूपतस्यैस
रस्वती॥ इति। दैवतवपाणिमुत्तपति। संतापयतीत्यर्थः। आनामुपतिष्ठते
। उपश्लिष्यतीत्यर्थः कर्मकात्स्वांगकर्मकादित्येव। नेह॥ परस्यत्नु घ्नमुपति

१३६

ष्ठते। प्रभ्नोतीत्यर्थः। एषमविलोचनस्यवक्ष ॥ इतिमारवि ॥ ष्ठतेउपतिष्ठतिवा।
लिप्सयोपगप्रमादएवायरीतिभागवद्गीता ॥ प्राप्ये त्यात्मनेपदं। भोजनकालेउप
तिष्ठते। सनिउत्तिष्ठति। उपान्मंत्रकरणे। आग्नेय्याग्नीध्रंवा। उत्तपते। वितपते
। दीप्यतइत्यर्थः। उत्तियौवनेन। उपाद्देवपूजासंगतिकरणावमितिपरिभाषितं।
उत्तपते। वितउपतिष्ठते। कथंतर्हिस्तुलस्तुतिभिरर्थ्यातिविलापयतिवेत्यर्थ ॥
॥ चैत्रोमेत्वारोग्यान्त्यपस्यदेवतांशतालवा। गंगायमुनेयमहन ॥ आयच्छते।
आहते। आवालिप्सायामितिवक्तव्यं भिक्षुकः प्रभुमुपतिशिरआहन्ति। कथंतर्हि
आजह्रे विवालिप्सायामितिवक्तव्यं भिक्षिकः प्रभुमुपतिआहध्वंमारवृत्तममि
तिभट्टिश्चतीत्यर्थः। अकर्मकाश्च उपातिष्ठते रकर्मकादाध्याहारोवा। स्पेद्रलोपे

पञ्चमीतितुल्यवंतंविनैवतदर्थविगतिर्यत्रतद्विषयं।भेत्तुमित्यादितुमुनंताध्याहारो
वास्तुसमीपमेत्योतिवा॥आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां॥हनोवधादेशोवास्याल्लुङि।आव
धिष्ट।आवधिषातां॥हनःसिच्॥कित्॥अनुनासिकलोपः।आहत।आहसातां।आ
हसत।यमोगंधने॥सिच्कित्स्यात्।गंधनंसूचनं।परदोषाविष्करणं।उदायत।गं
धनेकिं।उदायस्तपादं।आकृष्टवानित्यर्थः॥समोगम्यृच्छिभ्यां॥अकर्मकाभ्यामित्ये
व।संगच्छतेवा।गमः॥गमः।परौहलादौलिङ्सिचौवाकितौस्तः।सङ्गसीष्ट।संगंसी
ष्ट।समगत।समगंस्त।समृच्छिष्यते।अकर्मकाभ्यां।किं।ग्रामंसंगच्छति।विदिप्र
च्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं।वेत्तेरेवग्रहणं।संवित्ते।संविदाते।वेत्तेर्विभाषा।वेत्तेः
परस्यझादेशस्यारुडागमःस्यात्।संविद्रते।संविदते।संपृच्छते।संस्वरते।

अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यं। अर्त्तीति द्वयोर्ग्रहणं। अङ्विधौ त्वियर्त्तेरेवेसु
तं। मासमृत मासमृषातां। मासमृषतेति। समार्त्त। समार्षातां। समार्षतेति च
न्यादेः। इयर्त्तेस्तु मासमरत। मासमरेतां। मासमरंतेति। समारत समारेतामि
ति वा। संशृणुते। संपश्यते। अकर्मकादित्येव। अत एव रक्षांसीति पुरापि
संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः प्रमादिक इत्याहुः। कथयज्ञः इति अध्या
हारो वा॥ अथास्मिन्नकर्मककाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमंते वि। वेत्।
शृणु। धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म
णोऽकर्मिका क्रिया। वहति भारं। नदी वहति स्यंदते इत्यर्थः। जीवति नृत्यति।
प्रसिद्धेर्यथा। मेघो वर्षति। कर्मणोऽविवक्षातो यथा। हितान्नयः संशृणुते

सि॰
१५९

स किंप्रभुः। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेतिवाच्यं। अकर्मकादितिनिवृत्तं वं धं निर
स्यतिनिरस्यते। यमूहतियमूहते। उपसर्गाद्ध्रस्वऊहतेः। यादौ ङित्ति॥ ब्र
ह्मसमुह्यात। अग्निंसमुह्यानिसमुपविन्यौक्कः। निकुयते। स्पर्द्धायामाङः
। ह्वकृश्वाराणूरमाकयते। स्पर्द्धायां किम्। पुत्रमाक्कयति॥ गंधनावक्षेपण
सेवनसाह॥ सिक्यप्रकथनोपयोगेषु कृञः। गंधनंहिंसाहरिमुपकुरुते
॥ सेवयतीत्यर्थः। परदारान्प्रकुरुते। तेषु सहसाप्रवर्त्तते। एधोदकस्यो
पस्कुरुते। गु॥ णामाधत्ते॥ गाथाः प्रकुरुते। प्रकथयतीत्यर्थः। शतंप्रकुरुते
। धर्मार्थंनियुंक्ते। एषु किंव॥ टंकरोति। अधेः प्रसहने। प्रसहनं क्षमाक्ष
मिभवश्चा षहमर्षणेभिभवेचेतिपाठात्। शत्रुम॥ धिकुरुते। क्षमतइत्य

१४०

र्थः। अभिभवतीति वा। वेः शब्दकर्मणः। स्वरान्विकुरुते। उच्चारयतीत्यर्थः। शब्दकर्मणः किं।
चित्तं विकरोति कामः। अकर्मकाच्च। वेः कृञ इत्येव। छात्राः॥ विकुर्वते। विकारं लभते। सम्मा
ननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः॥ अत्रो॥ त्संजनज्ञानविगण
नव्ययाः नयतेर्वाच्याः। इतरे प्रयोगोपाधयः। तथा हि। शास्त्रे नयते॥ शास्त्रस्थं सिद्धां
तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। तेन च शिष्यसम्माननं फलितं। उत्संजने॥ दण्डमुन्नय
ते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। माणवकमुदनयते। विधिनात्मसमीपं प्रापयति उपने॥ यन
पूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते। ज्ञाने। तत्त्वं नयते। निश्चिनो॥
तीत्यर्थः। कर्मकरानुपनयते। भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगणनमृण
दे॥ निर्यातितं। करं विनयते। राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः। शतं विनयते। ध

सि॰
१५१

धर्मार्थं विनि॥ युक्तं इत्यर्थः। कर्त्तृस्थे वा शरीरे कर्मणि॥ नियः कर्त्तृस्थे कर्मणि यदात्म
नेपदं प्राप्तं तच्छरी॥॥ रावयवभिन्ने एव स्यात्। सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते
। क्रोधं विनयते। अपगमयति॥॥ तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्त्तृगत्त्वरिताञ्ने
त इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं। तेनेह न॥ गडुं विनयति। कथं तर्हि विगणय्य यन
यंति पौरुषमिति। कर्त्तृगामित्वाविवक्षायां॥॥ भविष्यति। वृत्तिसर्गतायनेषु क्र
मः। वृत्तिरप्रतिबंधः। आविक्रमते बुद्धिः। न प्रति॥॥ हन्यत इत्यर्थः। सर्ग उत्सा
हः। अध्ययनाय क्रमते। उत्सहते। क्रमंतेस्मिन् शास्त्रा॥॥णि। स्फीतानि भवंतीत्य
र्थः। उपपराभ्यां। वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गांत॥ रष्टवोत्। उपक्रमते। परा
क्रमते। नेह। संक्रामति। आङ उद्गमने। आक्रमते सूर्यः। उदयत इत्यर्थः। उज्ज्यो

१५१

तिरुङ्मनइतिवाच्यं।नेह।आक्रमतिधूमोहर्म्यतलात्।वेःपादविहरणे।साधुविक्र
मतेवाजी।पादविहरणेकिं।विक्रामतिसन्धिः।द्विधाभवतिस्फुटतीत्यर्थः।प्रोपाभ्यांस
मर्थाभ्यां।समर्थौतुल्यार्थौ।शकंध्वादित्वात्पररूपं।प्रारंभेऽनयोस्तुल्यार्थता।।प्रक्रम
ते।उपक्रमते।समर्थाभ्यांकिं।प्रक्रामति।गच्छतीत्यर्थः।उपक्रामत्यागच्छतीत्यर्थः।अनु
पसर्गाद्वा।क्रमति।क्रमते।अप्राप्तविभाषेयं।वृत्त्यादौतुनित्यमेव।अपह्नवेज्ञः।शत
मपजानीते।अपलपतीत्यर्थः।अकर्मकाच्च।सर्पिषोजानीते।सर्पिषाउपायेनप्रवर्त्त
तइत्यर्थः।संप्रतिभ्यामनाध्याने।शतंसंजानीते।अवेक्षतइत्यर्थः।शतंप्रतिजानी
ते।अंगीकरोमीत्यर्थः।अनाध्यानइतियोगोविभज्यते।तत्सामर्थ्यात्।अकर्मका
च्चेतिप्राप्तिरपवार्यते।मातरंमातुर्वासंजानति।कर्मणःशेषत्वविवक्षायांषष्ठी।मा

सि॰
१५३ २

सनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः। उपसंभाषोपमंत्रणे धात्वोर्वाच्ये इतरे
प्रयोगोपाधयः। शास्त्रे वदते। भाषमानो ब्रवीतीत्यर्थः। उपसंभाषोपसांत्वनं। भृत्यानु
पवदते। सांत्वयतीत्यर्थः। ज्ञाने। शास्त्रे वदते। यत्ने क्षेत्रे वदते। विमतौ। क्षेत्रे विव
दते। उपमंत्रणमुपछन्दनं। उपवदते। प्रार्थयत इत्यर्थः। व्यक्तवाचां समुच्चारणे। म
नुष्यादीनां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदानं प्रवदंते ब्राह्मणाः। नेह। यं प्रवदंति ख
गाः। अनोयकर्मकात्। व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं। अनुवदते
कठः कलापस्य। अकर्मकात् किं। उक्तमनुवदति। व्यक्तवाचां किं। अनुवदति वी
णा। विभाषा विप्रलापे। विरोधोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात्। विप्र
वदंते विप्रवदंति वा वैद्याः। अवाद्ग्रः। अवगिरते। गृणातिस्त्ववपूर्वेन प्रयोज्यत ए

१५३
२

वहतीति भाष्यं।समः प्रतिज्ञाने।शब्दं नित्यं संगिरते।संगिरतिर्ग्रासे।उदश्चरः स
कर्मकात्।धर्ममुच्चरते।उल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः।सकर्मकात्किं।वाष्पमुच्चरति।
उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः।समस्तृतीयायुक्तात्।रथेन संचरते।दाणश्च सा चे
च्चतुर्थ्यर्थे।संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात्तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे।दास्या
संयच्छते कामुकः।पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेपि प्रव
र्त्तते।रथेन समुदाचरते।दास्या संयच्छते।उपाद्यमः स्वकरणे।स्वकरणं स्वीका
रः।भार्यामुपयच्छते।विभाषोपयमने।यमः सिच् किद्वा स्यात्।विवाहे।रामः सी
तामुपायत उपायंस्त वा।उदवोढेत्यर्थः।गंधनांगे उपयमेतु।।पूर्वविप्रतिषे
धान्नित्यं कित्वं।ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः।सन्नन्तानामेषां प्राग्वत्।धर्मं जिज्ञास

सिः
१८४

॥ते॥ शुश्रूषते॥ सुस्मूर्षते॥ दिदृक्षते॥ नानोर्ज्ञः॥ पुत्रमनुजिज्ञासति॥ पूर्वस्त्र
स्यैवायंनिषेधः॥ अनंतरस्येतिन्यायात्। तेनेह न। सर्पिषोनुजिज्ञासते॥ स
र्पिषाप्रवर्त्तितुमिच्छती॥ सर्थः॥ पूर्ववत्सनइतितेङ्॥ अकर्मकाच्चेतिकेवला
द्विधानात्॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः॥ आभ्यां॥ संतताच्छ्रुवः उक्तनस्यात्॥ प्रतिशु
श्रूषति॥ कर्मप्रवचनीयात्स्यादेवादेवदत्तंप्रति॥ शुश्रूषते॥ शदेः शितः॥ म्रि
यतेर्लुङ्लिङोश्च॥ व्याख्यातं॥ पूर्ववत्सनः॥ सनः पूर्वेयो॥ धातुस्तेनतुल्यंस
त्वंतादप्यात्मनेपदंस्यात्। एधिदिषते॥ शिशयिषते॥ निविविक्षते॥ पूर्वव
त् किं। बुभूषति॥ शदेरित्यादिसूत्रद्वयेसनोनेत्यनुवर्त्त्यवाक्यभेदेनव्या
ख्येयंतिनेह न॥ शिशत्सति॥ मुमूर्षति॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य॥

१८४
२
२

एधांचक्रे। प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु। प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते। स्वराद्यंतोपसर्गा
दितिवक्तव्यं। उद्युङ्क्ते। नियुङ्क्ते। अयज्ञपात्रेषु किं। द्वंद्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयु
नक्ति। समः क्ष्णुवः। संक्ष्णुते शस्त्रम्। भुजोनवने॥ ओदनं भुङ्क्ते। अभ्य
वहरतीत्यर्थः। बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलां। वृद्धो जनो दुःख
शतानि भुङ्क्ते। इह ह्युपभोगो भुजेरर्थः। अनवने किं। महीं भुनक्ति। णेरणौ
यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने। ण्यंतादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चे
ण्यंते नोच्येत। अणौ यत्कर्मकारकं स चेण्णौ कर्त्ता स्यात्। नत्वाध्याने। णिच्श्चेति
सिद्धे अकर्मकाभिप्रायार्थमिदं। कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पे
णावकर्मकादिति परस्मैपदं च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते।

सि॰
१५५

कर्त्तृस्थभावकाः कर्त्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणं। तथाहि। पश्यंति भवं भक्ताः चाक्षुष
ज्ञानविषयं कुर्वंतीत्यर्थः। प्रेरणांशत्यागे पश्यति भवः विषयो भवतीत्यर्थः। त
तो विषयितापत्युपसर्जने हेतुमणिच्। दर्शयति भवं भक्ताः पश्यंतीत्यर्थः
। पुनरप्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः। इह प्रथमात्तृतीययोरवस्थयोर्द्वि
तीयाचतुर्थ्यौश्च तुल्योर्थः। तत्र तृतीयायां कक्षायां न तङ्। क्रियासाम्ये
प्यणौ कर्मकारस्यणौ कर्त्तृत्वाभावात्। चतुर्थ्यां तु तङ्। द्वितीयामादाय क्रि
यासाम्यात्। प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्त्तृत्वाच्च एवमारोहयते हस्तीत्य १५५
प्युदाहरणं आरोहंति हस्तिनं हस्तिपकाः न्यग्भावयन्तीत्यर्थः। ततश्चा
रोहनि हस्ती। न्यग्भवतीत्यर्थः। ततो णिच्। आरोहयन्ति आरोहंतीत्यर्थः।

ततश्चारोह्यते न्याम भवतीत्यर्थः। यद्वा पत्र्यं सारोहन्तीति प्रथमकक्षाप्रा
प्तवत्। ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाणिच्। दर्शयति भवः। आरोहयति
हस्ती। पत्रयतश्चारोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः। ततो णिज्भ्यां ततप्रकृतिभ्यां
चोपात्तयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयिते। आरोयत इत्युदाहरणं। अ
र्थः प्राप्तवत्। अस्मिन् पक्षे द्वितीयकक्षायां न तङ्। समानक्रियत्वाभा
वाणिजर्थस्याधिक्यात्। अनाध्याने किं। स्मरति वनगुल्मं कोकिलः। स्म
रयति वनगुल्म उत्कंठापूर्वकस्मृतो विषयो भवतीत्यर्थः। भीस्म्योर्हेतु
भये॥ व्याख्यानं गृधिवञ्च्योः प्रलंभने। प्रतारणेऽर्थे एयंताभ्यामाभ्यां प्रोव
त। माणवकं गर्धयते। वञ्चयते वा। प्रलंभने किं। श्वानं गर्धयति। अ

सि० १८५

मिकां क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः। अद्विंवंचयूति। वर्जयतीत्यर्थः। लियस्सं
मानननयो लिनीकरणायोश्च। व्याख्यातं। मिथ्योपपदात्कृञोभ्यासे। णेरि
त्येव। पदं मिथ्याकारयते स्वरादिदुष्टमशाकृदुच्चारयतीत्यर्थः। मिथ्यो
पपदात्किं। पदं सुष्टुकारयतो अभ्यासे किं। सकृत्पदं मिथ्याकारयति
। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। यजते। सुनुते। कर्त्रिति। क्रि
त्विजो यजंति सुन्वंति। अपाद्वदः। न्यायमपवदतो कर्त्रभिप्राय इत्येव
। अपवदति। णिचश्च। कारयते। समुदाङ्भ्यो यमोग्रंथे। अग्रंथइति

१८५

छेदः। व्रीहीन्संयछते। भारमुद्यछते। वस्त्रमायछते। अग्रंथे किं। उ
द्यछेतिवेदं। अध्यिगंतुमुद्यमं करोतीत्यर्थः। कर्त्रभिप्राय इत्येव। अनुप

सर्गाज्ञः। गां जानीते। अनुपसर्गात्। किं। स्वर्गं लोकं न प्रजानाति। कथं तर्हि। भट्टिः। इत्थं नृपः पूर्वमिवालुलोचे ततोनुजं वेगमनं स्तुतस्येति। कर्मणि सिद्धं। नृपेणेति विपरीणामः। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। स्वरितञित इत्यादिपंचसूत्र्यात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारसेनोपपदेन क्रियाफलस्यकर्त्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात्। स्वं यज्ञं यजति। यजते वा। स्वं कटं करोति कुरुते वा। स्वं पुत्रं अपवदति अपवदते वा। स्वं यज्ञं कारयति। कारयते वा। स्वं व्रीहिं संयच्छते संयच्छति वा। स्वां गां जानीते जानाति वा॥ इत्यात्मनेपदं॥ शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं। अन्तिः। अनुपराभ्यां कृञः। कर्त्तृगेपि फले गंधेनादौ च परस्मैपदार्थमिदं॥ अनुकरोति। पराकरो

सि॰
१५९

तिकर्त्तरीत्येवभावकर्मणोर्मामूत्। नचैवमपिकर्मकर्त्तरिप्रसंगः। कायी
तिदेशपक्षस्यमुख्यत्वात्तत्रकर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेनपरेणास्यवा
धात्। शास्त्रातिदेशपक्षेतुकर्त्तरिकर्मेत्यतःशेषादित्यतश्चकर्त्तरिप्र
हणद्वयमनुवर्त्त्यकर्त्तैवयःकर्त्तानतुकर्मकर्त्तातत्रेतिव्याख्येयं। अ
भिप्रत्यतिभ्यःक्षिपः। क्षिपप्रेरणे। स्वरितेत्। अभिक्षिपति। प्राद्वहः। प्रव
हति। परेर्मृषः। परिमृष्यति। योजादिकस्यपरिमर्षति। इहपरेति
योगंविभज्यवहेरपीतिकेचित्। व्याङ्परिभ्योरमः। विरमति। उपा
च्च। यज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीत्यर्थः। अंतर्भावितण्यर्थोयम्।
विभाषाकर्मकात्। उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदंवास्यात्। उपरमति। उ

१५९

परमतेवानिवर्त्ततइत्यर्थः॥ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्योणेः॥ एभ्योणयंतेभ्यः प
रस्मैपदंस्यात्॥ णिचश्चेत्यस्यापवादः॥ बोधयतिपद्मं॥ योधयतिकाष्ठानि॥ नाश
यतिदुःखं॥ जनयतिसुखं॥ अध्यापयति॥ प्रावयति॥ प्रावयतीत्यर्थः॥ स्राव
यति॥ स्यंदयतीत्यर्थः॥ निगरणचलनार्थेभ्यश्च॥ निगारयति॥ आशयति॥ भो
जयति॥ चलयतिकंपयति॥ अदेः प्रतिषेधः॥ आदयतेदेवदत्तेन॥ गतिबुद्धी
तिकर्मत्वमादिखाद्योर्नेतिप्रतिषिद्धं॥ निगरणचलनेतिसूत्रेणप्राप्तस्यै
वायंनिषेधः॥ शेषादिति अकर्त्रभिप्राये परस्मैपदंस्यादेव॥ आदयत्यन्नंव
टुना॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्॥ णयंतात्परस्मैपदंस्यात्॥
शेतेहल्लस्तंगोपीशाययति॥ नपादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृति

सि॰
२५७

वद्वसः। एभ्यो एयं तेभ्यः परस्मैपदं न। पिबतिर्निगरणार्थः। इतरे चितवत कर्तृकाकर्मकाः। न निश्चलनार्थो पितेन स्त्र्यहृ येन प्राप्तिः। पापयते। दमयते। आपामयंत॥ आयासयते। परिमोहयसे ते। एन्चयते। नर्त्तयते। वादयते। वासयते। धेट उपसंख्यानं। धापयते॥ शिशुमेकं समीची। अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव। वत्सान् पाययति पयः। दमयन्ती कमनीयतामदं। भिक्षा वासयाति। वाक्यपः। लोहितायति। लोहितायते। द्युद्भ्यो॥ लुङि। अद्युतत्। अद्योतिष्ट। वृद्भ्यः स्यसनोः। वर्त्स्यति। वर्त्तिष्यते। विवृत्सति। विवर्त्तिषते। लुटि च क्लृपः। कल्प्तासि। कल्पितासे। कल्प्स्यति। कल्प्स्यते। चिक्लृप्सति। चिक्ल॥ पिषतो चिक्लृप्सते॥ इति पदव्यवस्था॥ अथ भाव

२५७

कर्मणोर्लडादयः भावकर्मणोरिति तङ्। सार्वधातुके यक्॥ धातोर्यक्प्रत्ययः
स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे। भावो भावना। उत्पादना क्रिया। सा च धा
तुत्वेन सकलधातुवाच्या। भावार्थकलकारेणानूद्यते। युष्मदस्मद्भ्यां सामा
नाधिकरण्याभावात्। प्रथमपुरुषः। तिङ्वाच्यभावनायाः ४ असत्त्वरूपत्वे
न द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादिकं किन्त्वेकवचनमेव॥ तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्या
नपेक्षत्वात्॥ अनभिहिते कर्तरि तृतीया। त्वया मया अन्यैश्च भूयते। बभूवे
। स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽजनग्रहदृशां वा चिण्वदिट्
च॥ उपदेशे योऽच् तद्वतां हनादीनां च चिणीव आगमकार्यं स्यात् स्यादिषु
परेषु॥ भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनां मिडागमश्चात्र यमिट् चिण्वद्भ्

सि॰
१८८

वसंनियोगशिष्टत्वात्तदभावेनइड्हार्द्धधातुकेइत्यधिकृतंसीयुटोविशेषणं।
नतरेषामव्यभिचारात्॥चिण्वदिड्वावृद्धिः।भाविताभविताभाविष्यतेभविष्य
ते।भूयताम्अभूयतभूयेतभाविषीष्ट।चिण्भावकर्मणोः।च्लेश्चिण्स्यात्भा
वकर्मवाचिनितशब्देपरे।अभाविअभाविष्यत।तिङोकलात्कर्मणिनद्विती
याअनुभूयते।आनन्दश्चैत्रेणत्वयामयावा॥अनुभूयेतेअनुभूयंतेत्वम
नुभूयसेअहमनुभूये।अन्वभाविअन्वभविषाताम्।णिलोपः।भाव्यते।भा
वयांचक्रेइहतशब्दस्यराशिइट्एत्वेकृते॥हएतीतिहत्वंन।तासिसाहच
र्यादस्तेरपिव्यतिहइत्यादेःसार्वधातुकेएतिहलप्रवृत्तेरित्याहुः।भावि
ताचिण्वदिटआभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः।पक्षेभावयिताभाविष्यते

१८८

दितः षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु पाघ्राध्मास्थाम्नादाणदृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्र
धमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः पादीनां पिबादयः स्युरित्सां ज्ञिक शकारादौ प्रत्य
येपरे सीदति ससाद सेदतुः सेदिथ ससत्थ सत्ता सत्स्यति लृदित्वादङ् असे
दत् सदिरप्रतेः न्यषीदति न्यषीदत् सदेः परस्य लिटि सदेरभ्यासात्परस्य
षत्वं न स्यात् लिटि निषसाद निषेदतुः शद्लृ शातने विशीर्णतायामयम्
शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते शदेः शित शिद्धाविनोस्मादात्मनेपदम्
शीयते शशाद शेदतुः शेदुः शेदिथ शशत्थ शत्ता क्रुश आह्वाने रोद
नेच क्रोशति क्रोष्टा क्लेशः कैम अक्रुक्षत् कुसंपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टं

सी०
१८९

मविलेखनेषु कोचति चुकोच बुधअवगमने बोधति बोधिता बोधिष्य
ति ८५० रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावेच रोहति हरोह हरोहिथ रोढा रो
क्ष्यति अरुक्षत् कसगतौ अकसीत् अकासीत् व्रत् ज्वलादिगणः
समाप्तः अथगूहत्यंतास्वरितेतः हिक्क अव्यक्तेशब्दे हिक्कति हिक्क
ते अंचुगतौयाचनेच अंचते अंचते अचुइत्सेके अचिइत्सपर
दुयाचयाचायां याचति याचते रेटपरिभाषणे रेटति रेटते चवते
चवेयाचने चचात चेते अचतीत् चेदे अचदीत् प्रोथपर्या

सी०
१८९

प्तौ पुप्रोथ पुप्रोथे पुप्रोथाते मिदमेदमेधाहिंसयोः मिमेद मि

भावयिष्यते भाव्यताम्। अभाव्यत अभाव्येत भाविषीष्ट॥ भावयिषीष्ट। अभावि अभाविषातां अभावयिषाताम्॥ बुभूष्यते बुभूषां चक्रे। बुभूषिता बुभूषिष्यते बोभूय्यते। यङ् लुगंतात्तु॥ बोभूयते बोभूवां चक्रे बोभविता बोभाविता अरुत्सोति दीर्घः॥ स्तूयते विष्णुः॥ तुष्टुवे स्ताविता स्तोता स्ताविष्यते स्तोष्यते। गुणोर्तीति गुणः॥ अर्यते। आरे। स्मर्यते सस्मारे। परत्वात्सिसत्वाञ्च गुणे रपरे ह्रस्वते ऽजंतत्वा भावेष्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् आरिता। अर्ता। स्मारिता। स्मर्ता। गुणोर्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेहगुणः॥ संस्क्रियते। अनिदितामिति लोपः॥ स्रस्यते। इदितस्तु नं घते। संप्रसारणं। इज्यते। अयङ्यिक्ङिति। शय्यते। तनोतेर्यकि। आकारांतादेशो वा स्यात्। तायते। तन्यते। ये विभाषा जायते। जन्यते। तपोऽनुतापे च। तपः कर्त्रे च्चिण्न स्यात्। कर्मकर्तरि अन्वतुतापे च। अ

न्वतस्तपापेन।पापकर्तृत्वेनाभ्याहत इत्यर्थः।कर्मणि लुङ्।यद्वा।पापेन पुंसा कर्त्रा।ऽशोचि
घुमास्थेतीत्वं।दीयते।धीयते।आदेच इत्यत्र शितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ
निषेधः।एश आदिशित्वाभावात् तस्मिंल्लालम्।।जग्ने।आतो युक् चिण्कृतोः।आ
दंतानां युगागमः स्यात्।चिण्णिञ्णति कृति च।।दायिता दाता।दायिषीष्ट।दासीष्ट।अ
दायि।अदायिषाताम्।।अदिषाताम्।।अदायिषाताम्।अधी।षाताम्।।अधायिषाता
म्।अध्रासाताम्।।हन्यते।आङ्विस्मयोरित्युक्तेर्हन्तेस्तोन।ह्यो हंते रिति कुत्वम्।घानि
ता हंता।घानिष्यते हनिष्यते।आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादत्वेन चिण्वद्भावः।आर्ध
धातुके सीयुटि लिङि विशेषविहितत्वात्।।घानिषीष्ट।पक्षे वधिषीष्ट।अघानि।अ
घानिषाताम्।अहसातां पक्षे वधादेशः।अवधिषाताम्।।उ।घानिष्यत।नच स्यादि

युचिण्वदिस्यतिदेशाद्धादेशश्चस्यादिति॥ अंगस्येत्यधिकारांगस्यैवातिदेशात्॥ ग्र
ह्यते। चिण्वदिटोनदीर्घत्वम्॥ प्रकृतस्यवलादिलक्षणस्यैवेटोग्रहोलिटीत्यनेनदी
र्घविधानात्। आहिता। ग्रहीता। आहिष्यते। ग्रहीष्यते॥ आहिषीष्ट। ग्रहीषीष्ट। अग्राहि।
अग्राहिषाताम्॥ अग्रहीषातां। दृश्यते। अदर्शि। अदर्शिषातां॥ सिचः कित्वादन्त॥
अदृक्षातां॥ गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकंशतम्॥ तथाहि। चिण्वदिटोदीर्घनित्यु
क्तम्॥ अगारिध्वम्॥ द्वितीयेत्विट्विकृतोवेतिवादीर्घश्च अगारीध्वम्॥ अगारिध्वं
। एषांत्रयाणांसत्वंठत्वंद्वित्वञ्चपंचेतिपंचवैकल्पिकानि। इत्यपक्षमवाति-दद्॥ लिङ्
सिचोरितिविकल्पादिड्लाकेउश्चेतिकित्वम्। इत्वम्। रपरत्वम्। हलिचेतिदीर्घः इ
णः षीध्वमितिनित्यंठत्वम्। अगीर्ढ्वम्। ध्वमानांद्वित्वविकल्पे ३ छौउक्तपक्षमवत्यासह

कौ॰
२५०

संकलने उक्तसंख्येति। इडूदीर्घश्चैवमादि लल्लंठल्लं द्विलात्रिकं तथा। इत्यष्टानां विकल्पे
न चतुर्भिरधिकं शतं। हेतुमण्ण्यंतात्कर्मणि लः। यक्। णिलोपः। शम्यते मोहो मुकुंदेन।
चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्याम्। चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात्
। प्रकृतो मितां ह्रस्व एव न तु विकल्पितः। ण्यंताण्णौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः। दीर्घविधौ हि।
णिचो लोपो हि न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति। ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्। भा
ष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येव ह्रस्वद्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्या
ख्याताः। णाविति जातिपरो निर्देशः। दीर्घग्रहणं चेदं मास्तु इति लघ्वाशयः। शमिता। शा
मिता।। शमयिता। शामिष्यते। शमिष्यते। शमयिष्यते। यङंतात् णिच्। शंशम्यते।
शंशामिता। शंशमिता। शंशमयिता। यङ्लुङंताण्णिच्यप्येवं। भाष्यमते तु यङंता

श्चिरवदिदीवी घेनिास्तीतिविशेषः रम्यंतलाभावेशाम्यतेतुमुनिनानोदात्तोपदेशस्यमां
तस्यानाचमे॥ उपधायाव्द्धिर्नस्याश्चिणिञ्णितिकितिच अशमिनोदात्तोपदेशस्येति
किम् अगमि मांतस्यकिं अवादि अनाचमेः किं आचामि अनाचमिकमिगमीना
मुपसंख्यानंचिणिआयादयइतिणिङ्भावे अकामिणिङ्णिचोरप्येवंअवामिव
धाहिंसायां हलंतः जनवध्योरितिनव्द्धिः अवधि जग्रोविचिणलडित्स्वितुत्तेोर्नगुणः
अजागारि भंजेश्चचिणि नलोपोवास्यात् अभंजि अभांजि विभाषाचिण्मुलोः
लुभेर्नुमागमोवास्यात् अलंभि अलाभि वितास्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्लुम् प्राल
भि द्विकर्मकाणांतु गौणोकर्मणि दुह्यादेः प्रधानेनीहृकृष्वहां बुद्धिभक्ष्यार्थयोः श
ब्दकर्मकानानिजेच्छयाप्रयोज्यकर्मण्यन्येषांण्यंतानांलादयोमताः गौर्दुह्यतेपयः
अजग्रामंनीयतेह्रियतेकृष्यतेउह्यते वोध्यते माणवकंधर्मः माणवकोधर्म

मितिवाद्देवदत्तोग्रामंगम्यते अकर्मकाणांकालादिकर्मकाणांकर्मणिभावेचलकार इ
ष्यते मासोमासंवास्यते देवदत्तेनणिजतांतुप्रयोज्ये प्रत्ययः मासमास्यते माणवः इति
भावकर्मप्रक्रिया यदासौकर्यातिशयंद्योतयितुंकर्तृव्यापारोनविवक्ष्यते तदाकार
कांतराण्यपिकर्तृसंज्ञांलभंते स्वव्यापारे स्वतंत्रत्वात् तेन पूर्वंकरणत्वादिसत्वे
पिसंप्रतिकर्तृत्वात्कर्तरिलकारः साध्वसिश्छिनत्ति काष्ठानिपंचति स्थालीपच
ति कर्मणस्तुकर्तृविवक्षायांप्राक्सकर्मका अपिप्रायेणाकर्मकाः तेभ्योभावेकर्त
रिचलकाराः पच्यते ओदनेन भिद्यतेकाष्ठेनकर्तरियक्तु कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रि
यः कर्मस्थयाक्रियया तुल्यक्रियः कर्ताकर्मवत्कार्यातिदेशोयंतेनयगात्मनेप
दचिणचिण्वादिट्ः स्युः कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठं
अयाचि अभेदि ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यात् अस्माद्विदेशान्खेन्नत्व

कारवान्वयएवकर्त्तृकर्मवत् लिङाशिष्यङिति लकारात्द्वलइत्युत्पत्तेः भावेप्रत्ययेन्चकर्तुर्लकारे
णानुपस्थितेः अतएवकृतकृत्खलर्थाः कर्मकर्तरि नभवंतिकिंतुभावएवभेत्तव्यंकुसूलेनननचप
चिभिद्योःकर्मस्थाक्रियाविक्लित्तिद्विधाभवनंच सैवेदानींकर्तृस्थानतुतत्तुल्यासत्यंकर्मत्वकर्तृ
त्वावस्थाभेदोपाधिकंतत्समानाधिकरणक्रियाभाभेदभेदमाश्रित्यव्यवहारः कर्मणेतिकिं क
रणाधिकरणाभ्यांतुल्यक्रियेपूर्वोक्तेसाध्वसिःच्छिनत्तीत्यादौमाभूत् किंच कर्तृस्थक्रियेभ्योमाभूत्
गच्छतिग्रामः आरोहतिहस्ती अधिगच्छतिशास्त्रार्थः स्मरतिश्रद्दधामिच यत्रकर्मणिक्रिया
कृतोविशेषोदृश्यते यथापक्वापक्वेषुतंडुलेषुयथावाच्छिन्नेषुकाष्ठेषुतत्रकर्मस्थक्रिया
नेतरत्र नहिपक्वापक्वनंडुलेष्विवगतागतग्रामेषुवैलक्षण्यमुपलभ्यतेकरोतिरुत्पादना
र्थःउत्पत्तिश्चकर्मस्थातेनकारिष्यतेघटइत्यादिपत्नार्थत्वेतुनैतत्सिध्येत् ज्ञानेच्छादिव
यत्नस्यकर्तृस्थत्वात् एतेनेनानुव्यवस्यमानेर्थे इतिव्याख्यातं।कर्तस्थत्वेनयगभावाच्छ

कौ॰ १५२

निह्नुतेओलोपेचरूपसिद्धेः४।ताच्छीसाद्वयंन्चानशन्तात्मनेपदं।सकर्मकाणांप्रतिषे
धोवक्तव्यः।अन्योन्यंस्पृशतः।अजांग्रामंनयति।दुहिपच्योर्बहुलंसकर्मकयोरितिवाच्यं
॥नदुहस्नुनमांयक्चिणौ॥एषांकर्मकर्त्तरियक्चिणौनस्तः।दुहस्नेनयकएवनिषेधः।चिण्तु
विकल्पेनेष्यते॥शप्।लुक्।गोःपयोदुग्धे।अचःकर्मकर्त्तरि।अजंताच्चिण्वास्यात्
कर्मकर्त्तरितशब्देपरे।अकारि।अकृत।दुहश्च।अदोहि।पक्षेक्सः।लुग्वेतिपक्षेलुक्।
अदुग्ध।अधुक्षत।उदुंबरःफलंपच्यते।सृजियुज्योःश्यंस्तु।अनयोःसकर्मकयोःक
र्त्तविद्धुलंकर्मवत्।यगपवादः॥श्यपयमपवाच्यघुसर्थः।सृजेश्रद्धोपपन्नेकर्त्तर्येवेति
वाच्यं।सृज्यतेस्रजंभक्तः।श्रद्धयानिष्पादयतीत्यर्थः॥असर्जि।युज्यतेब्रह्मचारीयोगं।
भूषाकर्मकिरादिसनांचान्यत्रात्मनेपदात्।भूषावाचिनां॥किरादीनांसंनंतानांयक्चि
णौनचिण्वदिट्चनेतिवाच्यमित्यर्थः।अलंकुरुतेकन्या।अलं॥मकृत।अवकिरतेहस्ती

१५२

अगिरते। अगीर्ष्टवाकीर्ष्ट। आद्रीयते। आदृत। किरादिस्तुदाद्यंतर्गणः। चिकी॥ र्ष
ते करः। अचिकीर्षिष्ट। इच्छायाः कर्त्तृस्थत्वे पि करोति क्रियापेक्षमिह कर्मस्थ
क्रिया॥ त्व। नरुधः। अस्मात् त्रेश्चिण स्यात्। अवारुद्ध गौः। कर्मकर्त्तरीत्येव। अ
वारोधि गौर्गोपेन। तपस्तपः कर्मकस्यैव॥ कर्त्ता कर्मवत् स्यात्। विध्यर्थमिदं। ए
वकारस्तु व्यर्थ एवेति व्याख्यानुसारिणः। तप्यते तापसस्तपः। अर्जयतीत्यर्थः
। तपोनुतापे च वेति चिणो निषेधात्। सिच्। अतप्त। तपः कर्मकस्येति किं। उ
त्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। न दुह स्नु नमां यक् चिणौ॥ प्रस्नुते। प्रस्नावि
ष्ट। प्रस्नोष्ट। नमते दंडः। अनंस्त। अंतर्भावितण्यर्थो त्र नमिः। यक् चि

कौ॰
१५३

णौ॥ प्रस्तुते। प्रस्ताविष्ट। प्रस्तोष्ट। नमते दंडः। अनंस्त। अंतर्भावितण्यर्थोत्र
नमिः। यक्चिणोः। प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं। कारयते। अ
चीकरत। उच्छ्रयते दंडः। उदशिश्रियत। चिण्वदिट्। तुस्यादेव कारिष्यते
। उच्छ्रायिष्यते। ब्रूते कथा। अवोचत॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति॥ णिश्रंथिग्रं
थिब्रूञात्मनेपदमुपसंख्यानम्॥ नं। पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः। अंत
र्भावितण्यर्थतायाम्। उत्पुच्छयते गां। पुनः कर्तृत्वविवक्षायां उत्पुच्छयते
गौः। उदपुपुच्छत। यक्चिणोः प्रतिषेधात्। शप् च ङौ। श्रंथिग्रंथ्योराध्वषीय
त्वाणिजभावपक्षे ग्रहणं। ग्रंथति ग्रंथं। श्रंपतिमेखलां देवदत्तः। ग्रंथते ग्रंथः।
अग्रंथिष्ट। कैयादिकयोस्तु श्रथीते। ग्रंथीते स्वयमेव। विकुर्वते सैंधवाः॥

१५३

वलातीत्यर्थः॥ वेःशब्दकर्मणोकर्मकाच्चेतितङ्॥ अंतर्भावितण्यर्थस्तुपुनःप्रेषणात्मा
गविकुर्वतेसैंधवाः॥ व्यकारिष्ट॥ व्यकारिषाताम्॥ व्यकारिषत॥ व्यकृत॥ व्यकृषातां॥
व्यकृषत॥ कुषिरजोः प्राचांश्यन् परस्मैपदंच॥ अनयोःकर्मकर्त्तरिनयक् किंतुश्य
न् परस्मैपदंचात्मनेपदापवादः॥ कुष्यतिकुष्यतेपादः॥ रज्यतिरज्यतेवस्त्रम्॥ य
ग्विषयेतुनास्यप्रवृत्तिः॥ कोषिषीष्ट॥ रंक्षीष्ट॥ इतिकर्मकर्त्तृप्रक्रिया॥ अभिज्ञाव
चनेलृट्॥ स्मृतिबोधिन्युपपदेभूतानद्यतनेधातोर्लृट्स्यात्॥ लङोपवादः॥ स्म
रसिकृष्णगोकुलेवत्स्यामः॥ एवंबुध्यसेचेतयसेइत्यादियोगेपि॥ तेषामपिप्रक
रणादिवशात्स्मृतौवृत्तिसंभवात्॥ नयदि॥ यद्योगेउक्तंन॥ अभिजानासिकृष्ण
वनेयद्भुंज्महि॥ विभाषासाकांक्षे॥ उक्तविषयेलृड्वास्यात्॥ लक्ष्यलक्षणभावेनसा
कांक्षश्चेद्धात्वर्थः॥ स्मरसिकृष्णवनेवत्स्यामः॥ तत्रगाश्चारयिष्यामः॥ वासोसक्ष

कौ॰
२५७

णां।चारगांजसां पक्षे लङ्॥यच्छब्दयोगेपिनयदीतिवाधित्वापरत्वाद्विकल्पः॥
परोक्षेलिट्।चकार॥उत्तमपुरुषेचित्तविक्षेपादिनापारोक्ष्यम्॥सुप्तोहंकिलवि
ललाप॥बहुजगदपुरस्तात्तस्यमत्ताकिलाहं॥अत्यंतापह्नवेलिड्वक्तव्यः॥कलिं
गेष्ववात्सीः।नाहंकलिंगांजगाम॥हशश्वतोर्लङ्च॥अनयोरुपपदयोर्लि
ड्विषयेलङ्वास्यात्।चाह्निट्।इतिहाकरोच्चकारवा।शश्वदकरोच्चकार
वा॥प्रश्नेचासन्नकाले॥प्रच्छन्यः प्रश्नः॥आसन्नकालेपृच्छ्यमानेर्थेल्लिड्विषये
लङ्लिटौस्तः।अगच्छत्किम्।जगामकिम्।अनासंनेतुकंसंजघानकिं॥ल
ट्स्मे॥लिटोऽपवादः।यजतिस्मयुधिष्ठिरः॥अपरोक्षेच॥भूतानद्यतनेल
ट्स्यात्स्मयोगे॥एवंस्मपिताब्रवीति॥ननौपृष्टप्रतिवचने॥अनद्यतनपरो

२५४

क्षइतिनिवृत्तम्।भूतेलट्स्यात्।अकार्षीःकिं।ननुकरोमिभोः॥नन्वोर्विभा

षाऽकार्षीः किंनकरोमिनाकार्षम्॥ अहंनुकरोमि। अहंनुअकार्षम्॥ पुरिलु
ङ्चास्मे। अनद्यतनग्रहणंमंडूकप्लुत्याऽनुवर्त्तते। पुराशब्दयोगेभूतानद्यत
नेविभाषालुङ्चात्लट्॥ नतुस्मयोगेपक्षेयथाप्राप्तम्॥ वसंतीहपुराछात्राः।
अवात्सुः। अवसन्। ऊषुर्वा। अस्मेतिकिम्॥ यजतिस्मपुरा। भविष्यत्यनुव
र्तमानेयावत्पुरानिपातयोर्लट्। यावद्भुंक्ते। पुराभुंक्ते। निपातावेतौनिश्च
यंद्योतयतः। निपातयोः किम्॥ यावद्दास्यतेतावद्भोक्ष्यते। करणभूतयापुरा
यास्यति। विभाषाकदाकर्ह्योः। भविष्यतिलट्स्यात्॥ कदाकर्हिवाभुंक्ते भो
क्ष्यतेभोक्तावा॥ किंवृत्तेलिप्सायाम्॥ भविष्यतिलड्वास्यात्॥ कंकतरंकतमंवा
भोजयिष्यसिभोजयितासिवा। लिप्सायांकिम्। कःपाटलिपुत्रंगमिष्यसि।
लिप्स्यमानसिद्धौच। लिप्स्यमानेनान्नादिनास्वर्गादिःसिद्धोगम्यमानायांभ

कौ॰
१५५

विष्यसद्बु। स्यात्। योन्नंददातिदास्यति दाता वास्स्वर्गं या तिया स्यतिया तावाद्द॥
।लोडर्थलक्षणेच॥ लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्धातो
र्भविष्यलड्वास्यात्। हलः श्वेड्डुले। लंगा श्वारय। पक्षे लुटूलटौ। लिङ्चोर्द्ध्वमौ
हूर्त्तिके। ऊर्द्ध्वमुहूर्त्ताद्भवऊर्द्ध्वमौहूर्त्तिकं ॥ निपतनात्समासः। उत्तरपदवृ
द्धिश्च। ऊर्द्ध्वमौहूर्त्तिकभविष्यतिलोडर्थलक्षणेवर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्॥ लि
टौवास्त ॥ मुहूर्त्तादुपरिउपाध्यायश्चेदागच्छत्यागमिष्यत्यागंतावा। अथ
लंछंदो ॥ धीष्व। वर्त्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा। समीपमेवसामीप्यं। स्वार्थे
ष्यञ्। वर्त्तमाने। लिङित्यारभ्यउणादयोवडुलंइतियावेनोपाधिनाप्रत्य
याउक्तास्तेतथैववर्त्तमानसमीपेभूतेभविष्यतिववास्युः। कदागतोसिय
मागच्छामि। अयमागमंकदागमिष्यसि। एषमच्छामिगमिष्यामिवा। आसंत॥ १५५

यां भूतवच्च ॥ वर्त्तमानसामीप्ये इत्तिनानुवर्त्तते। भविष्यति काले भूतवद्वर्त्तमानव
च्च प्रत्यया वास्युः। आशंसायां देवश्चेद्वर्षीद्वर्षति वर्षिष्यति वा। धान्यमवाप्स्मव
पामः वप्स्यामो वा ॥ सामान्यातिदेशे विशेषेनातिदेशः ४। तेन लङ् लटौ न। क्षिप्र
वचने लृट्। क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात्। वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशुत्व
रितं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः ४। नेति वक्तव्ये लृङ्ग्रहणं लुङ्योपि विषये यथा
वा स्यात्। श्वः शीघ्रं वप्स्यामः। आशंसावचने लिङ्। आशंसावाचिन्युपपदे
भविष्यति लिङ् स्यात्। न भूतवत्। गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय। आशंसे क्षि
प्रमधीयीय। नानद्यतनवत् क्रियाप्रबंधसामीप्ययोः। क्रियायाः सातत्ये सा
मीप्ये च लुङ्लुटौ न। यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा। सामीप्यं तुल्यजा

कौ॰
१५८

तीयेनाव्यवधानां। येयं पौर्णमासी व्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित सोमेनेन्निय यष्ट
येयमऽमावास्यागामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते। सोमेनयक्ष्यते। भविष्यतिमर्या
दावचनेऽवरस्मिन्। भविष्यतिकालेमर्यादोक्ताववरस्मिन्नविभागेऽनद्यत
नवन्न। योयमध्वागंतव्यंआपाटलिपुत्रान्तस्ययदवरंकौशांव्यास्तत्रारा कू
न्यास्यामः। कालविभागेचानहोरात्राणां। पूर्वसूत्रंसर्वमनुवर्त्ततोअहोरात्रि
संबंधिनिविभागेप्रतिषेधार्थमिदं। योगविभागउत्तरार्थः। योयंसंवत्सरआ
गामीतस्ययदवरमाग्रहायण्यास्तत्रयुक्ताअध्येष्यामहेअनहोरात्राणां।
किं। योयंमासःगामीतस्ययोवरःपञ्चदशरात्रस्तत्राध्येष्यास्महे। परस्मिन् वि
भाषा। अवरस्मिन् वर्जंपूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्तते। अप्राप्तविभाषेयं। योयंसंव

१५८

त्सर श्रागामितस्यय त्परमाग्रहायएपास्तत्रो ध्येष्यामहे। अध्येतास्महे। लि
ङ्निमित्ते ल्ङ् क्रियातिपत्तौ॥ भविष्यतीत्येव। सुवृष्टिश्चेद् भवि॥ ष्यत्तदा
सुभिक्षमभिविष्यत्। भूते च। पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्त्तते। वोताप्योः ४। वा श्रा
उताप्योः॥ रितिपरिच्छेदः। उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते ल्ङ्वेत्यधि
क्रियते। पूर्वसूत्रं तु उता॥ योरित्यादौ प्रवर्त्तते इति विवेकः। गर्हायां लङ
ङपिजात्वोः। आभ्यां योगे लङ्मात्कालत्रये॥ ये गर्हायां। लङादीन्यरवा
डदयं बाधते। अपिजायां त्यजसि जातु गणिकामादत्से गर्हितमेतत्
॥ विभाषा कथमि लिङ् च॥ गर्हायामित्येव॥ कालत्रये लिङ् ल्वा द्वौ ट्टा। कथं
धर्मं त्यजेः त्यजसि वा पक्षे कालत्रय लकराः अत्र भाववं॥ निसंल्ङ्भू

कौ.
१५७

तेवा कथं नाम तत्र भवान् धर्मम् सक्षत। किंवृत्ते लिङ्लृटौ। गर्हयामि
सेव विभाषा तु नानुवर्त्तते। कः कतरः कतमो वा हरिं निंदेत् निंदिष्य।
ति वा। मर्षये वा भवान् हरिं निंदेत्। निंदिष्यति वा॥ कः कतरो वा हरिं
निंदेत् निंदिष्यति वा। लङ् प्राग्वत्। किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्। अनव
क्लृप्त्यमर्षयोरित्येतेत गर्हायां चेति यावदनुवर्त्तते। किंकिलास्त्य
र्थेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदं। अस्त्यर्थाः। अस्ति भवति वि
द्यतयः। लिङोपवादः। न श्रद्दधे तमषये॥ वा किं किल त्वं। शूद्रान्नं
भोक्ष्यसे। अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि। अत्र लङ्। जा
तु यदोर्लिङ्। यदायद्योरुपसंख्यानं। लृटोपवादः। जातु यत्। य

१५७

दायद्विवालाद्दृशोहरिंनिंदेत्।नावकल्पयामिनमर्षयामि।लृङ्प्रागवत्।यच्चयत्र
योश्च।यच्चयत्रवात्वमेवकुर्याः॥नश्रद्दधेनमर्षयामि।गर्हायांच।अनवक्लृप्तमम
र्षयोरितिनिवृत्तं।यच्चयत्रयोर्योगे॥गर्हायांलिङ्वस्यात्।यच्चयत्रवात्वंशूद्रं
याजयेः।अन्याय्यंतत्।चित्रीकरणेच।यच्चयत्रवात्वंशूद्रंयाजयेः।आश्चर्य
मेतत्।शेषेलृङ्यदौ।यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदेचित्रीकरणेगम्येधातो
र्लिङ्स्यात्।आश्चर्यमंधोनामकृष्णंद्रक्ष्यति।अयदौकिं।आश्चर्यंयदिसोऽ
धीयीत।उताप्योःसमर्थयोर्लिङ्।बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता।उतअपिवाह
न्यादघंहरिः।समर्थयोःकिं।उदण्डःपतिष्यति।अपिधास्यतिद्वारं॥प्रश्नःप्रच्छा
दनंगम्यतेऽतःभूतिलिङ्।निमित्तेक्रियातिपत्तौभूतेपिनित्योलृङ्।कामप्र

वेदनेकच्चितिच्चाभिप्रायाविष्करणेगम्यमानेलिङ्स्यात्नतकच्चिति।कामोमेभुं
जीतभवान्।अकच्चितीतिकिं।कच्चिज्जीवति॥संभावनेलमितिचेत्सिद्धा
प्रयोगे।असमर्थोत्रप्रौढिः।संभावनमितिअलमितिच प्रथमयासप्तम्याव
विपरिणम्यते।संभावनेर्थेलिङ्स्यात्चेत्संभाववनमलमितिअलमिति
सिद्धाप्रयोगेसति।अपिगिरंशिरसाभिंद्यात्।सिद्धाप्रयोगे॥किं॥अलंद्व
ष्टोहस्तिनः।हनिष्यति।विभाषाधातौसंभावनवचनेयदि।पूर्वसूत्रम
नुवर्त्तते।संभावनार्थेधातावुपपदेउक्तेर्थेलिङ्स्यान्नतुयच्छब्देपूर्वे॥ण
नित्येप्राप्तेवचनं।संभावयामिभुंजीतेभवान्।अयदि किं।संभावयामि
॥यद्भुंजीथास्त्वं।हेतुहेतुमतोर्लिङ्।वास्यात्।कृष्णंनमेच्चेत्सुखंयायात्

॥ह्यस्तनं स्यति चेत्सुखं यस्यति। भविष्यस्येवेष्यते। नेहुर्हन्तीति पत्नी॥ यते। इ
च्छार्थेषु लिङ्लोटौ। इच्छामि भुञ्जीत। भुंक्तां वा भवान्। एवं काम॥ ये प्रार्थये इत्या
दियोगेपि बोध्यं। कामप्रवेदन इति किं। व्यांनेहा। इच्छन्करोति। लिङ्‌च॥ समा
नककर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् स्यात्। भुञ्जीयेतीच्छति। इच्छार्थेभ्यो वि
भाषा वर्तमाने। लिङ् स्यात्पक्षे लट्। इच्छेत्। इच्छति। कामयेत। कामयते। वि
धिनिमन्त्रणेति लिङ्। विधौ। यजेत्। निमन्त्रणे। इह भुञ्जी॥ तभवान्। आमं
त्रणे इहासीत। अधीष्टे। पुत्रमध्यापयेद्भवान्। संप्रश्ने। किं भो वेदमधीयी
य उत तर्कः। प्रार्थने। भो भोजनं लभेय। एवं लोट्॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकाले
षु कृत्याश्च। प्रैषो विधिः। अतिसर्गः कामचारानुज्ञा भवता यष्टव्यं। भवानय

जतम्। चकारेणलोटोनुकर्षणांप्राप्तकालार्थे। लिङ्चोर्द्धमौहूर्त्तिके। प्रैषाद
योऽनुवर्त्तते। मुहूर्त्तादूर्द्धंयजेत्। यजतां। यष्टव्यं। स्मेलोट्। पूर्वसूत्रस्यवि
षये। लिङ्कृत्यानांवापवादः। ऊर्द्धमुहूर्त्ताद्यजतांस्म। अधीष्टेच। स्मेउप
पदेऽधीष्टेचलोट्स्यात्। त्वंस्माऽध्यापय। लिङ्यदि। यच्छब्देउपपदेका
लसमयवेलासुवलिङ्स्यात्। कालःसमयोवेलावायद्भुंजीतभवान्। अर्हे
कृत्यतृचश्च। चाल्लिङ्। त्वंकन्यावहेः। शकिलिङ्च। शक्तौलिङ्स्यात्।
चात्। कृत्याः। भारंत्वंवहेः। माङिलुङ्। माकार्षीः। कथंमाभवतुमाभविष्य
तीति। नायंमाङ्। किंतुमाशब्दः। धातुसंबंधेप्रत्ययाः। धात्वर्थानांसंबंधे
यत्रकालेप्रत्ययाउक्ताःस्ततोन्यत्रापिस्युः। तिङंतवाच्यक्रियायाःप्राधा

न्यातदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः। वसनन्ददर्शी। भूतेलङ्।
अतितवासकर्तृकदर्शनमर्थः॥ सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता। सोमेन यक्ष्यमा
णाय॥ पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनं॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः। पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्। तस्य च। हिस्वौ स्तस्ति
ङपवादः। तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपद आत्मनेपदसंज्ञौ स्तः। तिङ्संज्ञौ
चात ध्वतु हिस्वौ वा स्तः। पुरुषैकवचनसंज्ञौ मो विषये तु नानयोरतिदृश्य
ते। हिस्वविधानसामर्थ्यात्। तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदि
भ्यो हिः कर्त्तरि। आत्मनेपदिभ्यः स्वाभ्यां भांभाविकर्मकर्तृषु। समुच्चये
न्यतरस्यां॥ अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात्। यथाविध्यनु

कौ॰
१६०

प्रयोगः सर्वस्मिन्। आध्येलो द्विधानेलोट् प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयो
ज्यः। समुच्चयेसामान्यवचनस्य। समुच्चयेलोड्विधौसामान्यार्थस्य धा
तोरनुप्रयोगः स्यात्। अनुप्रयोगाद्यथायथं लङादयस्तिवादयश्च। ततः
संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्यवाभिव्यक्तिः। क्रियासमभिहारे द्वेवा
च्ये॥ याहियाहीतियाति॥ पुनः पुनरतिशयेनवायानंद्योत्यन्तस्यार्थः एककर्त्र्
र्त्तकंवर्त्तमानंयातीत्यस्य। इतिशब्दस्समभेदान्वयेतांसर्पयाहयति। ए
वंयातः यांति॥ यासियाथः याथ। यातंयातेतियूयंयाथ। याहियाहिइत्याया
सीत्। यास्यतिवा। अधीष्वाधीष्वेत्यधीयते। ध्वंविषयेपक्षेअधीमधी
मितिप्र समधीद्वेसमुच्चयेलुसकृन्नविवधानाः स्वादेत्यभ्यवहरति। अंन

१६०

तने चातनंते क्ष्णांजलति टलहूलकैवैक्लवेव्ये छ्लस्थाने हलविल्लेख
ते णलगंधे वंधनइत्येके पलगतौ पलति तलवलप्राणधान्यावरोधे
च वेलतुः वेलुः पुलमहत्वे पोलति कुलसंस्त्यातेवंधुश्च संस्त्यानं धु३
संघात वंधुशब्देनतद्व्यापारोगृह्यतेकोलति चुकोल शलहुलपलृग
तौ शशाल जुहोल पपात पेततुः पतिता पतःपुमअजिपरे अप
प्तत नेर्विवतिणत्वं प्रण्यपप्तत् क्वथेनिष्पाके क्वथति चक्वाथ अ
क्वथीत् पृथेगतौ अपथीत् मथेविलोडने व्येथतुः अमथीत् टुव
मउद्गिरणे इहैवनिपातनाद्वृतइत्वमितिसुधाकरः ववाम ववमतुः
वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौन भागवृत्तौतुववेमतुरीत्याद्युदाहृतंतद्भाष्या

सी०
१८८

दैनद्दष्टम् भ्रमुचलने वाभ्राशेतिश्यन्वाभ्रम्यति भ्रमति भ्राम्यतीतितु
दिवादेवक्ष्यते वाऽऽभ्रमुत्रसाम् एषामेवाभ्यासलोपोस्तः किति लिटि सेटि
थलिच भ्रेमतुः बभ्रमतुः अभ्रमीत् ष्मरसंचलने अक्षारीत् अथ
ह्लावऽतुदात्तेतौ षहमर्षणे परिनिविभ्यइतिषत्वम्परिषहते सेहे
सहिता तीषसहेतिवेट् इउभावेठत्वधत्वष्टुत्वठलोपाः सहिवहोरोदव
र्णस्य॥ अनयोरवर्णस्यओत्स्यात्ढलोपेसोढः॥ साढुयस्स सहेस्सेस्यषत्व
न्नस्यात्॥ परिसोढ सिवादीनां वाऽड्व्यवायेपि परिनिविभ्यः परेषांसिवा
दीनां सस्यषो वास्यात् अडव्यवायेपि पर्यषहित पर्यसहित रमक्री
डायाम् रेमे रेमिषे रंता रंस्यतेरंषीष्ट अरंस्त अव्यकसंतापरस्मैप

ह्रं०
४८

भुंक्ष्व दाधिकमास्वादश्चेत्यभ्यवहरति। तध्यमो ह्युविवतरवादत्तेत्यभ्यवह
रध्वो पक्षे द्दिसौ। अत्र समुच्चीयमानविशेषाणां अनुप्रयोगार्थेनसामान्ये
नाभेदान्वयः। पक्षे सक्तून् पिबति। धानाः खादति। अन्नं भुंक्ते। दाधिकमास्वा
दते। एतेन पुरीमवस्कंदलुनीहि नन्दनं मुषाणिरत्नानि हरामरांगनाः वि।
ग्रहस्य चक्रेणामुविहि भावली यः इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिव॥ इति व्याख्या
तं॥ अवस्कंदन लवनादिरूपाऽभूताऽनद्यतन परोक्षा एककर्तृका अत्र
स्वास्थ्य क्रियेस थात। इह पुनः पुनश्चस्कंदेत्यादिरर्थः। इति तु व्याख्यानं भ्र
ममूलकमेव। द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्यानुवृत्तेः। लोऽन्तद्वि

खापन्हेस्म।पुदीमवस्कंदेसा।विमध्यपुरुषैकवचनमित्यपिकेचांन्विद्धम
स्व।पुरुषवचनसंज्ञेहनेसुकलात॥ ॥ ॥इतिलकारार्थप्रक्रिया॥ ॥
॥इतिभट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धांतकौमुद्यांतिङंतंसमाप्तम्
॥श्रीशंकरार्पणमस्तु॥ ६ ॥मकुरन्दोनामः श्रीशं ६ रार्पण॥
मस्तु

॥इदंपुस्तकंशेषोपनामा॥
॥केनलीखितं॥